

UDK: 3:33 + 336

ISSN 1820-6859

ČASOPIS ZA POSLOVNU EKONOMIJU, PREDUZETNIŠTVO I FINANSIJE
MAGAZINE FOR BUSINESS ECONOMICS, ENTREPRENEURSHIP AND FINANCE

POSLOVNA EKONOMIJA

BUSINESS ECONOMICS

Godina XII, broj 2

vol. XXIII

Sremska Kamenica, 2018.

**POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS**

ČASOPIS ZA POSLOVNU EKONOMIJU, PREDUZETNIŠTVO I FINANSIJE
MAGAZINE FOR BUSINESS ECONOMICS, ENTREPRENEURSHIP AND FINANCE

Godina XII, broj 2
vol. XXIII

Časopis izlazi dva puta godišnje

Izdavač:

UNIVERZITET EDUCONS, Fakultet poslovne ekonomije,
Vojvode Putnika 87, Sremska Kamenica
Tel: 021/489-3647, 489-3611
e-mail: redakcija@educons.edu.rs
www.educons.edu.rs

Za izdavača:

Prof. dr Aleksandar Andrejević, Rektor

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Marko Malović, vanredni profesor

Članovi izdavačkog odbora:

Prof. dr Aleksandar Andrejević, rektor, Prof. dr Dejana Panković, predsednik
izdavačkog odbora, Milena Galetin

Članovi redakcije:

Prof. dr Dragan Golubović (Univerzitet Edukons, Novi Sad), Prof. dr Miroslava
Filipović (Univerzitet Edukons, Novi Sad), Prof. dr Jovan Zubović (Institut
ekonomskih nauka, Beograd), Prof. dr Zagorka Lozanov Crvenković (Univerzitet u
Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet), Prof. dr Nikola Gradojević
(University of Guelph, Canada), Prof. dr Daniel Churchill (University of Hong
Kong), Prof. dr Iveta Kovalcikova (Prešovskej univerzity v Prešove, Slovakia), Prof.
dr Manuela Epure (Spiru Haret University, Bucharest, Romania), Prof. dr Ige Pirnar
(Yasar University, Izmir, Turkey), Prof. dr Paola Paoloni (Sapienza University of
Rome, Italy) Prof. dr Plamen Patev (I-Shou University, Taiwan),

Sekretari redakcije:

Doc. dr Jelena Jotić i dr Milan Mihajlović

Lektura:

Vesna Raonić

Prevod na engleski jezik:

Tatjana Milosavljević

Slog:

Milan Mihajlović

Štampa:

REPROPRINT, Novi Sad

Tiraž: 300 primeraka

SADRŽAJ

ISTRAŽIVANJA, OGLEDI I STUDIJE

■ <i>Vladimir Njegomir, Milica Radović</i> ANALIZA UTICAJA MAKROEKONOMSKOG OKRUŽENJA NA RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA	1
■ <i>Saša Todorović, Sanjin Ivanović, Zorica Vasiljević</i> UTICAJ CENE DIZEL GORIVA NA EKONOMSKE EFEKTE POSLOVANJA RATARSKIH PORODIČNIH GAZDINSTAVA	20
■ <i>Dragan Golubović</i> UTICAJ ISLAMA NA MEĐUNARODNO PRAVO: RAZLIČITA TUMAČENJA I NJIHOVE IMPLIKACIJE	34
■ <i>Nikola Vasilić</i> IMPLIKACIJE IMIDŽA BRENDА NA SATISFAKCIJU I LOJALNOST POTROŠAČА	59
■ <i>Branislav Radnović, Lazar Janić, Dejan Mitrašinović</i> ANALIZA PONUDE FORMALNOG STRUKOVNOG ZDRAVSTVENOG OBRAZOVANJA LJUDSKIH RESURSA U ZDRAVSTVENOM TURIZMU SRBIJE	74
■ <i>Siniša Domazet, Jelena Jotić, Jelena Ješić</i> DRŽAVNA POMOĆ ZA RURALNI RAZVOJ U EVROPSKOJ UNIJI	90
■ <i>Slavica Tomić, Dragana Delić, Aleksandra Stoiljković</i> RESURSNA PRODUKTIVNOST I EKO-EFIKASNOST – SAVREMENI KONCEPTI POSLOVNE USPEŠNOSTI	111
■ <i>Milan Nešić</i> BEZBEDNOST SPORTSKOG DOGAĐAJA I ULOGA KLUPSKOG MENADŽMENTA	128
■ <i>Bela Muhi, Dejan Bugarin, Jova Miloradić</i> RESURSI I PERSPEKTIVE RAZVOJA INDUSTRIJSKOG I RUDARSKOG TURIZMA U SRBIJI	141

CONTENT

RESEARCHES, ISSUES AND STUDIES

- *Vladimir Njegomir, Milica Radović*
ANALYSIS OF THE IMPACT OF MACROECONOMIC ENVIRONMENT ON
THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT 1
- *Saša Todorović, Sanjin Ivanović, Zorica Vasiljević*
THE INFLUENCE OF DIESEL FUEL PRICE ON ECONOMIC EFFECIENCY OF
SPECIALIZED FAMILY CROP FARMS 20
- *Dragan Golubović*
THE INFLUENCE OF ISLAM ON INTERNATIONAL LAW: WHAT IS AT
STAKE? 34
- *Nikola Vasilić*
THE IMPACT OF BRAND IMAGE ON CUSTOMER SATISFACTION AND
LOYALTY 59
- *Branislav Radnović, Lazar Janić, Dejan Mitrašinović*
ANALYSIS OF THE OFFER FOR FORMAL VOCATIONAL HEALTH
EDUCATION OF HUMAN RESOURCES IN HEALTH TOURISM OF SERBIA .
..... 74
- *Siniša Domazet, Jelena Jotić, Jelena Ješić*
STATE AID FOR RURAL DEVELOPMENT IN THE EUROPEAN UNION ... 90
- *Slavica Tomić, Dragana Delić, Aleksandra Stoiljković*
RESOURCE PRODUCTIVITY AND ECO-EFFICIENCY – CONTEMPORARY
CONCEPTS OF BUSINESS SUCCESS 111
- *Milan Nešić*
SPORTS CLUB AS A FACTOR IN SECURITY MANAGEMENT OF A SPORT
EVENT 128
- *Bela Muhi, Dejan Bugarin, Jova Miloradić*
RESOURCES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF INDUSTRIAL AND
MINING TOURISM IN SERBIA 141

UDK: 330.101.54 :65.012.3

POSLOVNA EKONOMIJA

BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 1 – 19

doi: 10.5937/poseko14-18713

Originalni naučni rad

dr Vladimir Njegomir,¹ vanredni profesor

Univerzitet UNION, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Novi Sad

dr Milica M Radović,² vanredni profesor

Univerzitet UNION, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Novi Sad

ANALYSIS OF THE IMPACT OF MACROECONOMIC ENVIRONMENT ON THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT*

ABSTRACT: In modern business conditions, entrepreneurship is a key factor in innovations, development of new products and services, employment creation of wealth and more efficient use of available resources. The role of entrepreneurship in the economy is extremely significant and has been proven in developed countries. Having in mind the enormous importance of entrepreneurship for economic development, we set the goal of the paper, which is the study of the impact of certain macroeconomic factors on the development of entrepreneurship in the Republic of Serbia. In the paper, we first show importance of entrepreneurship in general and then on the characteristics of the entrepreneurship development in developed countries, developing countries and Republic of Serbia, and then we focus on key macroeconomic factors and their influence on the

¹ vnjegomir@sbb.rs

² mizrad@sbb.rs

□ The article is part of the research in the project: „Proactive behavior of young people as the basis of social integrity and prosperity”, supported by the Provincial Secretariat for Science and Technological Development under the number 142-451-3555 / 2017

entrepreneurship development in Republic of Serbia. The underlying conclusion is that insufficient employment is a key factor motivation for the entrepreneurship with the goal of self-employment, while favorable gross domestic product and income per capita are stimulating factors for entrepreneurship aimed at the development of innovations and economic and social progress.

Key words: entrepreneurship, development, macroeconomic factors, Serbia.

INTRODUCTION

Governments, state development policies, individuals, businessmen, universities, and professors are showing an increased interest in finding the answers to questions like who is an entrepreneur, or what is the entrepreneurship and entrepreneurial process. Anyone who uses or used the Google Search services, Facebook, LinkedIn, Apple iPhone, iPad, iMac and other devices, services, and products of similar companies had a touch with entrepreneurship. Entrepreneurs who founded these companies have enabled the creation of innovative products and services.

In spite of great interest in the entrepreneurship, there is no single, universal definition of the entrepreneurship. An entrepreneur is someone who recognizes the opportunities for starting a business venture which other people have not noticed and who works in order to realize the identified opportunities. Jeffrey A.Timmons, in his book, the *New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21st Century* stated: „A competent entrepreneur can shape and create opportunities where others see little or nothing, or see too early or too late” (Jeffrey, 2015). French word *entrepreneur* stands for the entrepreneurship. In English, it is taken from the French language and literally translated means „one who takes between” or „go between”. Today’s meaning of the entrepreneurship originates from the 17th century. Previously, it was used to describe an individual who started an activity which implies a certain risk – military, legal, political or economic. Today, it indicates an individual who has initiated an idea or an entrepreneurial business with the necessity of accepting the risk.

The function of the entrepreneur is to change or revolutionize the production pattern so that the invention is exploited, or wider, to change still unused technological methods of producing new goods for wide consumption, or the production of old goods in a new way, by opening new sources of input supply or a new production channel by organizing a new

industry (Schumpeter, 1952). The contribution of the entrepreneurship in the economy and economic development is evident from the stated definitions of the entrepreneurship. Entrepreneurship enables the efficient use of available economic resources, making the overall economy more successful. Japan's success after the Second World War is an example of the efficient use of available economic resources.

In our work we pointed out the need to determine the impact of the macroeconomic environment in Serbia on the entrepreneurship development, given that entrepreneurship is of the great importance for the economy, including the importance for the employment, the application of innovations, the efficient use of resources and the support of large companies. In this context, during the conceptualization, we have determined the goal of our work, and this is the study of the impact of certain macroeconomic factors on the entrepreneurship development in Serbia. In the paper, we first point out the importance of entrepreneurship in general, then characteristics of entrepreneurship development in developed, developing countries, and in Serbia, and then we point on key macroeconomic factors as well as their impact on the entrepreneurship development in Serbia.

KEY MACROECONOMIC INDICATORS

In this paper, we focused on macroeconomic factors, as ambient factors for the entrepreneurship development in Serbia. Based on the analysis, it is evident that the entrepreneurship development in Serbia is influenced by the following macroeconomic factors:

- rate of GDP,
- investment activity,
- unemployment,
- public finance deficit.

One of the key indicators of economic activity is the gross domestic product. The decline in gross domestic product leads to the multiplication of negative effects in the form of deepening the crisis, especially in the real sector. Reducing the activity of the real sector while reducing the inflow of foreign capital results in a difficult repayment of foreign debt and depreciation of the national currency. Therefore, it is very important to carry out a structural reform and thereby raise the level of economic competitiveness.

Table 1 presents the standard of the population in the period from 2013 to 2017, expressed in terms of the indicator, the value of GDP per capita had a slight increase from 4,781 to 5,226 euros.

Table 1. – GDP trends in the period from 2013. to 2017.

years	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Gross domestic product, mil. EUR	34.262,9	33.318,6	33.491,0	34.616,6	36.795,4
Gross domestic product, per capita, in EUR	4.781	4.672	4.720	4.904	5.226
Gross domestic product, real growth, in %	2,6	-1,8	0,8	2,8	1,9

Source: National Bank of Serbia and Nacional Employment Service (2018).

Economic activity from 2013 to 2017, measured by the gross domestic product and expressed in the prices of the previous year, have increased by 2,6%, at the beginning of the observed period, then droped by 1,8%, and then in the next few years, a slight increase of 0,8% started, then 2,8%, and in the last year growth of 1,9%

The macroeconomics aims are insuring production growth, full employment and stable prices (Ministry of finance of Serbia, 2018). The inflation rate precisely shows of price movements and the provision of conditions for a stable and successful business.

Table 2. – Trends in inflation, foreign exchange reserves and interest rates in the period from 2013 to 2017.

years	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Trends of consumer prices (inflation rate) in%	2,2	1,7	1,5	1,6	3
Changes in foreign reserves in EUR million	-0,3		-1,6	-2,3	-4,8
Reference interest rate in%	11	8,5	6	4	3,5

Source: National Bank of Serbia (2018).

The inflation rate in the observed (2013–2017.) period was relatively stable with a declining trend, except in the last year when it was 3%. Falling and stagnating of the inflation rate creates favorable conditions for business. The National Bank of Serbia strongly intervened to preserve the exchange rate and managed to reduce reference interest rates from 11% to 3.5 in 2017.

Table 3. – Trends in public revenues, public debt in the period from 2013 to 2017 in % GDP

Fiscal indicators, % GDP	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Consolidated public revenues	39,7	41,5	41,9	43,9	44,1
Consolidated public expenditures	45,1	48,1	45,6	45,2	43,0
Consolidated deficit / surplus in % of GDP	-5,5	-6,6	-3,7	-1,3	1,2
Public debt in % of GDP	59,6	70,4	74,7	71,9	61,5

Source: Ministry of finance of Serbia (2018).

Table 3 shows the macroeconomic imbalance between public revenues and expenditures. The share of public consumption in GDP in 2013 was 45.1%, and the deficit in the same year amounted to 5.5% of GDP. Imbalance is a consequence of the expansion of public consumption, accelerated growth in real wages that are not accompanied by an increase in labor productivity and the pace of GDP growth. The rapid growth of wages and public consumption results in a high foreign trade deficit and inflation of 2.2%. The deficit in 2014 and 2015 was very high. In the last three years there has been an increase in public revenues and a reduction in public expenditures resulting in a deficit reduction of -3.07% of GDP to -1.2% of GDP. The share of Serbia's external debt in 2013 amounted to 59.6% of GDP and, by 2015 it has grown to 74.7% of GDP. In 2017, this share amounted to 61.5% of GDP. Public debt growth in GDP may have the effect that in the case of a balance of payments crisis, the risk of repayment of borrowed loans will become the burden of taxpayers in Serbia.

It is acceptable to reduce public expenditures, increase public revenues and reduce the budget deficit in order to gain stability and growth of Serbia's economy. The growth of public debt is the result of the increase in foreign borrowing, or the increase in the source of the deficit financing.

Table 4. – Movement of investments and consumption in the period from 2013. to 2017.

Investments and consumption	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
FDI in mil EUR	0,7	1,7	1,7	1,7	1,8
Fixed investment growth rate in %	-2	7	10	10	8
Consumption, growth rate in %	-4,1	1,0	0,2	0,7	0,7

Source: Ministry of finance of Serbia (2018).

The flow of foreign direct investments is of the particular importance for reducing the foreign trade imbalance, primarily Greenfield investments in the area of export-oriented economy, in which labor productivity would increase and consequently export and foreign exchange inflows. (Republic Statistical Office of Serbia, 2018). Table 4 shows that FDI is rising and in the range from 0.7 in 2013. to 1.8 million Euros in 2017.

Table 5. – Movement of unemployment, wages and pensions in the period from 2013. to 2017.

Employment, salaries and pensions	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Employment rate in %	40	42,9	42,7	45,5	46,3
Unemployment rate in %	22,1	19,2	17,7	15,3	13,5
Net earnings, period average, in EUR	389	380	368	375	384
– real growth rates in %	-1,5	-1,5	-2,1	2,5	0,9
Average pension, average period, in EUR	201	201	194	180	191
– real growth rates in %	-3,5	-2,3	-5,5	0,1	-1,2
Consumer basket in EUR	574	568	580	570	575
Exchange rate according to EUR	114,6 4	120,9 6	121,6 3	123,47	118,47

Source: National Bank of Serbia (2018), Nacional Employment Service (2018), Republic Statistical Office of Serbia (2018), Republic Fund for Pension and Disability Insurance (2018)

Economies can only grow if productivity or employment is increased. As productivity usually grows slowly, employment can be increased with economic measures. In order to increase employment, we need to increase investments. In the case of unemployment, a large part of the workforce remains unused, and unemployed workforce represent the loss of GDP.

The data in Table 5 show that the improvement in the labor market was registered in terms of reducing the unemployment rate from 22.1% in 2013 and 19.2% in 2014 to 13.5 in 2017. The employment rate rose from 40% in 2013 to 46.3% in 2017. In the observed period, there was a slight increase in the real net wage rate in%, in 2016 by 2.5%, and in 2017 only 0.9%, while pensions decreased by -3.5% in 2013 up to -1.2% in 2017.

IMPORTANCE OF ENTREPRENEURSHIP

The beginnings of entrepreneurial development are tied to Marco Polo who has managed to develop trade routes towards the Far East. His activities were in line with the early definition of the word *entrepreneur*, or in accordance with the „go between” and take the risk. As the one who goes between, Marco Polo would sign a contract with a person who had money to sell his goods. Usually, such contract allowed a loan to merchant-adventurist with 22.5% of interest, including insurance. In the end, the profit was shared

and the loss would be covered by a creditor who was an insurer at the same time. While the capitalist was a passive risk carrier, the merchant-entrepreneur took an active role. Such relations were also recorded in the form of *foenus nauticum*s in ancient Rome.

Entrepreneurship enables the efficient use of available economic resources, making the overall economy more successful. Japan's success after the Second World War is an example of the efficient use of available economic resources. Without entrepreneurship there would be no innovative products and services. Innovations that enable the development of the production of products and services, provide new jobs, new products and services, more profits and taxes, directly contribute to the improvement of economic growth. The economies of the region lag behind the developed countries precisely because of the lack of the development of entrepreneurship. The key US advantage over Europe as well as rapidly emerging markets such as some developing countries like China, India or Turkey, is exclusively due to the development of entrepreneurship and entrepreneurial orientation. In many countries, thousands of new entrepreneurial organizations are established on a daily and monthly basis. Entrepreneurship is a key „ingredient” that enables not only the advancement of national economies but also their transformation. Depending on the general attitude towards entrepreneurship in some countries, it is more or less developed. The importance of entrepreneurship for the economy and society was first confirmed by the economic theorist Schumpeter in 1934. In his work *Theory of Economic Development*, Schumpeter pointed out that entrepreneurship creates new products and technologies that make the existing ones obsolete. Given that new products and technologies are usually better and stimulate demand, they also stimulate economic activity.

Entrepreneurs, small and medium-sized enterprises have a key role in society as they enable economic growth and the solution of social issues. It is in the interests of the entire nation to support the establishment, survival, and development of entrepreneurs, small and medium-sized enterprises (Caner, 2018). Their role as a healthy and dynamic part of the economy is crucial in the conditions of crises and unemployment since they lead to an increase in employment, the development of innovations, they represent a significant source of tax revenues and the creation of social welfare and social cohesion through the solution of social issues. Besides the national, they also give support to local development and they contribute to the successful work of large companies.

Entrepreneurs, small and medium-sized enterprises contribute to the industrial development. Small and medium-sized enterprises account for about 90% of all enterprises and employ between 50% and 60% of the total workforce in the world. (Hobohm, 2001, str. 1-42) Considering the

experiences of the United Nations Industrial Development Organization Hobohm (Hobohm, 2001, str. 1–42), the following specifics of the contribution of small and medium-sized enterprises to economic development are cited: 1) Small and medium-sized enterprises are working more intensively and promote more even distribution of income than large enterprises. They play an important role in creating employment and consequently reducing poverty, providing jobs with reasonable wages for workers from poor households and women with few alternative sources of income. 2) Small and medium-sized enterprises contribute to a more efficient distribution of resources in developing countries. Since they apply labor-intensive production methods, they more accurately align labor surpluses and shortages of capital. To the extent in which they are engaged in informal markets, the prices of the factors of production and the products they face, better reflect social opportunity costs than the prices that large enterprises are facing. 3) Small and medium-sized enterprises support the creation of systemic production capacities. They help to absorb production resources at all levels of the economy and contribute to the establishment of dynamic and elastic economic systems in which small and medium-sized enterprises are associated with the big one. They also strive to be geographically dispersed in relation to large enterprises, to support the development and diffusion of entrepreneurial spirit and skills and help reduce economic disparities between rural and urban areas.

Entrepreneurs, small and medium-sized enterprises are an important source of job provision and provision of the added value. Long-term economic effects of entrepreneurship, small and medium-sized enterprises are (Caner, 2014): 1) As income on capital increases, the contribution of small and medium-sized enterprises to GDP growth (gross domestic product) and employment is rising. 2) The increase in income on capital also reduces the contribution of the gray economy. 3) Small and medium-sized enterprises, in the white and gray zone, contribute to the creation of about 60% to 70% of GDP on average. 4) With the rise in GDP, the participation of the gray economy is declining. We emphasize that entrepreneurs, small and medium-sized enterprises are the main bearers of commercially implemented innovations such as new products, new services or new approaches to existing and new markets. Also, the realization of the global financial crisis has shown that these economic entities were the bearers of the recovery of endangered economies. Therefore, entrepreneurship has a positive impact on the economy through job creation and innovation, society and large companies.

DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN DEVELOPED, DEVELOPING COUNTRIES AND SERBIA

The importance of entrepreneurship in the world is growing every year. Although there are differences in the degree of development between individual countries, entrepreneurship is gaining in importance due to the growth of education levels, the level of business skills and the reduction of job security. While the growth in the number and importance of small and medium-sized enterprises in developed and developing countries has grown due to the relaxation of labor legislation and the growth of incentives in transition countries, including our country, the growth in the number and significance of small and medium-sized enterprises has arisen as a result of the break-up of large enterprises and the privatization of companies in state and social ownership.

In the OECD countries 99% of the total number of enterprises are small and medium-sized enterprises. (SMEs, Entrepreneurship and Innovation, 2010) They employ about one third of the total number of employees and contribute to creating more than half of the total surplus value. The environment for innovations in the OECD countries has changed significantly in past ten years or more. (SMEs, Entrepreneurship and Innovation, 2010) Instead of domination of large enterprises in creating innovations, the continuously growing contribution to the creation of innovations in recent times is given by small and medium-sized enterprises.

In the EU, small and medium-sized enterprises contribute to the creation of around 4 million new jobs each year. On average, at EU level, small and medium-sized enterprises account for 99.8% of the total number of enterprises, employing 66.9% of the total number of employees and, on average, generating 58.1% of the additional value for the economy (Entrepreneurship in the EU and Beyond, 2012). In almost all EU countries, entrepreneurship has great importance. In 2013, more than 3.7 million small and medium-sized enterprises were operating in Italy, employing around 11.5 million workers and generating around 459 billion euros, or creating around 69.5% of GDP (EC, 2014). In Germany, more than 2.2 million small and medium-sized enterprises (99.5% of the total number of enterprises) were operating, employing 16.7 million people and realizing 792 billion euros, or 54.4% of the total economic value (EC, 2014). In France, entrepreneurship was also developed, but to a lesser degree compared to Italy and Germany, as indicated by the fact that in 2013, about 2.6 million small and medium-sized enterprises operated in France, employing around 9.5 million people with the share of 99.8% of the total number of companies (EC, 2014). According to the latest available results, Europeans are less prone to entrepreneurship compared to the fast-growing markets, such as the US, China or Turkey. The

trend has fallen after the crisis. The situation established by the 2012 Eurobarometer indicates that only 37% of EU citizens want to be self-employed. This is significantly less in relation to the US where 51% of citizens tends to self-employment or China where for 56% of citizens, the basic motive for entrepreneurship is self-employment (Entrepreneurship in the EU and Beyond, 2012).

Unlike the countries of Western Europe, in Eastern Europe, including Serbia, entrepreneurship was developed in the period before the Second World War, and in the period of Socialism, it almost did not exist. In Serbia, entrepreneurship existed only in the form of small craftsmen. In the transition period, entrepreneurship developed mainly in the domain of the gray economy. After 2000, entrepreneurship began to develop more significantly in the formal economy, although it has not been sufficiently developed yet. The key form of entrepreneurship developed in Serbia is an entrepreneurship for the purpose of self-employment. Entrepreneurship based on opportunity use is rare, except in certain activities such as information technology.

The limiting conditions for the development of entrepreneurship are also indicated by the Legatum Prosperity Index (The 2014 Legatum Prosperity Index). This index shows that according to the conditions for the entrepreneurship development, Serbia is at 58th place in the world, with the conditions improving compared to the previous two years. The most positive factor is safety and security, and Serbia is in 88th place by economic quality, and on 79th by business environment. Economic quality is an element through which the openness of the economy, the macroeconomic indicators, the basis for growth, the economic possibilities and the efficiency of the financial sector are measured in the Legatum Prosperity Index. The business environment measures the entrepreneurial environment, business infrastructure, barriers to innovation and the flexibility of the labor market. Particularly negative are the social capital according to which Serbia is at 109th and the natural environment according to which Serbia is in 107th place. The social environment measures the power of personal contacts, the support of social networks, social norms and civil participation in society. The natural environment measures the country's performance in three areas: the quality of the natural environment, environmental pressures and efforts to preserve the environment. The number of entrepreneurs in Serbia by years is shown Table 6.

Table 6. – The number of entrepreneurs in Serbia from 2004 to 2016

years	The number of entrepreneurs
2004	216.999
2005	243.002
2006	183.352
2007	206.736
2008	215.756
2009	221.516
2010	222.817
2011	219.156
2012	215.974
2013	212.403
2014	216.129
2015	217.309
2016	243.590

Source: Number of entrepreneurs in the Republic of Serbia (2004–2016)

In 2016, 243,590 entrepreneurs operated in Serbia. Of this total number of entrepreneurs, 66 848 entrepreneurs operated in the Belgrade region – which makes 27.4%, in the Vojvodina Region 62 514 – which makes 25.7%, in the Region of Sumadija and Western Serbia 70 304 – which makes 28.9%, and in the Region of South and East Serbia 43 924 entrepreneurs – accounting for 18% (Entrepreneurs in the Republic of Serbia, 2017). Observed by sectors of activity, at the level of the Republic of Serbia, the largest share in the total number of entrepreneurs had: Wholesale and retail trade; Repair of motor vehicles and motorcycles (25.9%), Manufacturing (15.0%), Professional, scientific, innovation and technical activities (12.3%), Transport and storage (11.8%), Accommodation and food services (8.8%), Other service activities (8.1%), etc. The total number of entrepreneurs by activity is shown in Table no.7.

Table 7. – The number of entrepreneurs in Serbia by activity in 2016

The name of the activity	Republic of Serbia						
	Total	Serbia – north	Serbia – south	Belgra-de region	Vojvo-dina region	Suma-dija and Western Serbia	Region of South an East Serbia
Total	243 590	129 363	114 227	66 848	62 514	70 304	43 924
Agriculture, forestry and fishing	2 504	958	1 546	238	720	847	699
Extraction of ore and stone	158	15	143	9	6	101	43
Manufacturing industry	36 497	16 052	20 445	6 816	9 236	13 064	7 380
Electricity, gas, steam and air conditioning supply	36	8	29	8	-	15	13
Water supply; wastewater management, control of the waste removal process and similar activities	430	205	225	47	159	163	62
Construction	16621	7 999	8 622	3 740	4 259	5 069	3 553
Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles	63 089	29 181	33 908	13 060	16 121	20 107	13 801
Transport and storage	28 860	17 673	11 186	10 500	7 173	7 276	3 911
Accommodation and food services	21 529	10 499	11 031	4 152	6 347	7 032	3 999
Information and communication	7 324	5 307	2 017	3 472	1 835	1 212	805
Financial and insurance activities	1 755	924	832	473	450	460	372
Real estate	832	575	257	345	230	179	77
Professional, scientific, innovation and technical activities	29 845	19 698	10 146	12 345	7 353	6 190	3 957
Administrative and support service activities	5 786	3 651	2 135	2 071	1 580	1 265	870
State Administration and Defense; mandatory social insurance	-	-	-	-	-	-	-
Education	1 506	1 047	459	625	422	269	191
Health and social care	5 029	3 176	1 853	2 177	999	1 128	726
Art; entertainment and recreation	2 150	1 348	802	869	479	476	327
Other service activities	19 639	11 048	8 591	5 901	5 146	5 452	3 139
Household activity as an employer; the activity of households that produce goods and services for own needs							
Activities of extraterritorial organizations							

Source: Entrepreneurs in the Republic of Serbia, 2017

In 2016, entrepreneurs in the Republic of Serbia employed 247,775 workers. In the Belgrade region there were 49,041 employees – which makes 19.8%, in the Vojvodina Region 65 820 – which makes 26.6%, in the Sumadija and Western Serbia region 77 518 – which makes 31.3%, and in the Region of South and Eastern Serbia 55 397 workers – which accounts for 22.4% of employees. Observed by sectors of the activity classification (2010), the largest share in the total number of employees in the Republic of Serbia in 2016 had: Wholesale and retail trade; Repair of motor vehicles and motorcycles (34.7%), Manufacturing (24.4%), Accommodation and food services (13.1%), Professional, scientific, innovation and technical activities (6.2%), Other service activities (5.6%), etc. The number of employees employed by entrepreneurs by sectors of activity is shown in Table no.8.

Table 8. – The number of employees employed by entrepreneurs in 2016

The name of the activity	Republic of Serbia						
	Total	Serbia – north	Serbia – south	Belgrave region	Vojvodina region	Sumadija and Western Serbia	Region of South and Eastern Serbia
Total	247 775	114 860	132 915	49 041	65 820	77 518	55 397
Agriculture, forestry and fishing	1 508	779	728	120	659	476	253
Extraction of ore and stone	286	30	256	15	15	174	82
Manufacturing industry	60 524	26 012	34 511	8 575	17 437	20 735	13 776
Electricity, gas, steam and air conditioning supply	32	10	23	10	-	14	9
Water supply; wastewater management, control of the waste removal process and similar activities	2 317	1 944	373	399	1 545	215	158
Construction	11 382	4 643	6 739	1 758	2 885	3 179	3 560
Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles	85 965	37 559	48 406	15 667	21 892	28 229	20 177
Transport and storage	6 044	2 026	4 018	593	1 434	2 691	1 327
Accommodation and food	32 426	15 106	17 320	7 100	8 006	10 431	6 889

services							
Information and communication	2 232	1 199	1 033	568	631	641	391
Financial and insurance activities	2 616	1 453	1 164	697	755	613	551
Real estate	416	259	157	174	85	93	65
Professional, scientific, innovation and technical activities	15 339	7 958	7 382	3 750	4 207	3 938	3 444
Administrative and support service activities	4 390	1 987	2 403	884	1 104	1 297	1 106
State Administration and Defense; mandatory social insurance	-	-	-				
Education	909	645	265	335	310	123	142
Health and social care	6 731	4 495	2 237	3 040	1 455	1 333	904
Art; entertainment and recreation	732	360	372	212	148	211	161
Other service activities	13 925	8 396	5 529	5 145	3 251	3 127	2 403
Household activity as an employer; the activity of households that produce goods and services for own needs							
Activities of extraterritorial organizations							

Source: Entrepreneurs in the Republic of Serbia, 2017

Entrepreneurs from the Belgrade region participated in 2016 with 28.4% of the GVA, the Region of Vojvodina with 26.5%, the Region of Sumadija and Western Serbia with 27.5%, while the share of entrepreneurs from the Region of South and East Serbia with 17, 6% of the total GVA. Observed by sectors of the activity classification (2010), the most significant share in GVA at the level of the Republic of Serbia was achieved by: Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles (26.5%), manufacturing (18.7%), professional, scientific, innovation and technical

activities (12.2%), Accommodation and food services (9.1%), Transport and storage (8.5%), Other service activities (6.9%), etc.

THE IMPACT OF MACROECONOMIC ENVIRONMENT ON THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Economic growth positively influences the entrepreneurship development. Dynamic economic growth depends on many factors. Among the most important are the population changes, the quantity and the quality of the labor force, or its educational and age structure. Macroeconomic stability attracts foreign direct investments which are very significant for Serbia. In addition to the above, business competitiveness also affects Serbia's foreign market, export growth and efficient state.

Indicators of macroeconomic environment are: low and stable inflation, a reduction in the budget deficit, an increase in the share of national savings in the gross domestic product. According to Report on the competitiveness, presented at the World Economic Forum in 2018, Serbia has made the greatest progress regarding the macroeconomic environment in the region. Third year in a row, Serbia has increased its competitive position, and it ranks 65th in a group of 140 countries (World Economic Forum, 2018).

In every economy, entrepreneurship (entrepreneurs, small and medium-sized enterprises) has several important functions that manifests in the contribution to increasing employment, diversification of the economic structure, innovative activities and technical progress, realization of wider social goals, and more (Mijačić, V., Paunović, B., 2011).

The contribution of entrepreneurship to the creation of new jobs represents the most common argument in support of the establishment and development of new enterprises and the main subject of attention of the economic policy makers in the developed economies. As a whole, entrepreneurs, small and medium-sized enterprises are a significant source of innovation in every economy. First of all, this is due to the fact that innovations are a natural instrument of entrepreneurship, so many entrepreneurs, small and medium-sized enterprises are emerging as a form of commercialization of innovations, as well as the consequence of greater flexibility, dynamism and sensitivity to changes in the demand in contrast to large enterprises. Entrepreneurship also contributes to the diversification of economic structure. In addition, entrepreneurs, small and medium-sized enterprises also have wider social roles that are expressed in the affirmation of entrepreneurial spirit, work, creativity and all other values fed by entrepreneurial activity.

Entrepreneurs, small and medium enterprises provide the flexibility and adaptability of the economy and are often the most vital and most effective part of every economy. The growth of entrepreneurship expressed in the number of entrepreneurs, small and medium-sized enterprises affects the increase of competitiveness and employment in the economy (The European Charter for Small Enterprises, 2002).

The application of instruments and measures of macroeconomic policy the development of entrepreneurship can be facilitated. Measures to support the development of entrepreneurship include: business infrastructure, support to clusters, GDP growth per se and government backed funding.

Business infrastructure consists of networks of various organizations and institutions specialized in supporting entrepreneurs, small and medium enterprises and institutions, such as: business incubators, industrial zones, parks, regional or local development agencies, organizations and institutions such as: branches of the National Employment Service, offices of the Development Fund of the Republic of Serbia (AP Vojvodina Development Fund), regional chambers, agencies for regional development, etc.

Adjustment of the business environment to the needs of establishment of new and growth and development of existing enterprises is realized through the following activities:

- Adopting the strategy for the development of small and medium-sized enterprises and entrepreneurship with the goal of opening new jobs;
- Encouraging the establishment, operation and development of micro, small and medium enterprises, providing assistance, advice and information, training and consulting services;
- Capacity building for the long-term and sustainable development of the SME sector and entrepreneurship through the creation and realization of projects that can help increase the efficiency of entrepreneurs, small and medium enterprises, increase competitiveness on markets, quality, internationalization and implementation of IT, and raise awareness about the importance of the development of entrepreneurship

CONCLUSION

Entrepreneurship in Serbia is relatively poorly developed in relation to the developed countries of Western Europe but also in relation to many developing countries, such as Turkey, India or China. The reasons for the insufficient development of entrepreneurship in Serbia are numerous. A very significant underdevelopment factor is the absence of entrepreneurship within the socialist socio-economic system in the last few decades. Transition, did

not give significant results in terms of developing entrepreneurship. Today, in the post-transition period, entrepreneurship is mostly developed in trade and crafts, especially in the domain of services. This is due to the fact that such forms of private business engagement existed in the pre-transition period. In addition to the socio-economic system, the development of entrepreneurship has been influenced by a whole range of factors, among which the most important are economic ones.

According to the Legatum Prosperity Index, Serbia ranks 58th in the world, which is an improvement compared to previous years. However, the business environment and economic quality are still very negative for the development of entrepreneurship in Serbia.

The basic problem of the Serbian economy is low economic growth, which is the result of insufficiently stimulating measures of government policies. Period between 2013 and 2017 is characterized by low growth of real gross domestic product (from 2.6, -1.8, 8, 2.8 and 1.9) and the absence of investment activities, which indicates to a slowdown in the development of entrepreneurship in Serbia.

Unemployment rate, in the period from 2013 to 2017 decreased from 22.1% to 13.5%. The low inflation rate of 2.2% to 3% with lower reference interest rates is in favor of prerequisites for the development of entrepreneurship, which should influence the diversification of the economic structure, the growth of innovative activity, technical progress, affirmation of the entrepreneurial spirit, increasing the competitiveness of the economy, production and realization of broader social goals. Entrepreneurship in Serbia is predominantly developed as a self-employment alternative, and not with the aim to exploit market opportunities.

The obtained research is important for government policies which in the coming period should stimulate the support of the development of the domestic economy, large enterprises which would develop entrepreneurship, since it is an indispensable cooperator of large enterprises. Also, research is important for future research which should include a broader range of factors and put them in correlation and regression analysis relation in order to obtain wider results than purely economic presented in the work.

REZIME

ANALIZA UTICAJAJA MAKROEKONOMSKOG OKRUŽENJA NA RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA

Preduzetništvo je u savremenim uslovima poslovanja ključni faktor inovacija, razvoja novih proizvoda i usluga, zapošljavanja, kreiranja bogatstva i efikasnijeg korišćenja raspoloživih resursa. Uloga preduzetništva u ekonomiji

je izrazito značajna i dokazana je u razvijenim zemljama. Imajući u vidu ogroman značaj preduzetništva za ekonomski razvoj, postavili smo cilj rada a to je istraživanje uticaja pojedinih makroekonomskih faktora na razvoj preduzetništva u Srbiji. U radu prvo detaljnije ukazujemo na značaj koji preduzetništvo ima uošte, potom na značaj koji ima i karakteristike razvoja preduzetništva u razvijenim, zemljama u razvoju i Srbiji a potom na ključne makroekonomске činioce kao i njihov uticaj na razvoj preduzetništva u Srbiji. Osnovni zaključak je da nedovoljna zaposlenost predstavlja motiv za razvoj preduzetništva sa ciljem samozapošljavanja, a da povoljni bruto domaći proizvod i dohodak po stanovniku predstavljaju stimulativan faktor preduzetništva, čiji je cilj razvoj inovacija i ekonomski i društveni progres.

Ključne reči: preduzetništvo, razvoj, makroekonomski faktori, Srbija.

REFERENCES

1. Caner, S., (2018). *The role of small and medium-size enterprises in economic development*, HSE Conference, Moscow, accessed on May 7, 2018., <https://conf.hse.ru/data/939/314/1234/74.pdf>
2. Demko-Rihter, J. and Njegomir, V., (2014). Entrepreneurship beyond startup: The example of insurance companies and investment funds, *International Conference on Mass Customization and Personalization in Central Europe*, Faculty of Technical Sciences, Novi Sad, p. 62–66.
3. Entrepreneurship in the EU and Beyond, (2012). Flash Eurobarometer 354, European Commission, Directorate-General Enterprise and Industry and co-ordinated by Directorate-General for Communication.
4. Entrepreneurs in the Republic of Serbia, (2017). *Republic Institute for Statistics*, Belgrade.
5. Serbian Chamber of Commerce: accessed on January 2017, <http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/MAT%20264%20januar%202017.pdf>
6. EC, (2014). Performance of SMEs in 2013: a fragile and incomplete recovery, European Commission, *Memo*, Brussels.
7. Hobohm, S., (2001). Small and medium-sized enterprises in economic development: the UNIDO experience, *Journal of economic cooperation among Islamic countries*, Vol 22, No. 1, p. 1–42.
8. Jeffrey, T., (2015) *New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21st Century*, McGraw Hill.
9. Mankiw G, (2008). *Principles of Economics*, Faculty of Economics, Belgrade.

10. Ministry of finance of Serbia, accessed on May 20, 2018,
[http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20maj/Tekuca%20makroekonomksa%20kretanja\(1\).pdf](http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2018%20maj/Tekuca%20makroekonomksa%20kretanja(1).pdf)
11. Mijačić, V., Paunović, B., (2011). Regional disparities in Serbia, *Ekonomika preduzeća*, 7–8, p.p. 379–389
12. National Bank of Serbia, accessed on April 8, 2018.,
<https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>)
13. Nacional Employment Service, accessed on April 18, 2018,
http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/statisti_ki_bilteni_nsz.cid667)
14. Number of entrepreneurs in the Republic of Serbia, (2004–2016). Statistical Yearbook of the Republic Institute for Statistics by years.
15. Radović M, (2013). *Fundamentals of Economics for Non-Economists*, Faculty of Legal and Business Studies Dr Lazar Vrkić, Novi Sad.
16. Republic Statistical Office of Serbia accessed of May 16, 2018,
<http://arhiva.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx>
17. Republic Fund for Pension and Disability Insurance, accessed on May 17, 2018, <http://www.pio.rs/lat/godisnji-bilten.html>
18. Schumpeter, J., (1952). *Can Capitalism Survive?*, Harper and Row, New York.
19. SMEs, Entrepreneurship and Innovation, (2010). OECD Studies on SMEs and Entrepreneurship, OECD Publishing, Paris.
20. Službeni glasnik RS, br. 55/05, 71/05 – ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – US, 72/12, 7/14 – US i 44/14), STRATEGIJA ZA PODRŠKU RAZVOJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA, PREDUZETNIŠTVA I KONKURENTNOSTI ZA PERIOD OD 2015. DO 2020. GODINE
21. The European Charter for Small Enterprises, Enterprise publications, European Commission, Luxembourg, 2002.
22. The 2017 Legatum Prosperity Index accessed on May 06, 2018,
<http://prosperity.com/#!/ranking>
23. World Bank Group, (accessed on May 10, 2018)
<http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Profiles/Country/SRB.pdf>
24. World Economic Forum, accessed on May 25, 2018,
http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/03CountryProfiles/Standalone2-pagerprofiles/WEF_GCI_2017_2018_Profile_Serbia.pdf

Ovaj rad je primljen **29.08.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **27.12.2018.** godine.

UDK: 662.767:338.5

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 20 – 33

doi: 10.5937/poseko14-17923

Originalni naučni rad

mr Saša Z. Todorović¹

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun

dr Sanjin M. Ivanović², vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun

Prof. dr Zorica R. Vasiljević³

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun

UTICAJ CENE DIZEL GORIVA NA EKONOMSKE EFEKTE POSLOVANJA RATARSKIH PORODIČNIH GAZDINSTAVA*

SAŽETAK: Imajući u vidu trend rasta cena dizel goriva, neophodno je utvrditi na koji način će se to odraziti na poslovanje porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, kao nosilaca poljoprivredne proizvodnje u Srbiji. U prvom redu, pažnju je neophodno usmeriti na gazdinstva koja su specijalizovana za ratarsku proizvodnju, pošto je kod njih prisutan najveći uticaj cena dizel goriva na ekonomske efekte poslovanja. Da bi se ovaj cilj ostvario u radu je korišćen model porodičnog gazdinstva ratarskog tipa. Na ovom modelu je utvrđeno kako promena nabavne cene dizel goriva utiče na promenu koeficijenta ekonomičnosti poslovanja čitavog gazdinstva. Proračuni su izvedeni za uslove sa i bez subvencija, kao i za dve polazne prepostavke – kada struktura setve gazdinstva nije optimalna,

¹ sasat@agrif.bg.ac.rs

² sanjinivanovic@agrif.bg.ac.rs

³ vazor@agrif.bg.ac.rs

* Rad je rezultat istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije broj 179028, pod nazivom: „Ruralno tržište rada i ruralna ekonomija Srbije – diverzifikacija dohotka i smanjenje ruralnog siromaštva”.

kao i kada je urađena optimizacija. U radu je pored formiranja modela i optimizacije proizvodne strukture korišćena i metoda senzitivne analize, pri čemu se pošlo od pretpostavke da nabavna cena pogonskog goriva varira u intervalu koji odražava promene do kojih dolazi u praksi. Analizom je utvrđeno da je u uslovima bez optimizacije strukture setve poslovanje gazdinstva ekonomično samo ako se koriste subvencije. Sa druge strane, ukoliko se primenjuje optimalna setvena struktura poslovanje je ekonomično i bez subvencija, osim u slučaju maksimalno pretpostavljenih cena goriva. U radu je analiziran i koeficijent ekonomičnosti u proizvodnji kukuruza (kao najvažnijeg useva u strukturi setve porodičnog gazdinstva) za različite prinose i cene kukuruza, pri pretpostavljenom rastu cena dizel goriva.

Ključne reči: dizel gorivo, ratarska proizvodnja, kukuruz, porodična gazdinstva, ekonomičnost, optimizacija.

UVOD

Poljoprivreda je veliki potrošač energenata, a posebno dizel goriva. Međutim, usled rasta cena naftnih derivata dolazi do pada potrošnje goriva u poljoprivredi, što potvrđuju istraživanja Furmana i sar. (2004), kao i Brkića i Janjića (2005). Rast cena naftnih derivata dovodi do rasta troškova u poljoprivrednoj proizvodnji, i to prvenstveno u ratarskoj proizvodnji. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da se ovi troškovi prenose u stočarstvo preko troškova stočne hrane, tako da je posledica rasta cene naftnih derivata istovremenim rastom cena poljoprivrednih proizvoda, kao i rastom troškova njihovog transporta. Sa druge strane, alternativa rastu cena poljoprivrednih proizvoda je snižavanje nekih drugih elemenata troškova u poljoprivrednoj proizvodnji, čime bi se održao konstantan nivo cena prehrabnenih proizvoda. Pored toga, kako navode Vasiljević i sar. (2008), „ovako visoki troškovi će verovatno imati direktnog uticaja na smanjenje neto prihoda gazdinstva u kratkom roku, zato što su mogućnosti proizvođača da u kratkom roku izvrše prilagođavanje limitirane“. S tim u vezi, investicije u savremenu opremu i poljoprivrednu mehanizaciju će poljoprivrednu učiniti profitabilnijom delatnošću, kroz racionalizaciju i snižavanje troškova proizvodnje, veće prinose po jedinici površine i kvalitet dobijenih proizvoda (Raičević i sar., 2012). Problemi obezbeđenja goriva po povoljnijim cenama mogu se pripisati i nedovoljnoj organizovanosti proizvođača u zadruge i udruženja, čime se onemogućava nabavka veće količine goriva po povoljnijoj ceni (Cicea et al., 2009), a dodatni problem je velika usitnjenošć poljoprivrednih gazdinstava o kojoj govore

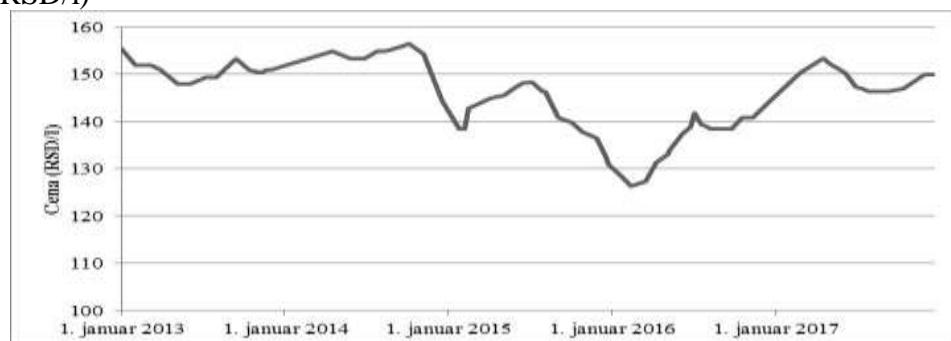
Bogdanov i Božić (2005). Na sitnim gazdinstvima nije moguća adekvatna savremena tehnologija i racionalna primena mašina, niti tehnološki progres, što je okosnica razvoja savremene agrarne ekonomije (Simonović i sar., 2017).

Na problem rasta troškova u poljoprivrednoj proizvodnji usled povećanja cena naftnih derivata na međunarodnom tržištu ukazuju Todorović i sar. (2009a), a promenu troškova goriva usled promene tehnologije obrade zemljišta analizirali su Todorović i sar. (2009b), dok Vasiljević i Subić (2005) navode da se prilikom korišćenja faktora proizvodnje u poljoprivredi moraju uvažavati novi načini organizacije poslovnih aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima. Ivanović i sar. (2012) ispitivali su problematiku promene cena energenata na indikatore uspešnosti poslovanja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Autori su analizirali promene cena dizel goriva i različitih vrsta mineralnih đubriva (NPK, UREA, KAN) na visinu marže pokrića i profita gazdinstava i utvrđili da cena goriva dizel D-2 više utiče na visinu navedenih parametara od promene cena mineralnih đubriva.

Poslednjih godina se sve veća pažnja u međunarodnim okvirima posvećuje utrošcima energije u poljoprivrednoj proizvodnji, kao i ekonomskim efektima trošenja energije. Tako su se ovom problematikom u proizvodnji šećerne repe bavili Erdal et al. (2007) i Asgharipour et al. (2012), u proizvodnji pšenice Shahin et al. (2008), Kardoni et al. (2013) i Ghorbani et al. (2011), a u proizvodnji soje Kordkheili et al. (2013) i Abbas and Majid (2012).

Imajući u vidu značaj ove problematike, neophodno je prikazati kretanje cena evrodizel goriva u nekoliko poslednjih godina (grafikon 1). Cene prikazane na grafikonu predstavljaju prosečne maloprodajne cene goriva evrodizel (koje se koristi kod savremenih pogonskih mašina u poljoprivredi) u periodu 1. januar 2013. godine – 31. decembar 2017. godine. Treba imati u vidu da se ovde radi o prosečnim cenama po kojima je grupa anketiranih porodičnih gazdinstava nabavljala gorivo evrodizel na benzinskim pumpama.

Grafikon 1. – Prosečna maloprodajna cena goriva evrodizel (2013–2017) (RSD/I)

Izvor – Obračun autora na osnovu anketiranja porodičnih gazdinstava

Detaljnija analiza ovih podataka (tabela 1) pokazuje da je (ako se kao bazna godina uzme 2013.) cena goriva najpre rasla u 2014. godini, nakon toga u naredne dve godine opadala, da bi se 2017. godine ponovo uvećala. Do dodatnog rasta cene evrodizela došlo je tokom 2018. godine, kada se ona uvećala na više od 150 dinara, ali cene za početak 2018. godine nisu prikazane u pregledu zbog toga što se prikazani proračuni cena ažuriraju na godišnjem nivou.

Tabela 1. – Kretanje prosečne maloprodajne cene evrodizela (od 2013. do 2017. godine)

<i>Godina</i>	<i>Prosečna cena (RSD/l)</i>	<i>Godišnja promena (RSD/l)</i>	<i>Godišnja promena (%)</i>	<i>Bazni indeksi (2013.=100)</i>
2013	150,87	–	–	100,0%
2014	153,30	2,43	1,6%	101,6%
2015	141,91	-11,39	-7,4%	94,1%
2016	137,01	-4,90	-3,5%	90,8%
2017	148,86	11,85	8,6%	98,7%
Prosek	146,39	-0,50	-0,2%	97,0%

Izvor – Obračun autora na osnovu anketiranja porodičnih gazdinstava

Pri navedenim analizama treba imati u vidu da je za poljoprivredne proizvođače prvenstveno važna cena goriva u sezoni izvođenja radova u poljoprivredi, odnosno u periodu od marta do oktobra svake godine. Analiza prosečnih maloprodajnih cena evrodizela (tabela 2) u sezoni poljoprivrednih radova (dobijena anketiranjem poljoprivrednika) ukazuje na određena odstupanja od kretanja prosečnih cena na nivou čitave godine. Osim u 2013. godini, cene evrodizela su bile više u sezoni poljoprivrednih radova. Ako se posmatra prosek cene evrodizela za svih pet posmatranih godina on je u samoj sezoni poljoprivrednih radova bio viši od godišnjeg proseka za svega 0,88 dinara, odnosno za 0,60%. Odnosno, posmatranjem indikatora u tabeli 2 može se uočiti da su cene goriva u sezoni poljoprivrednih radova pokazivale veće varijacije po pojedinim godinama od prosečnih cena goriva na godišnjem nivou.

Tabela 2. – Prosečne maloprodajne cene evrodizela (od 2013. do 2017. godine) u sezoni izvođenja radova u poljoprivredi

<i>Godina (period mart– oktobar)</i>	<i>Prosečna cena (RSD/l)</i>	<i>Godišnja promena (RSD/l)</i>	<i>Godišnja promena (%)</i>	<i>Bazni indeksi (2013.=100)</i>
2013	150,50	–	–	100,0%
2014	155,32	4,82	3,2%	103,2%
2015	142,53	-12,79	-8,2%	94,7%
2016	137,42	-5,11	-3,6%	91,3%
2017	150,57	13,14	9,6%	100,0%
Prosek	147,27	0,02	0,2%	97,9%

Izvor – Obračun autora na osnovu anketiranja porodičnih gazdinstava

Imajući u vidu kretanje cena evrodizel goriva i važnost ovih cena za poslovanje ratarskih gazdinstava, cilj ovog istraživanja je da se ispita ekonomičnost poslovanja ovih gazdinstava pri različitim cenama goriva.

MATERIJAL I METOD RADA

Da bi se sastavio model porodičnog poljoprivrednog gazdinstva specijalizovanog za ratarsku proizvodnju korišćeni su podaci dobijeni anketiranjem 20 porodičnih gazdinstava. Sva gazdinstva posluju u ravniciarskom području AP Vojvodine, pa je u skladu sa tim formirana proizvodna struktura modela, njegovi proizvodni kapaciteti, kao i ostvareni rezultati proizvodnje. Pretpostavljeno je da se gazdinstvo bavi intenzivnom ratarskom proizvodnjom, kao i da proizvodi kulture tipične za područje AP Vojvodine, a to su kukuruz, pšenica, suncokret i soja. Takođe je pretpostavljeno da gazdinstvo raspolaže mehanizacijom potrebnom za obavljenje ovog tipa proizvodnje, i da koristi uobičajenu tehnologiju proizvodnje za područje na kojem je locirano. Na gazdinstvu nije pretpostavljeno postojanje bilo kog vida stočarske proizvodnje.

U radu je za optimizaciju ratarske proizvodnje korišćen metod linearнog programiranja, a za analizu ekonomičnosti korišćena je senzitivna analiza. Ekonomičnost je računata kao odnos troškova proizvodnje i vrednosti proizvodnje, tako da je ovaj pokazatelj povoljan ukoliko je njegova vrednost manja od jedan. Senzitivna analiza je vršena pri pretpostavci da se cene goriva mogu kretati u intervalu $\pm 10\%$, a navedene granice kretanja cene goriva odgovaraju realnoj situaciji u praksi.

REZULTATI I DISKUSIJA

Posmatrao gazdinstvo (model) raspolaže sa ukupno 29,7 ha zemljišta, pri čemu je deo zemljišta u vlasništvu, dok se ostatak iznajmljuje (tabela 3). U proizvodnoj strukturi gazdinstva dominiraju kukuruz i pšenica, uz manje učešće suncokreta i soje. Mada ovakva setvena struktura najbolje odražava stvarnu situaciju u praksi, da bi gazdinstva ostvarila što veću ekonomičnost poslovanja neophodno je da se uradi optimizacija setvene strukture. Kroz optimizaciju je u funkciji cilja linearog programiranja maksimizirana marža pokrića čitavog gazdinstva, uz poštovanje odgovarajućih ograničenja, i to prvenstveno onih koja se odnose na plodore. Tako je zbog poštovanja ograničenja plodoreda neophodno da pšenica bude zastupljena na 20% zemljišnih površina, iako je njena marža pokrića niža od marže pokrića ostalih kultura. Utvrđena optimalna struktura setve obezbeđuje maksimalan iznos marže pokrića na nivou gazdinstva, što u velikoj meri utiče na ukupne poslovne rezultate, jer se od ovog iznosa oduzimaju svi fiksni troškovi porodičnog gazdinstva kako bi se izračunao profit. S obzirom da su fiksni troškovi konstatni, svaka promena marže pokrića na nivou poljoprivrednog gazdinstva u kratkom roku se direktno odražava na visinu profita. Pozitivna marža pokrića doprinosi pokrivanju fiksnih troškova pa prema tome, kako ističu Ivkov i sar. (2008), maksimizacija marže pokrića je ekvivalentna maksimizaciji profita ili minimizaciji gubitaka. Ovo potvrđuju i rezultati mnogobrojnih istraživanja, koji konstantno pokazuju da porodična gazdinstva sa najvećom maržom pokrića ostvaruju najveći profit (Ivkov i sar., 2007). Primena marže pokrića može biti veoma korisna i za sagledavanje efekata podsticaja u poljoprivredi, čime su se u proizvodnji pšenice bavili Ivanović i sar. (2010), a nešto šire (u proizvodnji pšenice, kukuruza i soje) isti problem su ispitivali Subić i sar. (2010).

Tabela 3. – Postojeća i optimalna setvena struktura na gazdinstvu

Korišćena poljoprivredna površina (ha)			Površina useva (ha)			
Ukupno	U vlasništvu	U zakupu	Kukuruz	Pšenica	Suncokret	Soja
<i>Postojeća struktura setve</i>						
29,7	12,8	16,9	14,19	8,3	5,53	1,68
100,00%	43,10%	56,90%	47,78%	27,95%	18,62%	5,66%
<i>Optimalna struktura setve</i>						
29,7	12,8	16,9	14,85	5,94	1,485	7,425
100,00%	43,10%	56,90%	50,00%	20,00%	5,00%	25,00%
<i>Promene nakon optimizacije strukture setve (Postojeća struktura setve=100)</i>						
100%	100%	100%	104,65%	71,57%	26,85%	441,96%

Izvor – Obračuna autora

Nakon što se utvrdi optimalna struktura setve, može se ispitati kako na ekonomičnost poslovanja posmatranog modela gazdinstva utiče promena cene goriva, a posmatrani obim promene cene goriva prikazan je u tabeli 4.

Tabela 4. – Očekivano variranje cene pogonskog goriva

<i>Nabavna cena pogonskog goriva (evrodizel)</i>		
<i>Vrednost (RSD/l)</i>	<i>Promena (RSD/l)</i>	<i>Promena (%)</i>
132,30	-14,70	-10,00%
139,65	-7,35	-5,00%
147,00	0	0
154,35	7,35	5,00%
161,70	14,70	10,00%

Izvor – Obračuna autora

Promena ekonomičnosti poslovanja ratarskog gazdinstva u zavisnosti od cene goriva pod pretpostavkom nepromenjene i optimalne proizvodne strukture (sa i bez subvencija) prikazana je u tabelama 5 i 6.

Tabela 5. – Ekonomičnost pod pretpostavkom nepromenjene strukture setve

<i>Promena cene goriva (%)</i>	<i>Ekonomičnost sa subvencijama za poljoprivredu</i>			<i>Ekonomičnost bez subvencija za poljoprivredu</i>		
	<i>Vrednost</i>	<i>Promena</i>	<i>Promena (%)</i>	<i>Vrednost</i>	<i>Promena</i>	<i>Promena (%)</i>
-10,00%	0,943	-0,015	-1,54%	1,064	-0,017	-1,54%
-5,00%	0,951	-0,007	-0,77%	1,073	-0,008	-0,77%
0	0,958	0	0	1,081	0	0
5,00%	0,965	0,007	0,77%	1,089	0,008	0,77%
10,00%	0,973	0,015	1,54%	1,098	0,017	1,54%

Izvor – Obračuna autora

Rezultati analize pokazuju da je i bez optimizacije setvene strukture poslovanje gazdinstava ekonomično pri svim varijacijama cene goriva, ukoliko gazdinstvo prima odgovarajuće subvencije. Bez subvencija poslovanje nije ekonomično čak i pri najpovoljnijim cenama goriva. Ako se na gazdinstvima provede optimizacija setvene strukture, onda je situacija mnogo povoljnija, tako da je poslovanje ekonomično sa subvencijama, ali i bez njih (osim u slučaju kada dodje do ekstremnog rasta cene goriva). Ovde treba imati u vidu da su u našoj praksi gazdinstva ove veličine u najvećem broju slučajeva upisana u odgovarajući Registar i primaju subvencije, tako da ova gazdinstva imaju ekonomično poslovanje bez obzira na to da li je

provedena optimizacija setvene strukture ili ne. Sa druge strane, ukoliko bi došlo do ukidanja subvencija za ratarsku proizvodnju ekonomično bi poslovala samo gazdinstva sa optimiziranom proizvodnjom. Pošto se u našoj praksi optimizacija poslovanja vrši izuzetno retko, jasno je da odgovarajuće institucije posebnu pažnju moraju posvetiti održavanju subvencija na odgovarajućem nivou.

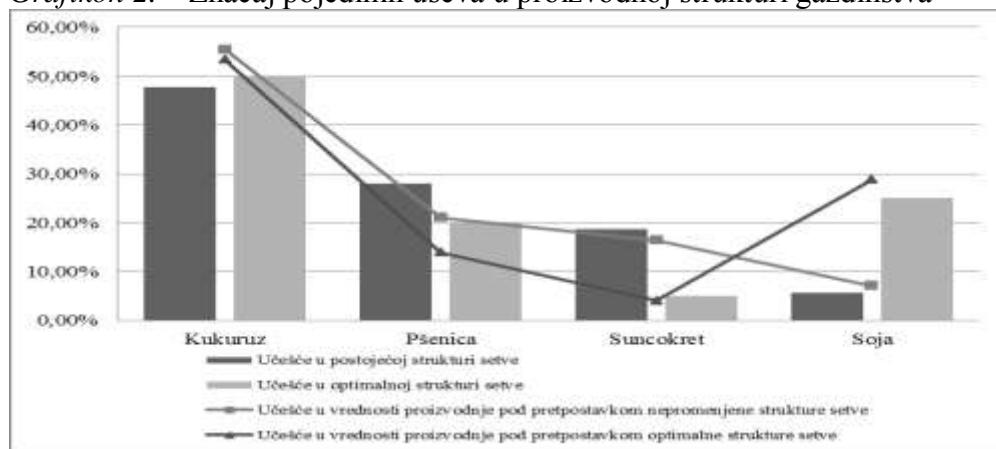
Tabela 6. – Ekonomičnost pod pretpostavkom optimalne strukture setve

Promena cene goriva (%)	Ekonomičnost sa subvencijama za poljoprivredu			Ekonomičnost bez subvencija za poljoprivredu		
	Vrednost	Promena	Promena (%)	Vrednost	Promena	Promena (%)
-10,00%	0,872	-0,014	-1,46%	0,976	-0,016	-1,45%
-5,00%	0,879	-0,007	-0,73%	0,984	-0,008	-0,72%
0	0,886	0	0	0,992	0	0
5,00%	0,893	0,007	0,73%	0,999	0,008	0,72%
10,00%	0,900	0,014	1,46%	1,007	0,016	1,45%

Izvor – Obračuna autora

Imajući u vidu uticaj cene dizel goriva na visinu koeficijenta ekonomičnosti postavlja se pitanje koja proizvodnja na gazdinstvu je najvažnija, kao i koliki deo ukupnih troškova goriva čitavog gazdinstva otpada na tu proizvodnju. Na grafikonu 2 se može uočiti da kukuruz ima dominantan uticaj ne samo u pogledu učešća u strukturi setve, već i u pogledu učešća u vrednosti proizvodnje (bez obzira na to da li je izvršena optimizacija proizvodnje).

Grafikon 2. – Značaj pojedinih useva u proizvodnoj strukturi gazdinstva

Izvor – Obračun autora

Pored toga, od ukupnog utroška goriva na gazdinstvu najveći deo (preko 50%) odlazi na proizvodnju kukuruza (tabela 7).

Tabela 7. – Utrošak pogonskog goriva po linijama ratarske proizvodnje

Linija proizvodnje	Kukuruz	Pšenica	Suncokret	Soja
Postojeća struktura setve	55,14%	20,89%	18,39%	5,59%
Optimalna struktura setve	56,41%	14,62%	4,83%	24,14%

Izvor – Obračuna autora

S obzirom na pokazani značaj kukuruza za ukupnu vrednost proizvodnje, kao i za ukupan utrošak goriva na gazdinstvu, u nastavku je analizirana ekonomičnost proizvodnje kukuruza pri različitim cenama pogonskog goriva. Ekonomičnost proizvodnje kukuruza na porodičnom gazdinstvu u zavisnosti ostvarenog prinosa i postignute prodajne cene, pod pretpostavkom rasta cene pogonskog goriva za 10% (odnosno pri ceni goriva od 161,70 RSD/l) i pod pretpostavkom postojeće strukture setve prikazana je u tabeli 8.

Tabela 8. – Ekonomičnost proizvodnje kukuruza pri postojećoj strukturi setve

Cena kukuruza (RSD/t)	Prinos kukuruza (t/ha)						
	4,9	5,9	6,9	7,9	8,9	9,9	10,9
10.701,43	1,68	1,50	1,36	1,26	1,18	1,12	1,07
12.201,43	1,51	1,34	1,22	1,12	1,05	0,99	0,95
13.701,43	1,37	1,22	1,10	1,01	0,95	0,89	0,85
15.201,43	1,26	1,11	1,00	0,92	0,86	0,81	0,77
16.701,43	1,16	1,03	0,92	0,85	0,79	0,75	0,71
18.201,43	1,08	0,95	0,85	0,78	0,73	0,69	0,65
19.701,43	1,01	0,89	0,80	0,73	0,68	0,64	0,61

Izvor – Obračuna autora

Pored toga, kretanje ekonomičnosti proizvodnje kukuruza u zavisnosti od ostvarenog prinosa i postignute cene, a pod pretpostavkom rasta cene pogonskog goriva za 10% (odnosno pri ceni goriva od 161,70 RSD/l) i pod pretpostavkom da je provedena optimizacija setvene strukture prikazana je u tabeli 9.

Tabela 9. – Ekonomičnost proizvodnje kukuruza pri optimalnoj strukturi setve

Cena kukuruza (RSD/t)	Prinos kukuruza (t/ha)						
	4,9	5,9	6,9	7,9	8,9	9,9	10,9
10.701,43	1,67	1,49	1,36	1,25	1,18	1,11	1,06
12.201,43	1,51	1,34	1,21	1,12	1,05	0,99	0,94
13.701,43	1,37	1,21	1,10	1,01	0,94	0,89	0,85
15.201,43	1,25	1,11	1,00	0,92	0,86	0,81	0,77
16.701,43	1,16	1,02	0,92	0,84	0,79	0,74	0,71
18.201,43	1,07	0,95	0,85	0,78	0,73	0,69	0,65
19.701,43	1,00	0,88	0,79	0,72	0,68	0,64	0,61

Izvor – Obračuna autora

Tabele 8 i 9 pokazuju šta bi se dogodilo sa ekonomičnošću proizvodnje kukuruza pri krajnje nepovoljnijem scenariju kretanja cena goriva, odnosno pod pretpostavkom rasta cena goriva za 10%. Pri tome ekonomičnost proizvodnje kukuruza ne zavisi samo od cene dizel goriva, već i od kombinacije ostvarenih prinosa kukuruza i njegovih tržišnih cena. Na osnovu kombinacije podataka iz tabela može se utvrditi pri kojoj varijanti prinosa i cene kukuruza bi ova proizvodnja bila ekonomski opravdana.

Kao jedan od važnih načina za podsticanje razvoja poljoprivredne proizvodnje javljaju se i subvencije koje poljoprivrednici mogu dobiti za dizel gorivo. Tako, na primer, analiza koju su proveli Bogdanov i sar. (2017) pokazuje da su u periodu od 2010. do 2017. godine u Srbiji postojale različite vrste subvencija za gorivo, ali da su one 2015. godine drastično opale, a nakon toga su 2016. godine potpuno ukinute. Zbog toga se javlja potreba da se u skladu sa iskustvima agrarno razvijenih zemalja uvede tzv. plavi dizel, odnosno dizel gorivo namenjeno poljoprivrednim proizvođačima. Ovakvo gorivo bilo bi oslobođeno akciza i time znatno jeftinije od goriva koje se troši u putničkom saobraćaju ili transportu.

ZAKLJUČAK

U posmatranom periodu od 2013. do 2017. godine došlo je do značajnog variranja cene dizel goriva, pri čemu su te varijacije bile izraženije tokom sezone radova u poljoprivredi. Takođe, tokom sezone poljoprivrednih radova dizel gorivo je imalo cenu nešto višu od prosečne cene na godišnjem nivou. Analizom na modelu porodičnog poljoprivrednog gazdinstva koje je specijalizovano za ratarsku proizvodnju praćeno je kretanje ekonomičnosti poslovanja čitavog gazdinstva u zavisnosti od promene cena dizel goriva.

Utvrđeno je da su na promene cene goriva najosetljivija gazdinstva koja ne primaju subvencije, kao i gazdinstva kod kojih nije izvršena optimizacija proizvodne strukture. Pored toga, analiza je pokazala da se najveća količina goriva koristi u proizvodnji kukuruza, kao najzastupljenijeg useva na gazdinstvu. Zbog toga su prikazani koeficijenti ekonomičnosti u proizvodnji kukuruza za različite cene i prinose kukuruza, a pod pretpostavkom najnepovoljnije cene dizel goriva. Imajući u vidu trenutno nepostojanje subvencija za dizel gorivo, najbolje rešenje bi bilo uvođenje tzv. plavog dizela čime bi se povoljno uticalo na ekonomičnost ovog sektora privrede.

SUMMARY

THE INFLUENCE OF DIESEL FUEL PRICE ON ECONOMIC EFFICIENCY OF SPECIALIZED FAMILY CROP FARMS

Bearing in mind the increasing price of diesel fuel, it is necessary to determine its effect on the production of family farms as main factors of agricultural production in Serbia. First of all, it is necessary to pay attention to the farms specializing in crop production because the price of diesel fuel has the biggest influence on economic effects of their production. In order to achieve this goal, the model of a family crop farm was used in this paper. This model was used to determine how the change of diesel fuel market price influences the change of efficiency ratio of the total farm production. Calculations were made for production with subsidies and without them, as well as for two initial presumptions – when the sowing structure of farm was not optimized and when it was. Besides forming models and optimization of production structure, method of sensitive analysis was also used in the paper, starting with a premise that market price of fuel fluctuates in the interval reflecting changes that occur in practice. It was determined by analysis that without optimization of the sowing structure, family farm businesses were economically efficient only with government subsidies. On the other hand, on condition that optimal sowing structure was used, production is economically efficient even without subsidies, except for the case with maximized presupposed fuel price. Ratio of economical efficiency in corn production (as the most important crop in the sowing structure of a family farm) for different yields and corn price with presupposed increase of fuel price was also analyzed in the paper.

Key words: diesel fuel, crop production, corn, family farms, economic efficiency, optimization.

LITERATURA

1. Abbas, D., Majid, A. (2012). Input-output and economic analysis of soybean production in the main cultivation areas in Iran. *African Journal of Agricultural Research*, Vol. 7 (35), pp. 4894–4899.
2. Asgharipour, M., Mondani, F., Riahinia, S. (2012). Energy use efficiency and economic analysis of sugar beet production system in Iran: A case study in Khorasan Razavi province. *Energy*, vol. 44, pp. 1078–1084.
3. Bogdanov, N., Božić, D. (2005). *Promene u posedovnoj i socio-ekonomskoj strukturi zemljoradničkih gazdinstva Srbije tokom perioda tranzicije*. U Đ. Stevanović i D. Živković (Eds.), *Porodična gazdinstva Srbije u promenama*, Beograd: MLADOST-BIRO. pp. 91–109.
4. Bogdanov, N., Papić, R., Todorović, S. (2017). *Serbia: agricultural policy development and assessment*. In: Volk, T., Erjavec, E., Ciaian, P., Paloma, S. G. (Eds.), *Monitoring of agricultural policy developments in the Western Balkan countries*. Seville: European Commission, Joint Research Centre, pp. 83–96.
5. Brkić, M., Janić, T. (2005). Poljoprivreda kao potrošač i proizvođač energije. *Savremena poljoprivredna tehnika*, vol. 31 (4), pp. 155–264.
6. Cicea, C., Subić, J., Ivanović, S. (2009). Economic Effectiveness of Activities of Vegetable Growers' Associations in Serbia. *Economia: Seria Management*, vol. 12 (1), pp. 12–20.
7. Erdal, G., Esengün, K., Erdal, H., Gündüz, O. (2007). Energy use and economical analysis of sugar beet production in Tokat province of Turkey. *Energy*, vol. 32, pp. 35–41.
8. Furman, T., Nikolić, R., Brkić, M. i saradnici (2004). *Proizvodnja i korišćenje biodizela-alternativnog i ekološkog goriva za dizel motore*. Studija rađena za potrebe MNTR br. EE705-1004A. Poljoprivredni fakultet Novi Sad, str. 9–36.
9. Ghorbani, R., Mondani, F., Amirmoradi, S., Feizi, H., Khorramdel, S., Teimouri, M. (2011). A case study of energy use and economical analysis of irrigated and dryland wheat production systems. *Appl Energ*, vol. 88 (1), pp. 283–288.
10. Ivanović, L., Subić, J., Jeločnik, M. (2010). *Analiza pokrića varijabilnih troškova u proizvodnji pšenice*. XV Savetovanje o biotehnologiji, Zbornik radova, Univerzitet u Kragujevcu, Agronomski fakultet u Čačku, Vol. 15(17), Čačak, 26–27. mart 2010, str. 665–670.
11. Ivanović, S., Todorović, S., Nastić, L. (2012). Impact of energy prices on income of labour on field crop operations. *Economics of Agriculture*, vol. 59 (2), pp. 195–206.
12. Ivkov, I., Anđelić, B., Todorović, G., Milovanović, M. (2007). *Bruto marža u proizvodnji ozime pšenice u Srbiji 2006. godine*. U: Tematski

- zbornik sa međunarodnog naučnog skupa „Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj u Republici Srpskoj”, Jahorina, 2007, str. 49–54.
13. Ivkov, I., Todorović, S., Munćan, M. (2008). *Bruto marža kao značajan pokazatelj poslovanja poljoprivrednih gazdinstava*. U: Tematski zbornik sa simpozijuma agroekonomista „Agroekonomска nauka i struka u tranziciji obrazovanja i agoprivrede“, Poljoprivredni fakultet, Beograd, str. 235–242.
 14. Kardoni, F., Parande, S., Jassemi, K., Karami, S. (2013). Energy Input-output Relationship and Economical Analysis of Wheat Production in Khuzestan Province of Iran. *Intl J Agron Plant Prod*, vol. 4 (9), pp. 2187–2193.
 15. Kordkheili, P.K., Kazemi, N., Hemmati, A., Taki, M. (2013). Energy input-output and economic analysis for soybean production in Mazandaran province of Iran. *Elixir Agriculture*, vol. 56, pp. 13246–13251.
 16. Raičević, V. M., Ignjatijević, S. D., Pavlović, Z. S. (2012). Ključne ekonomiske i pravne determinante konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje. *Poslovna ekonomija*, 6(1), str. 409–425.
 17. Shahin, S., Jafari, A., Mobli, H., Rafiee, S., Karimi, M. (2008). Effect of Farm Size on Energy Ratio for Wheat Production: A Case Study from Ardabil Province of Iran. *American-Eurasian Journal of Agricultural & Environmental Sciences*, vol. 3 (4), pp. 604–608.
 18. Simonović, Z., Mihailović, B., Ćurčić, N. (2017). Struktura poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji prema površini poljoprivrednog zemljišta. *Poslovna ekonomija*, 11(2), str. 247–259.
 19. Subić, J., Ivanović, L., Jeločnik, M. (2010). *Uticaj podsticaja na pokriće varijabilnih troškova u proizvodnji ratarskih useva*. XXIV savetovanje agronoma, veterinara i tehnologa, Zbornik naučnih radova, Vol. 16, br. 1–2, Institut PKB Agroekonomik, Beograd, str. 251–265.
 20. Todorović, S., Ivkov, I., Munćan, M., Stojanović, A. (2009a). SWOT analiza u funkciji unapređenja konkurentnosti porodičnih gazdinstava. *Agroznanje*, vol. 10 (4), pp. 143–147.
 21. Todorović, S., Vasiljević, Z., Popović, N. (2009b). Ekonomski aspekti primene mašina i oruđa za uređenje zemljišta po površini i dubini. *Poljoprivredna tehnika*, vol. 34 (4), str. 99–104.
 22. Vasiljević, Z., Subić, J. (2005). Ekonomski aspekti korišćenja poljoprivredne mehanizacije u Srbiji. *Poljoprivredna tehnika*, vol. 30 (3), str. 123–131.
 23. Vasiljević, Z., Todorović, S., Popović, N. (2008). Uticaj promene cene goriva na optimizaciju ukupnih troškova upotrebe poljoprivredne

mehanizacije za obradu zemljišta. *Poljoprivredna tehnika*, vol. 33 (4), str. 69–77.

Ovaj rad je primljen **16.06.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **27.12.2018.** godine.

UDK: 297:341

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 34 – 58

doi: 10.5937/poseko14-18803

Originalni naučni rad

Prof. dr Dragan Golubović¹

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije

THE INFLUENCE OF ISLAM ON INTERNATIONAL LAW: WHAT IS AT STAKE?

ABSTRACT: This paper discusses the relationship between Islam and contemporary international order against the background of its arguably positive influence in shaping the guiding principles of International Law. This discussion serves a broader purpose of discerning reasons as to why calls for radical jihad—which portrays Islam as an outlandish and violent ideology incompatible with the current international order—have nevertheless gained traction in the Middle East and beyond. It is argued that this phenomenon has less to do with the quality of scholarly debate about the issue at hand, although the quality thereof plays an important role in the overall efforts to combat radical jihad. Rather, there are hosts of other factors, the author argues, which have fuelled extremism, including a lack of legitimacy of governments in the Middle East. The paper first outlines rules governing conduct of war and peace in Islam. Thereafter it proceeds with the discussion on the influence of those rules on the development of International Law and order, putting them into historic and evolutionary perspective. This discussion is followed by an analyses of the impact of lack of legitimacy on radicalisation in the Middle East. A summary of major findings, offering a path towards the necessary reforms which would mitigate the foregoing problems, is presented in conclusions.

¹ dragan.golubovic@educons.edu.rs

Key words: Islam, International Law, international order, radical jihad, political legitimacy

INTRODUCTION

This paper discusses the relationship between Islam and contemporary international order against the background of its arguably positive influence in shaping the guiding principles of International Law. This discussion serves a broader purpose of discerning reasons as to why calls for radical *jihad*—which portrays Islam as an outlandish and violent ideology incompatible with the current international order—have nevertheless gained traction in the Middle East and beyond. It is argued that this phenomenon has less to do with the quality of scholarly debate about the issue at hand, although the quality thereof plays an important role in the overall efforts to combat radical *jihad*. Rather, there are hosts of other factors, the author argues, which have fuelled extremism, including a lack of legitimacy of governments in the Middle East. The paper first outlines rules governing conduct of war and peace in Islam. Thereafter it proceeds with the discussion on the influence of those rules on the development of International Law and order, putting them into historic and evolutionary perspective. This discussion is followed by an analyses of the impact of lack of legitimacy on radicalisation in the Middle East. A summary of major findings, offering a path towards the necessary reforms which would mitigate the foregoing problems, is presented in conclusions.

AN OVERVIEW OF RULES GOVERNING WAR AND PEACE IN ISLAM

The rules governing conduct of war and peace in Islam are to be found in the so called Islamic International Law - *Siyar*. The term *Siyar* literally means ‘conduct, practice, comportment, behaviour, or acceptable behaviour’ (Munir 2007:929). Muslim historians originally used the term with regard to the conduct of Prophet Mohammad in dealing with issues pertinent to war. As Ghazi (1998:3) explains:

The term *Siyar* indicates that the conduct of the Prophet (peace be on him) in his international dealings constitutes the basis on which the detailed rules of law were developed. He fought battles with his enemies; sent envoys and emissaries and wrote letters to his contemporary rulers; received delegations; led his followers and himself participated in negotiating various treaties and agreements of

international import, and dealt with the questions of booty, prisoners of war, and acquisition of the enemy property.

The term *Sirat* (the plural of *Siyar*) was used by some historians and conservative scholars interchangeably with the term *Maghazi* (wars). The expression *Shari'ah Siyar* refers to issues pertinent to the law of war and is used interchangeably with the expressions *Kitab al-Jihad* and *Kitab al-Siyar* respectively (Munir 2007). While the foregoing may suggest that the *Siyar* is a concept which is only concerned with the conduct of war (*jus bellum*) its scope arguably expanded over time. Since the early II century Muslim jurists embraced the term to describe a branch of law governing the conduct of Islamic State towards non-Muslim entities in times of war and peace (Hamidullah 2001). Imam Abu Hanifa is widely credited as the first scholar to have used the term in this respect. He used the term *Siyar* to title his lectures on Islamic law of war and peace, thus paving the way for its development as a distinct legal discipline. Some of Imam Hanifa's followers and students, including imams Abu-Yusuf and Shaybani, expended on his work and over time the *Siyar* assumed a notion of Islamic International Law (Ghazi 1998; Munir 2007; Khaldun 2015).

The concept of *Siyar* was embraced by the *Sunni* schools of Islam only. Nevertheless, its significance stems from the fact that the *Sunni* schools of thought 'are much more thoroughly researched and second, the categorization of those rules in the *Siyar* provides an excellent starting point for a comparison of the Islamic rules with other legal systems like International Law' (Moshtaghi 2009:391). This approach in particular has merit given that the points of perceived convergence between the *Shi'a* and the *Sunni* schools of Islam are more significant than their notable differences (Moshtaghi 2009; Bassiouni and Badr 2002; Hourani 2013).

As already noted, since its inception in the early Islam the *Siyar* stood for a body of knowledge and binding rules covering a wide range of issues, the bulk of which was concerned with the conduct of war. This is attributed to historical reasons i.e. hostilities between the ever expanding Islamic State and non-Muslim entities which spanned over the first three centuries of Islam (Ghazi 1998; Khadduri 1956; Ali and Rehman 2005). Emerging in the VII century of the Christian era (C.E.) as a conquering power set to ultimately rule the world, Islam refused to recognise legal and political systems other than of its own—and was willing to concede to peaceful relations with non-Muslims only as a temporary stage pending the accomplishment of its world mission. Indeed, there is a common thread in this respect between the ancient Rome, the law of medieval Christendom, and Islam in that they were all based on a theory of universal state i.e. the higher nature of one people which sought to stamp their national character

or religion on the entire world (Khadduri 1956; Hourani 2013; Bluntschli 2000; Said 2003; Phillips 2005; Ahmad 2014). In keeping with this original premise of Islam, classical jurist scholars (*hanafi*) painted the Manichaean picture of the world being divided into the land of peace (*dar al-Islam*) and the land of war (*dar al-harb*). The land of peace (also referred to as the land of Islam) consisted of territories where ‘the power lies with Muslims, where the rules of Islam are implemented and Islamic rituals are performed’, whereas the land of war consists of territories ‘which are outside the scope of Islamic sovereignty and where the religious and political rules of Islam are consequently not implemented; its people are belligerents’ (Al-Zuhili 2005:278). In order to establish global peace, Islam must be spread to the *dar al-harb*. To accomplish that goal, the scholars called for *jihad* which generally meant any kind of efforts, peaceful or violent, deemed necessary for the Islamic State and faith to prevail. Thus the Muslims were under legal obligation to submit infidels to the rule of Islam, resorting to *jihad* as a tool of choice. As Khadduri (1956: 359-360) explains:

The jihad may be regarded as an intensive religious propaganda which took the form of a continuous process of warfare, psychological and political, no less than strictly military. From a legal viewpoint it meant a permanent state of war between Islam and enemy territory. But this state of war should not be construed as actual hostilities; it was rather equivalent, in Western legal terminology, to non-recognition.

Following this overall theological and ideological framework the *Siyar* recognized only Muslims as legal and political subjects, whereas the inhabitants of the *dar al-harb* were regarded as mere objects with no legal power and the right for political organisation. It should be noted however that a similar approach was embraced by some Christian theological jurists in the early stage of development of International Law, which discriminated against non-Christians (Stumpf 2005). In this respect, some scholars argue that a more precise connotation for the *Siyar* is an ‘external law of Islam’, because of its resemblance with the Roman *ius gentium* i.e. codified domestic rules governing relationship between the Roman citizens and foreigners (Moshtaghi 2009). Regardless of this debate, it is clear that the *Siyar* does not stand apart from the general Islamic *corpus iuris* (*Shari'a/Shari'ah*), but is rather incorporated therein; hence, the same sources (Moshtaghi 2009; Khadduri 1956). While the discussion on the sources of law in Islam has proved to be contentious, there is at least common understanding that the *Qur'an* and tradition (*sunna/sunnah*) are primary sources and that consensus (*ijma*) and analogy (*qiyas*) are secondary (supplementary) sources of the *Shari'a/Siyra* (Bassiouni and

Badr 2002; Khadduri 1956; Hourani 2013; Ali and Rehman 2005). The *Qur'an* is the controlling source of *Shari'a*. It spells out Prophet's commands governing all aspects of social and individual life in unequivocal terms, which are presumed to be understood and observed by everybody. The complexity of *Shari'a* however stems from the fact that the *Qur'an* is not a legal code. Rather, it is composed of Prophet's revelations (*wahy zahir*), few of them being explicit legal commands: out of 6,239 verses there are only 500 (often overlapping) verses with legal content (Bassiouni and Badr 2002; Ali 2004; Ibn Khaldun 2015). Chapter 2, verses 190-195, principally governs the conduct of war, in addition to more than 60 other verses pertinent to the issue which are scattered throughout the *Qur'an* (Bassiouni and Badr 2002; Kamali 2003; Ali (2004; Hourani 2013; Sardar 2015); Ibn Khaldun 2015). Tradition (*sunna*) is made up of reports (*hadith*) of the speech and actions of the Prophet and his companions which supplemented the *Qur'an*. There are altogether 7,275 reports compiled by the jurists (*ulama*) after the passing of the Prophet. However, because of their repetition and overlaps, this number is actually smaller: 2,762 Most of the rules governing conduct of war were spelled out in the reports stemming from more than twenty battles amid the Prophet's settling in Medina in 622-632 C.E. (Sardar 2015; Ali and Rehman 2005). The *Qur'an* and the tradition are equally infallible in that neither can abrogate the other. The apparent contradictions can be reconciled between the two, or otherwise a latter verse of the *Qur'an* or revelations of the Prophet is deemed to abrogate the prior one (Bassiouni and Badr 2002; Hourani 2013). The principle sources of *Shari'a/Siyar* operate as follows: 'the *Qur'an* informs the understanding of the *sunna*; sunna, in turn, determines the scope of consensus; and scholarly consensus (*uma*) constrains the scope of analogy' (Hourani 2013:67-68).

The secondary sources of *Shari'a*, (consensus and analogy) were developed out of necessity after the passing of the Prophet (Khadduri 1956; Barnidge 2010; Stumpf 2005). Their significance for the development of *Siyar*, and more broadly Islamic law, can hardly be overestimated. They facilitated jurists' efforts to interpret the primary source of Islamic law (the *Qur'an* and the tradition) in keeping with economic and social changes during the golden age of Islamic jurisprudence up to the IX century, and again since the XIX century (*infra*, Chapter 3). The only constraint on the use of secondary sources and the outcomes resulting from their application is that they cannot contravene a norm or outcome derived from the *Qur'an*. Given the relatively small number of norms found in the *Qur'an* and the authenticated reports (*hadith*) of which the tradition is made, it is argued that the impact of this constraint is limited as compared to the whole body of Islamic law

(Bassiouni and Badr 2002). Pertinent literature also points to other secondary sources of *Siyar* including the practice of the early Caliphs, arbitral awards, treaties, and custom (Ghazi 1998; Bassiouni and Badr 2002). Custom is arguably not only a source of both the *Siyar* and International Law and order, but they also share two critical similarities as regards their constituent elements: the requirements that there must be a prevailing (not necessarily universal) and consistent practice of states over some period of time, and that they must accept that practice as law governing their international relations either explicitly or tacitly (Zahid and Shapiee 2010; Hamidullah 2001)

THE CONTENTIOUS UNIVERSALISM OF RULES GOVERNING WAR AND PEACE IN ISLAM

As previously discussed, the *Siyar* was an integral part of Islamic law (*Shari'a*) which is deeply rooted and inseparable from Islam. Indeed, there are no differences between the *Shi'a* and the *Sunni* schools of thoughts when it comes to the supremacy of *Shari'a*: it is regarded the critical condition for a state to be considered Islamic (Moschtaghi 2009). The underlying reason as to why the *Siyar* was primarily concerned with the conduct of war was due to the original prophets of Islam. For Islam the lasting peace was only possible with shared belief, the *dar-al-Islam*, regardless of the means employed to accomplish that goal: there would not be lasting peace until Islam conquered the world and all infidels conformed to it (Moschtaghi 2009). However, the emergence of International Law in XVII century—which is defined as a body of rules established by custom or treaty and recognized by nations as binding in their relations with one another (Jennings, Watts 1992:16), offered a different discourse: rather than from a shared belief, peace among nations needs to be secured by an order which allows different beliefs to co-exist. All nations, regardless of their religious standing, are equal and equally responsible for international order and maintenance of peace. For conservative Islamic scholars, guided by the strict interpretation of *Shari'a*, this was a challenging proposition. As Westbrook (1992: 828-829) aptly summarized:

Islamic scholars, who locate legal authority with God, cannot so easily separate law and belief. The public International Law solution of order without shared belief is not available to Islamic scholars, insofar as their work is informed by Islam. Still, the solution remains attractive on its merits and because it is the framework used by the non-Islamic world to articulate large-scale political arrangements.

The outset of XX century saw the split of the Ottoman Empire and proliferation of the Muslim nation states. Regardless of their law of choice (secular law in Turkey or the *Shari'a* in other Muslim states), they have largely embraced secular approach in their foreign relations and the principles espoused by International Law and order either expressly, tacitly or by customary practice. That despite the fact that the political role of Muslims in the formatting stage of International Law was modest at best given that Turkey, representing Sunni Muslims at large, was admitted to the arena of International Law (at the time called 'European public law') only in 1856 (Zahim and Shapiee 2010; Hourani 2013; Khadduri 1956; Hamidullah 2001). Khadduri argues that even those Islamic scholars who objected to this secularisation trend reconciled with the significant departures from the traditional *Siyar* and that the large majority of them repudiated the idea of *jihad* being offensive in character (Khadduri 1956). Some Muslim scholars even content that the *Siyar* originally espoused the principle of peace among nations, referring to a period before twenty battles the Prophet fought before settling in Medina, during which most of the rules governing conduct of war were developed (*supra*, Chapter 2.). This view draws on the literal interpretation of *jihad* which stems from the Arab verb *jahada*, meaning to struggle or exert, rather than on its popular interpretation as holy war. It also draws on the alleged Prophet's revelations which draw the line between a minor jihad i.e. the extortion of force in battle, and a major jihad, i.e. self-exertion in peaceful and personal compliance with Islam (Khadduri 1956; Ali and Rehman 2005). Others argue that secularization of the traditional *Siyar* did not give rise to a departure from its underlying principles altogether. Rather, some of them served as an inspiration for the founders of International Law and were duly embedded therein. Thus it is argued that the Muslim's peculiar intellectual orientation, which obliges them to observe certain ethical norms embedded in Islam, rather than to pursue their collective self-interest freely, was subsequently transposed in International Law and order (Ghazi 1998). To what extent that peculiar intellectual orientation precisely influenced the formatting stage of International Law and order is a matter of an ongoing debate, however. Boisard (1980:430) points to the methodological challenges in this respect, given that 'identical ideas may be generated spontaneously without showing any imprint whatsoever'. Nevertheless, he finds this influence undisputed as it seems impossible that 'the Spanish canon scholars, and Grotius who succeeded them, should not have borrowed anything from the Muslim civilisation in power in the Mediterranean until the end of the sixteenth century' (Boisard 1980:441). He also argues that the first codified volume of laws in Europe, *Las Siete Partidas*, which was drafted by Alphonese IX in the second half of XIII

century, borrowed substantially from the *Siyar* (Boisard 1980). Similarly, Ghazi contends that Muslim jurists were undoubtedly the pioneers in the field of International Law in the sense of an independent legal discipline (Ghazi 1998). Munir recalls that in 1827 Joseph Hammer von Purgstall, a German scholar who reviewed the Turkish translation of the Shaybani book *Shark Kitab al-Siyar al-Kabir*, called Shaybani ‘the Hugo Grotius of the Muslims’, which he finds to be ‘a considerable understatement’ (Munir 2007:938). He further argues that the understanding of Grotius’s underlying principles of International Law, as well as the understanding of some of his predecessors, such as Francisco de Vittoria, was heavily borrowed from or influenced by the *Siyar* (Munir 2007; Boisard 1980).

Al-Zuhili argues that the three fundamental requirements the *Siyar* is based upon: necessity, humanity and chivalry, were duly incorporated in the Preamble of the 1899 and 1907 Hague Conventions, which were the first multilateral treaties to address the conduct of war. Those requirements are reflective of a number of specific rules as developed by the *Siyar* and subsequently enshrined in the four 1949 Geneva Conventions (Convention for the Amelioration of the Conditions of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field, August 12, 1949; Convention for the Amelioration of the Conditions of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea, Aug. 12, 1949; Convention Relative to Treatment of Prisoners of War, August 12, 1949; and Convention Relative to the Protection of Civilians in Time of War, August 12, 1949) and the first additional Protocol (Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977). These rules *inter alia* include the protection of civilians, the distinction between legitimate military objectives and civilian objects, the prohibition of the killing of priests, women and children, the prohibition of the destruction of property unless there is a military necessity to do so, and the legitimacy of guarantee public or private safety on the battlefield, to prevent as far as possible the continuation of warfare. He discerns further points of convergence in the rules of *Siyar* governing the prohibition of perfidy, and the human treatment of enemy in the conduct of war, including prohibition of mutilation of bodies and disfigurement, even in cases when enemies practices such acts, the prohibition of starvation, thirst, torture, severe abuses and assault, the prohibition to have his property plundered, in violation of the sanctity of human brotherhood, except when necessity so requires to fend off aggression, and the human treatment of prisoners (Al-Zuhili 2005). His analyses is seconded by hosts of other authors who find the same or similar points of convergence between the *Siyar* and international law and order. This also includes the principle of *pacta sunt*

servanda i.e. honouring covenants and commitments as long as the other party is faithful to its own pledges (Bennoune 1994; Ali *et al* 2011; Ali 2010; Munir 2007; Hamidullah 2001; Ghazi 1998; Al-Zuhili 2005; Ali and Rehman 2005; Yousaf 2012; Cockayne 2002: 622, notes 108-120 with additional references).

The positive influence of Islam in shaping International Law and order is also referenced in the 1996 case of *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* before the International Court of Justice. In his dissenting opinion Justice Weeramantry notes that the roots of the international humanitarian law are embedded in diverse religious and philosophical ideas, including Islam. He discerns the influence of Islam in the prohibition of the use of poisoned arrows or the application of poison on weapons such as swords or spears, the unnecessarily cruel ways of killing and mutilation, the protection of non-combatants, women and children, monks and places of worship, the human treatment of prisoners, as specifically referenced in the *Qur'an*, and the prohibition of the destruction of livestock and crops by anyone holding authority over territory. He further notes that Islamic law was so developed with respect to conduct during hostilities that it required not merely that prisoners be well treated, but that their last will made during captivity be conveyed to the enemy through an appropriate channel (Advisory Opinion, 1. C.J. Reports 1996: 226).

As noted (*supra*, Chapter 2), the *Siyar* purportedly also covered the law of peace between Muslim and non-Muslim communities, albeit to a lesser extent. It developed rules governing trade treaties, conflict of law rules, choice of law, safe-conduct (*aman*) of foreigners and traders who temporarily visited Muslim territories, and the status of non-Muslim residents (Ghazi 1988; Zahid and Shapiee 2010; Munir 2007; Khadduri 1956; Hamidullah 2001). Those rules sprung out from the concept of territorial jurisdiction (*dar*) which is argued to have had far reaching consequences for the development of *Siyar*—and subsequently for the development of International Law (Ghazi 1988; Khadduri 1956; Marboe 2013; Westbrook 1992). While Islamic law of peace was originally envisaged as a temporary institution governing the relations with non-Muslims in periods of truce, over time jurists began to interpret the *Siyar* in a fashion which would justify the suspension of radical *jihad*. One of the reasons for this revisionist interpretation was the fact that Muslims did not always reach truce on their own terms. This eventually led to Muslims being more reconciled with the permanency of law of peace—and willing to embrace alliances with non-Muslim states (Khadduri 1956; Stumpf 2005; Hourani 2013). This genesis prompted some scholars to differentiate between three stages of development of the *Siyar*: the ‘age of expansion’

when Islam embarked on conquering the world; the ‘age of interaction’ which saw the main change in legal thought in the rationale for waging war against non-Muslims, in which dichotomy of the *dar-al-Islam* and the *dar-al-harb* was replaced by a tripartite division of the world into the *dar-al-Islam*, the *dar-al-harb* and the *dar-al-sulh* (territory of peace) respectively; and the ‘age of coexistence’ which coincides roughly with the formative stage of International Law and order, and which continues to date. It is in the third stage that peace treaties between Muslim and non-Muslim states no longer had to be of limited duration, as peace among them was no longer seen as a temporary stage in their relationship (Badr 1982; Bennoure 1994; Ali and Rehman 2005).

Pertinent literature also offers a more sceptical discourse on the influence of the *Siyar* on International Law and order, ranging from the outright rejection of any non-Christian influence on International Law (Draper 1965; Huntington 1996) to a more subtle criticism of such an influence. As for the latter, Bouzenita notes that because of its peculiar historical development the *Siyar* lacked the concept of a territorial state, which is one of the distinctive features of International Law and order (Bouzenita 2007). Barnidge cautions that similarities between the *Siyar* and International Law can only be approximate, given that they root themselves in different contextual languages, which matters. He warns against magical formulas of interpretation in matters of war and peace, and contends that the Islamist understandings of apostasy and the inherent preference of militant Islamists for violence should serve as a cautionary tale for international lawyers. The latter are inclined to think that proclaiming violence as impermissible with Islam should save the posterity from the carnage of war (Barnidge 2010; Hurd 2003). Westbrook too is sceptical of evidence pointing to the influence of *Siyar* on international law (Westbrook 1992).

Many scholars and clerics—proponents of the concept of radical *jihad* as an instrument of permanent and all-out war against infidels, also deny the *Siyra*'s influence on, or for that matter compatibility, with International Law and order. Radical Islam rejects the discursive values of International Law altogether and perceives the current international order as a temporary phase towards the eventual forced spreading of Islam on the whole world. This discourse, which is embraced by radical clerics and terrorist groups, and enjoys some level of public support (*infra*, Chapter 4), draws heavily on the selective reading of the primary sources of Islam (the *Qur'an* and the tradition, *supra*, Chapter 2). The theological underpinnings of the concept of radical *jihad* are summarized by professor Mushkat (1987:227), himself an advocate of the concept:

Islamic law enjoins Muslims to maintain a State of permanent belligerence with all non-believers, collectively encompassed in the dar al-harb, the domain of war. The Muslims are, therefore, under a legal obligation to reduce non-Muslim communities to Islamic rule in order to achieve Islam's ultimate objective, namely the enforcement of God's law (the Sharia) over the entire world.

At least some of the foregoing arguments against the influence of Islam on International Law and order seem somewhat misplaced, however. As a starting point, the divine (dogmatic) nature of the primary sources of Islamic Law (*supra*, Chapter 2.) could not have possibly posed an obstacle for import of some of its underlying principles into the body of International Law and order—much the same as the divine character of the other religions, Christianity included, posed no obstacle for their influence on International Law. Indeed, the reluctance of various academic fields (political study, anthropology, International Law) to factor the overall impact of religion on social fabric and public policies has arguably played into the hands of religious extremism (Philpott 2007). Furthermore, some of the arguments denying the influence of Islam appear to be drawn from analogy, rather than historical perspective, or are based on the selective interpretation of the primary sources of Islam. As Cockayne points out, the use of analogy on this particular subject in most cases tends to compare the West and Islam as static and monolithic constructs, and use the former as the major reference point. Instead, a historical perspective on the issue, departing from a different starting point and looking at dynamic interaction between the West and Islam and their contribution to shaping International Law and order on equal par offers a better insight (Cockayne 2002:597 *at seq*; Cox 2013). In light of this, the argument that Islam could not have influenced the formation of International Law and order, because it did not originally recognize the concept of territorial state, can hardly be taken as a decisive argument in the debate, as it overlooks how it evolved over the period of time. The often cited example of this evaluation is the Treaty of Alliance concluded between Sultan Sulayman the Magnificent and Francis I, King of France and signed in 1535. Originally, the general view of the Muslim scholars was that a permissible period of peace was restricted to a period of up to ten years; this understanding relied on the Treaty of Hubaybia which was made during the lifetime of Prophet. However, Muslim states subsequently accepted extension of the ten-year rule to treaties of unlimited duration (Khadduri 1956; Sardar and Rehman 2005). The Treaty of Alliance was a milestone event in this development in that it brought about significant innovations in the relations between Christian Powers and Islam in early modern times, in keeping with the concept of

territorial jurisdiction (*dar*) which over time was developed in Islam (*supra*). Among others, the Treaty put on equal footing the King of France and his representatives with Sultan Sulayman and his representatives. Thus, Article 1 of the Treaty provided for the establishment of a ‘valid and sure peace’ between the Sultan and the King ‘during their lives’, and granted reciprocal rights to the subjects of each monarch in the territory of the other. In addition, the Treaty exempted Christians from the poll tax and granted the Frenchmen right of being tried by their own consulates, thereby modifying traditional rules of the Islam governing those issues (Khadduri 1956:360-362).

The historical perspective in the interpretation of Islam is seconded by those scholars who argue against the traditionalists’ approach towards Islam which relies exclusively on the primary sources of Islam as the ultimate expression of the divine will. This approach renders any further refinement of Islam impermissible or indeed impossible. In this respect Badr notes that Islamic law and the *Siyar* respectively are not parts of the dogma of Islam, but rather the products of continued development by authoritative jurists over the ages. He further notes that Islamic law is a religious law only in a sense that its basic grounds and some of general principles are embedded in the *Qur'an* and the revelations of the *Prophet*, and points to the role of secondary sources i.e. contribution of the various schools of jurisprudence in its development (Badr 1982). Similarly, Cox (2013: 308) points that ‘the nature of Islamic law means that it is open to a variety of different interpretations’,—and this pertains to all aspects of life as governed by Islam. Thus Ali points to the fact that one of those juristic interpretation techniques *Takhayyur*—a term used to describe the process of considering possible alternatives from a range of juristic opinions with a view of applying less restrictive rules on the issue at hand, has had significant impact on developing women-friendly family laws in some Muslim countries (Ali 2010). Ali and Rehman note that apart from the *Qur'an* and the tradition which were inspired by the *Prophet*, but compiled by human beings after his death, all the other sources of Islam were clearly devised by human knowledge and endeavour. They lament that this inference does not appear to be as obvious as it should be, given that the majority of Muslim scholars still argue that Islam is divine and hence unchangeable. This explains the restrictive interpretation of *jihad* as an instrument of aggressive war (Ali and Rehman 2005).

In light of the foregoing discussion, whether some of the guiding principles shaping International Law and order can be credited to the influence of *Siyar*, or whether some of those principles simply overlap, *in ultima linea* seems secondary. Because the current debate on the issue at hand is largely focused on refuting the extremist views of Islam as not

compatible with universal values enshrined in International Law and other, either of those premises go to prove to the contrary. More broadly, it is noteworthy that both the term Orient/Islam and the concept of West generally lack any ontological stability and thus are prone to pluralistic and inherently subjective interpretations (Said 2003). This provides additional legitimacy to efforts to dissect points of convergence between Islam and International Law and order. Otherwise, the alternative is for scholars to reconcile with the fallacy of dogmatic Islam which entails that it perceives the current international order as temporary until the whole world submits to it. This discourse ignores the fact that the United Nations Charter allows the use of force only in the limited instances of self-defence or through decisions of the UN Security Council—and that the Muslim states-members of the U.N. recognize the consistency of those principles with Islam. This is clearly manifested in the Preamble of the 1972 Charter of the Organisation of Islamic Conference which reaffirms commitment to the U.N. Charter and fundamental human rights ‘in the name of Allah’ (Khadduri 1956; Moinuddin 1987; Ali and Rehman 2005; Baba 1994). The fact that radical clerics and terrorist groups reject those principles outright can hardly serve as a decisive argument in this debate.

THE INHERENTLY ‘VIOLENT’ NATURE OF ISLAM: A FAILURE OF SCHOLARLY DEBATE OR SOMETHING ELSE?

Given that Islam is not the only religion to have originally espoused the imperialistic discourse of the world (*supra*, Chapter 2.), that there is sufficient body of evidence to argue the influence of Islam on the principles underpinning International Law and order—or at least the significant overlapping between the two, and that this development has conveniently provided a platform for a more holistic interpretation of Islam (*supra*, Chapter 3.), the issue at hand is why the radical interpretation thereof—being preached by radical clerics, espoused tacitly or expressly by some Muslim governments and practiced by Al Qaida, ISIS and the slew of other terrorist groups—have found a fertile ground in the Middle East and beyond (Rollins 2011; Sedgwick 2004; McCants 2015). This phenomenon seems particularly perplexing, given the voluminous body of literature produced by Muslim scholars after September 11, 2001 which has sought to combat radicalisation. The answer to this question however appears to have less to do with the quality of academic debate about the genuine interpretation of Islam—although the quality thereof does play an important role in the overall efforts to

refute radicalisation. Rather, a more plausible explanation for the still modest impact of these forward-looking views lies in the complex mixture of religion, culture, politics and history which has shaped the Middle East. This *inter alia* includes the precarious foundations of the ruling regimes in which politics and religion have been intrinsically inter-twined (Sharaby 1988); the lack of political and economic freedoms which renders the disfranchised population an easy pray for radical preaching (Pew Research Center 2011); the adverse impact of the protracted conflict between Israel and Palestinians (Ben-Naftali, Gross and Michaeli 2005); the sectarian division which throughout history has been successfully played out by local and foreign stakeholders—and which has only been exasperated by the US occupation of Iraq and the ensuing events which led to demise of a large part of the Middle East (Glen 2006); and the perceived shortcomings of efforts to integrate Muslims in the Western societies (Inglehart and Norris 2009). The precise implications of these and other pertinent developments on radical interpretation of Islam is difficult to fully grasp and probably merit country specific analyses (Shihade 2012). In order for this paper to modestly contribute to this debate though, the lack of legitimacy of the ruling regimes in the Middle East, which eventually led to the events commonly dubbed as the ‘Arab Spring’, merits particular consideration (Özekin and Akkaş 2014). It is important to note that the lack of political legitimacy does not necessarily imply the necessity for those regimes to give way to fully-fledged democratic governments, which would somehow instantly embrace a more holistic take on Islam. Such an approach would require a significant departure from the current political organisation of those states, the feasibility of which can only be determined on a case-by-case bases. Indeed, to suggest that the perceived lack of legitimacy can only be addressed by regime change would ignore one of the lessons learned from the Iraqi war as well as the Arab Spring: while countries in the region have much in common, their social and political fabric—as well as their prominence in international relations (Glen 2006)—differs to an extent which seems to render any attempt to offer universal political resolution for their predicaments ill-advised (Özekin and Akkaş 2014; Glaub 2012; Cox 2013). Instead, this paper draws on the *empirical approach* towards legitimacy which seeks to explain the willingness of citizens to comply or obey, rather than on the *normative approach* which tends to equate legitimate governments with democratic ones (Buttorff 2011). Thus the lack of legitimacy has to do with the general perception that most of the governments in the region—whatever their source of power may be: dynastic families, sham or some sort of semi-free election, revolution or a military coup, have repeatedly failed to take meaningful steps in creating a more inclusive society and

addressing the protracted injustice and inequality (Hourani 2013). The pervasive lack of government accountability led to building crony and corrupt societies with privileged few and large portions of population, youth and women in particular, excluded from political life and distribution of national wealth (UNDP 2016; Aksikas 2009). A research conducted by the Pew Research Center on May 17 20011 revealed that 74% of the sampled Middle East population associated democracy with economic prosperity, rather than with free speech or free elections. The empirical data paint a bleak picture of the state of the play in the region: the Transparency International 2017 Corruption Perceptions Index reveals that five out of the ten perceived most corrupt countries in the world are from the Middle East region: Iraq, Libya, Sudan, Yemen and Syria; the 2017 Freedom House's Freedom of the World survey reveals that all countries in the Middle East fall within the category of 'not free' in terms of political rights and civil liberties; and the 2015 report of the International Labour Organization on youth unemployment reveals that the Middle East and North Africa regions continue to show by far the highest youth unemployment rates – 28.2% and 30.5%, respectively

Despite the foregoing data, it is noteworthy that relatively small percent of Muslims seems to support terrorist activities in the name of Islam, although the situation varies from country to country. Thus a survey conducted in 2015 suggested that virtually all Muslims sampled in Beirut and 94% of those sampled in Jordan disapprove of ISIS; 91% of those sampled in Iraq and 92% in Indonesia thought that suicide bombings and other forms of violence against civilians were never or rarely justified, while in a few country a quarter or more of those sampled thought that acts of violence were at least sometimes justified, including 40% in the Palestinian territories, 39% in Afghanistan, 29% in Egypt and 26% in Bangladesh, respectively (Poshter 2015). Nevertheless, this does not render the need to address a lack of social justice less urgent, as the precarious economic and social situation in the region will continue to provide the breeding ground for radicalisation and engaging in indiscriminate terrorist activities.

A case in point in this respect are Saudi Arabia and Egypt, two countries of a particular political and religious significance for the region which exemplify how the underlying problem of legitimacy plays into the hands of radical Islam, despite the appearance of somewhat different governing models between the two.

Saudi Arabia has been ruled by the Saudi family since its foundation (Al-Rasheed 2010), embraced a radical interpretation of Islam, Wahhabi, which was developed only in the XVIII century (Commins 2006; Bassiouni and Badr 2002) and forged an opaque alliance with the radical

clerics which has provided an ideological platform for the Sunni terrorists groups in the region and beyond (Schanzer and Miller 2002). Society is fractured and highly polarized, with women and youth being particularly disfranchised and deprived from opportunities to prosper. Human rights are severely restricted and often violated, other religious groups are not recognized while the other Muslim minority groups, including *Shi'a*, are discriminated against (Human Rights Watch 2018; Amnesty International 2017/2018). The government's failure to address social and economic problems has largely to do with theocratic political structure in which the principles of governance are derived from and subordinated to the strict interpretation of Islam. Such a structure inherently lacks an institutional framework conducive to plurality and peaceful reconciliation of various legitimate interests, let alone holding the government to account: the origins of the government are 'divine' and hence it cannot be challenged in any shape or form (Articles 5(b), 6-7 of the 1992 Basic Law of Governance of the Saudi Kingdom; Al-Rasheed 2010; Khadduri 1956; Cox 2013). Thus, rather than providing a lasting stability, the dogmatic organisation of the state renders it inherently unstable. Thus far the perceived structural challenges have been addressed by embarking on incremental social reforms. This includes allowing women, for the first time, to register to vote and run for office in the 2015 municipal elections, passing a new law permitting the establishment of civil society organizations, and creating the anti-corruption committee headed by the Crown Prince (Human Rights Watch 2016). In addition, the Royal Decree, issued on September 26, 2017 and effective June 2018 allows women to obtain a driving licence; the Kingdom was the only country in the world to ban women from driving. In 2016 the Crown introduced the 'Saudi Arabia Vision 2030', which is perceived as the most ambiguous reform plan to date (Ross 2016). Most recently, the Crown has taken a significant step to tackle Islamic extremism. By virtue of the Royal Decree of 20 October 2017 a council of scholars was set up to vet religious teachings around the world and combat fake and extremist religious texts on Islam. The significance of this step can hardly be overestimated: it presents nothing more than the official recognition of a country which was built on radical interpretation of Islam that a more forward looking interpretation thereof is possible—and indeed preferable, in keeping with overall social reforms.

Egypt, on the other hand, is markedly more secular state than Saudi Arabia. While the 2014 Constitution provides that Islam is the religion of the state and that the principles of Islamic Sharia are the principle source of legislation (Art. 2.), the Preamble of the Constitution ('Human dignity') also states:

We believe in democracy as a path, a future, and a way of life; in political multiplicity; and in the peaceful transfer of power. We affirm the right of the people to make their future. They, alone, are the source of authority. Freedom, human dignity, and social justice are a right of every citizen...

In addition, women and religious minorities are protected by Constitution. Thus Article 11 provides that ‘the state commits to achieving equality between women and men in all civil, political, economic, social, and cultural rights in accordance with the provisions of this Constitution’. Likewise, Article 3 provides that ‘the principles of the laws of Egyptian Christians and Jews are the main source of laws regulating their personal status, religious affairs, and selection of spiritual leaders’. However, women remain discriminated in certain personal matters, including marriage, and are not offered sufficient protection against sexual and gender-based violence (Human Rights Watch 2016; Amnesty International 2017/2018).

Despite the progressive normative framework, Egypt has effectively been run by military since independence (Vatikiotis 2010). A majority of population, youth in particular, have had limited opportunity to participate in a political debate and share in the nation’s wealth—despite the principles of social solidarity and equal opportunity being enshrined in the Constitution. In the 2017 Transparency International Corruption Perception Index, Egypt is ranked 117 out of 180 countries surveyed. The lack of government’s legitimacy has traditionally been compensated by invoking the local form of pan-Arab nationalism (Vatikiotis 2010; Islami 2016; Hourany 2013), limiting human rights and pursuing overly harsh stance against political opposition, including the Muslim Brotherhood (Human Rights Watch 2016; Amnesty International 2017/2018). The most recent 2018 Human Rights Watch report reveals that human rights abuses have been markedly on rise. In May 2017 the new Law on Associations was introduced which is feared to eliminate the little remaining space for civil society and the work of human rights and other independent associations. The Law criminalizes the work of non-governmental organisations, providing for up to five-year prison terms for failing to adhere to its provisions such as operating or receiving funds without government approval.

These development in turn have created a political environment conducive to resorting to violence and proliferation of radical Islam (Row 2015). As a result, despite seemingly different governing models, the lack of legitimacy has rendered both Saudi Arabia and Egypt unstable,

radicalised and unpredictable, with their future—and for that matter the future of the much of the Middle East, hanging in the balance.

This is the context in which the paroxysm and travesty of the radical *jihad* has been fully exposed. Originally set out to submit infidels to the rule of Islam, it gradually morphed into the indiscriminate killing of civilians—Muslims included. Indeed, the 2016 Global Terrorism Index (GTI) revealed that ten countries suffering the highest impact from terrorism as measured by the GTI in 2015 were Iraq, Afghanistan, Nigeria, Pakistan and Syria: they accounted for 72% of all deaths from terrorism in 2015 (Global Terrorism Index Report 2016). Likewise, the 2017 GTI report indicates that out of ten countries which most suffered from terrorism in 2016 (Iraq, Afghanistan, Nigeria, Syria, Pakistan, Yemen, Somalia, India and Turkey), nine were Muslim countries.

CONCLUSION

We set out to examine the relationship between Islam and international order against the background of its role in the development of International Law. This exercise served a broader purpose of supporting a discourse which showcases Islam as an inherent part of the common humanity shaping International Law and order, rather than an outlandish ideology. This proposition is being challenged by the hosts of factors, however, the lack of political legitimacy of the ruling regimes in the Middle East being one of them. The lack of legitimacy hampers efforts to embrace a more holistic understanding of Islam which would challenge the narrative of the besieged Muslim societies threatened by the alien values propagated by the West. While nurturing those prejudices might seem an opportunistic strategy for governments, in order to compensate for the lack of legitimacy, ultimately, this narrative only feeds into the agenda of the terrorist groups and other radical elements in Muslim societies, and thus pose a threat for the ruling regimes themselves. A more holistic approach towards Islam therefore would ostensibly facilitate governments' efforts to embark on necessary social reforms, in order to strengthen their own legitimacy and confront conservative elements which prefer the status quo: if the notion of universal humanity and dignity, which is embedded in International law and order, is reflective of the values underpinning Islam it is then incumbent on a government to commit to creating a more inclusive society which would further those values. It should be noted that a process of incremental reforms is already taking place in the Middle East, albeit in different shapes and forms, and with varying levels of success (Anoushiravan and Wright 2008; Salameh and Ali Ananzah 2015;

Human Rights Watch 2018a). Given the protracted delay in addressing the structural problems and the conflicting regional and foreign interests, however, the odds are stacked against those reforms. Nevertheless, the only riskier policy option for the government to pursue is trying to maintain the illusive status quo. The failure of the ruling elites to comprehend this dynamic will inevitably result in more instability and radicalisation. This in turn would have far-reaching adverse consequences on the understanding and practicing of Islam.

REZIME

UTICAJ ISLAMA NA MEĐUNARODNO PRAVO: RAZLIČITA TUMAČENJA I NJIHOVE IMPLIKACIJE

U ovom radu se proučava odnos između Islama i savremenog međunarodnog poretku. Ovaj odnos se proučava u kontekstu navodno pozitivnog uticaja Islama na formulisanje osnovnih principa Međunarodnog prava, sa ciljem da se identifikuju razlozi zbog čega pozivi na radikalni džihad, koji smatraju da Islam nije kompatibilan sa savremenim međunarodnim poretkom, ipak imaju odjeka na Bliskom Istoku i drugim zemljama sa muslimanskim stanovništvom. U radu se ističe da ovaj fenomen nema svoje uzroke u kvalitetu naučne i akademske rasprave o pravoj prirodi Islama, iako ova rasprava svakako doprinosi ukupnim naporima da se suzbije radikalizacija Islama. Međutim, uzroke radikalizacije Islama treba tražiti u kompleksnom nasleđu zemalja Bliskog Istoka, uključujući nedostatak političkog legitimite vladajućih režima u zemljama ovog regiona. U radu se prvo analiziraju pravila koja uređuju pitanja rata i mira u Islamu. Nakon toga, analizira se u kojoj su meri ova pravila uticala na osnovne principe na kojima se zasniva Međunarodno pravo. Nakon toga, u radu se analizira uticaj nedostatka političkog legitimite vladajućih režima na Bliskom Istoku na proces radikalizacije Islama. U poslednjem delu rada daje se sumarni pregled osnovnih zaključaka istraživanja.

Ključne reči: Islam, Međunarodno pravo, međunarodni poredak, radikalni džihad, politički legitimitet

REFERENCES

1. Ahmad, Muhammad Idress (2014) *The Road to Iraq: The Making of a Neoconservatives War*, Edinburgh University Press.
2. Aksikas, Jaafar (2009) *Arab Modernities: Islamism, Nationalism, and Liberalism in the Post-Colonial Arab World*, Peter Lang Publishing, Inc.
3. Amnesty International (2017/2018), Annual Report, available at <https://www.amnesty.org/en/latest/research/2018/02/annual-report-201718>.
4. Ali, M.S (2004) *The Holly Qur'an*, Islam International Publications Limited.
5. Ali, Norfadhilah Mohd *et al* (2011) 'When Civilians Cross the Line: The International and Islamic Law Perspective', *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 1 No. 21: 224-231.
6. Ali, Shaheen Sardar (2010) 'Resurrecting Siyar through Fatwas? (Re)constructing Islamic International Law in Post (Iraq)-Invasion World' in Foblets, M.C. and Carlie, J. Y. (ed.) *Islam and Europe, Crises are Challenges*, Leuven University Press.
7. Ali, Shaheen Sardar and Rehman, Javaid (2005) 'The Concept of Jihad in Islamic International Law'. *Journal of Conflict & Security Law*, Vol. 10 No. 3: 321–343.
8. Al-Rasheed, Madawi (2010) *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press.
9. Al-Zuhili, Wahbeh Sheikh (2005) 'Islam and International Law'. *International Review of the Red Cross*, Volume 87, No. 858: 269-283.
10. Anoushiravan, Ehteshami, Wright M. Steven (2008), *Reform in the Middle East Oil Monarchies*, Ithaca Press.
11. Asseburg, Muriel (2017) *Protest, Revolt and Regime Change in the Arab World*, SWP Research Paper, Berlin.
12. Baba, Noor Ahmad (1994) *Organisation of Islamic Conference: Theory and Practice of Pan-Islamic Cooperation*, Oxford University Press.
13. Badr, Gamal M. (1982) A Survey of Islamic International Law, *Proceedings of the 76th Annual Meeting of the American Society of International Law*: 56-61.
14. Barnidge, Robert P. Jr (2010) 'Islam and International Humanitarian Law: A Question of Compatibility?'. *Israeli Year Book on Human Rights*.
15. Bassiouni, Cherif and Badr, Gamal M. (2002) 'The Shari'ah: Sources, Interpretation, and Rule Making'. 1 *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, Vol. 1, Issue 2: 135-182.

16. Bassiouni, M. Cherif (2007) ‘Evolving Approaches to Jihad: From Self-Defence to Revolutionary and Regime-Change Political Violence’, Chicago Journal of International Law, Vol. 11, Issue 1: 1-38.
17. Ben-Naftali, Orna, Gross, Aeyal M. and Michaeli, Keren (2005) ‘Illegal Occupation: Framing the Occupied Palestinian Territory’. Berkeley Journal of International Law, Vol. 23, Issue 3: 551-614.
18. Bennoune, Karima (1994) ‘As Salamy Alaykum? Humanitarian Law in Islamic Jurisprudence’. Michigan Journal of International Law. Vol. 15. Issue 2: 605-644.
19. Bluntschli, Johann Kaspar (2000) The Theory of the State, Kitchener: Batoche Books.
20. Boisard, A. Marcel A (1980) ‘On the Probable Influence of Islam on Western Public and International Law’. International Journal of Middle East Studies, Vol. 11, Issue 4: 429-450.
21. Bouzenita, Anke Iman (2007) ‘The Siyar – An Islamic Law of Nations?’ . Asian Journal of Social Sciences, Vol. 35, Issue 1: 19-46.
22. Buttorff, Gail Jeanne (2011) Legitimacy and the politics of opposition in the Middle East and North Africa, University of Iowa (P.H.D. thesis), available at <http://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2510&context=etd>.
23. Charter of the Organization of Islamic Conference (1972), available at https://www.oic-oci.org/page/?p_id=53&p_ref=27&lan=en
24. Charter of the United Nations (1945), available at <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>.
25. Cockayne, James (2002) ‘Islam and international humanitarian law: From a clash to a conversation between civilizations’, International Review of the Red Cross, Vol. 84, No. 847: 597-626.
26. Commins, David (2006) The Wahhabi Mission and Saudi Arabia, L.B. Tauris.
27. Cox, Neville (2013) ‘The Clash of Unprovable Universalisms—International Human Rights and Islamic Law’, Oxford Journal of Law and Religion, Vol. 2, No. 2: 307-329.
28. Draper, G.I.A.D. (1965) ‘The Interaction of Christianity and Chivalry in the Historical Development of the Law of War’. International Review of Red Cross, Vol. 5, Issue 46: 3-23.
29. Freedom House (2017) Freedom in the World, available at <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2017>
30. Glaub, Florence (2012) ‘Understanding Instability: Lessons for the Arab Spring’, AHRC Public Policy Series No 9.

31. Glen, Rangwala (2006) ‘Critical Commentary: The Assumption of Democracy’, *The Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 19, No. 2: 299-308.
32. Hamidullah, Mohammad (2001) *Islamic Worlds: Inter-state Relations*, Anmol Publications.
33. Hourani, Albert (2013) *A History of the Arab Peoples*, Faber and Faber.
34. Human Rights Watch (2016), World Report, available at <https://www.hrw.org/world-report/2016>.
35. Human Rights Watch (2018), World Report, available at <https://www.hrw.org/world-report/2018>.
36. Human Rights Watch (2018a) Top five reforms Middle East governments can make in 2018, available at <https://www.hrw.org/news/2018/01/18/top-5-reforms-middle-east-governments-can-make-2018>.
37. Huntington, P. Samuel (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster.
38. Hurd, Elizabeth Shakman (2003) *Appropriating Islam: The Islamic Other in the Consolidation of Western Modernity*, Critique: Critical Middle Eastern Studies, Spring: 25-41.
39. Ibn al Hassan al-Shaybani, Muhammad (1998) *The Shorter Book of Muslim International Law*: edited, translated and annotated by Mahmood Ahmad Ghazi. Islamic Research Institute: Islamabad [Ghazi, Introduction to the Shorter Book of Muslim International Law].
40. Ibn Khaldun, Zahid (2015) *The Muqaddimah: An Introduction to History. The Classic Islamic History of the World* (translated and introduced by Franz Rosenthal), Princeton University Press.
41. Institute for Economics and Peace (2016) (2018) Global Terrorism Index Report - GTI, available at <http://globalterrorismindex.org>
42. International Court of Justice (1996), ‘Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons’, Advisory Opinion, 1. C.J. Reports, available at <http://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>
43. International Labour Organization - ILO (2015) Global Employment Trends for Youth, available at http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_412015.pdf
44. Islami, Islam (2016) ‘Political History of Modern Egypt’, *Illibria International Review*, Vol. 6. No. 1: 189-206.
45. Jennings, Robert, Arthur Watts (1992), *Oppenheim's International Law*, 9th edition, Longman Group U.K. Limited, Vol. 1,

46. Jankins, Mark W. (ed.) (1991) *The influence of religion on the development of international Law*, Springer.
47. Kamali, Mohammad Hashim, (2003) *Principles of Islamic Jurisprudence*, Cambridge Islamic Texts Society.
48. Khadduri, Majid (1956) ‘Islam and the Modern Law of Nations’, *American Journal of International Law*, Vol. 50, Issue 2: 358-372.
49. Lipka, Michael (2017) Muslims and Islam: key findings in the U.S and around the world, Pew Research Centre. Available at <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/09/muslims-and-islam-key-findings-in-the-u-s-and-around-the-world/>
50. Makdisi, Georg (1979) ‘Sunnis School of Law in Islamic Religious History’. *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, Issue 1: 1-8.
51. Marboe, Irgmand (2013) ‘Promoting the Rule of Law: UN, OIC and ILA Initiatives Approaching Islamic Law’ in Muller A. T. *Islam and International Law, Engaging Self-Centrism from a Plurality of Perspectives*, Leiden.
52. McCants, William (2015) *The ISIS Apocalypse*, McMillan Publishers.
53. Moinuddin, Hasan (1987) *The Charter of the Islamic Conference and Legal Framework of Economic Co-operation among its Member States*. Oxford: Clarendon Press.
54. Moschtaghi, R. (2009) ‘The Relationship between International Law, Islamic Law and Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran – A Multilayer System of Conflict?’ in Bogdandy von A (ed.) *Marx Planck Year Book of the United Nations*, 375-420.
55. Muasher, Marwan (2014) *The Second Arab Awakening and the Battle for Pluralism*. Yale University Press.
56. Munir, Muhammad (2007) ‘Islamic International Law (Siyar): Introduction’, *Human Rights Conflict Prevention Centre*, Vol. 7, No. 1-2: 923-940.
57. Mushkat, Roda (1987) “Is War Ever Justifiable? A Comparative Survey”. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Journal*, Volume 9, Issue 2: 227-317.
58. Özkin, Muhammed Kürşad and Akkaş, Hasan Hüseyin (2014) “An Empirical Look To The Arab Spring: Causes And Consequences”. *Turkish Journal of International Relations*, Vol. 13, No. 1-2: 76-87.
59. Pew Research Center (2011) Democracy and the role of Islam, available at www.pewglobal.org/2011/05/17/arab-spring-fails-to-improve-us-image/4/#chapter-3-views-of-democracy-and-the-role-of-islam
60. Phillips, Jonathan (2008) *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*. Yale University Press.

61. Philpott, Daniel (2007) 'Explaining the Political Ambivalence of Religion', *American Political Science Review*, Vol. 101, Issue 3: 505-525.
62. Poshter, Jacoub (2015) In Nations with Significant Muslim Population Much Disdain for ISIS, Pew Research Center, November 2015, available at <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/11/17/in-nations-with-significant-muslim-populations-much-disdain-for-isis/>
63. Rollins, John (2011) 'Al Qaeda and Affiliates: Historical Perspective, Global Presence, and Implications for U.S. Policy', Congressional Research Centre, 25 January 2011, available at <https://fas.org/sgp/crs/terror/R41070.pdf>
64. Ross, Denis (2016) 'In Saudi Arabia, a revolution disguised as reform', *Washington Post*, 8 September 2016, available at https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/in-saudi-arabia-a-revolution-disguised-as-reform/2016/09/08/979f03f6-7526-11e6-b786-19d0cb1ed06c_story.html?utm_term=.3c80b481db03
65. Row, Bedford (2015) *The History of the Muslim Brotherhood*. London.
66. Sachedina, Abdulaziz (2007) 'The Clash of Universalisms: Religious and Secular in Human Rights', *The Hedgehog Review*. Fall 2007, posted on 27 October 2007, available at <http://consciencelaws.org/blog/?p=2617>
67. Said, W. Edward (2003) Preface to the Twenty-Fifth Anniversary Edition, *Orientalism*, Vintage.
68. Salameh Torki Ban Mohammed and Ali Ananzah Azzam (2015) 'Constitutional Reforms in Jordan: A Critical Analyses', DOMES, Digest of Middle East Studies, Volume 24, Issue 2: 139-160.
69. Sardar, Ziaudin (2015) *Reading the Qur'an*, Hurst & Co Publishers Ltd.
70. Schanzer, Jonathan and Miller, Steven (2002) *Facebook Fatwa: Saudi Clerics, Wahhabi Islam, and Social Media*, FDD Press.
71. Sedgwick, Mark (2004) 'Al Qaeda and the Nature of Religious Terrorism', *Journal of Terrorism and Political Violence*, Vol. 16, Issue 4: 795-814.
72. Sharaby, Hisham (1988) *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society*, Oxford University Press.
73. Shihade, Magid (2012) 'On the Difficulty in Predicting and Understanding the Arab Spring: Orientalism, Euro-Centrism, and Modernity', *International Journal of Peace Studies*, Volume 17, No. 2: 57-70.

74. Stumpf, A. Cristoph (2005) ‘Christian and Islamic Traditions of Public International Law’, *Journal of the History of International Law*, Volume 7, Issue 1: 69-80.
75. Transparency International (2016) People and Corruption, Middle East and North Africa Survey, available at
https://www.transparency.org/whatwedo/publication/people_and_corruption_mena_survey_2016
76. Transparency International (2017) Corruption Perception Index Annual Report, available at
https://www.transparency.org/news/pressrelease/corruption_perceptions_index_2017_shows_high_corruption_burden_in_more_than
77. Vatikiotis, J. Panayiotis (2010) *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*. John Hopkins University Press.
78. Westbrook, David (1992-1993) ‘Islamic Law and Public International Law: Separate Expressions of World Order’, *Virginia Journal of International Law*, Vol. 33:819-897.
79. Yousaf, Omar (2012) ‘IHL’ as Islamic Humanitarian Law: A Comparative Analysis of International Humanitarian Law & Islamic Military Jurisprudence Amidst Changing Historical Contexts’, *Florida Journal of International Law*, Vol. 24, No. 2: 439-468.
80. United Nation Development Program-UNDP (2011) Arab Development Challenges Report, available at
http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/UNDP-ADCR_En-2012.pdf.
81. UNDP (2016) Arab Human Development Report: Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality, available at
<http://www.arab-hdr.org/reports/2016/english/AHDR2016En.pdf>
82. Zahid, Muhammad Anowar and Shapiee, Rohimi (2010) ‘Customs As a Source of Siyar and International Law: A Comparison of the Qualifying Criteria’, *International Journal of Civil Society Law*, Vol. VIII, Issue 1: 36-55.

Ovaj rad je primljen **27.09.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **22.11.2018.** godine.

UDK: 005.936.43

Originalni naučni rad

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 59 – 73

doi: 10.5937/poseko14-15894

Nikola Vasilic¹

Visoka škola tehničkih strukovnih studija Čačak

IMPLIKACIJE IMIDŽA BRENDА NA SATISFAKCIJU I LOJALNOST ПОТРОШАЧА

SAŽETAK: Imidž brenda odražava kompleks raznovrsnih asocijacija koje utiču na kreiranje subjektivnih percepcija potrošača o brendu, odnosno proizvodima/uslugama brenda. Reč je o neobično važnom nematerijalnom resursu, sposobnom da generiše viši nivo satisfakcije potrošača i proširenje baze lojalnih potrošača, što u krajnjoj instanci rezultira u visokoj profitabilnosti i održivoj konkurentskoj prednosti preduzeća. Ovim istraživanjem se želi ispitati da li i u kojoj meri imidž brenda utiče na satisfakciju i lojalnost potrošača. Glavni instrument za sprovođenje istraživanja je upitnik, koji je putem e-maila dostavljen na adresu 130 ispitanika. Rezultati korelace analize pokazuju da između imidža brenda, satisfakcije i lojalnosti potrošača postoji statistički značajna, pozitivna i jaka veza. Regresiona analiza pokazuje da imidž brenda ima statistički značajan, pozitivan i snažan uticaj na satisfakciju i lojalnost potrošača.

Ključne reči: brend, imidž brenda, satisfakcija potrošača, lojalnost potrošača.

UVOD

Prelazak iz industrijske ekonomije na ekonomiju zasnovanu na znanju, uzrokovao je promenu uloge materijalne aktive u procesu kreiranja nove

¹nikola.vasilic.visoka@gmail.com

vrednosti i tržišnom pozicioniranju preduzeća u odnosu na konkurente. U borbi protiv konkurenčije, preduzeća prebacuju fokus sa tradicionalnih faktora proizvodnje na nematerijalne, neopipljive resurse. Jedan od značajnih segmenata nematerijalne aktive je brend, zbog nemogućnosti kopiranja od strane konkurenata. Brend je ime, termin, znak, simbol, dizajn ili kombinacija ovih elemenata, koji treba da olakšaju kupcima identifikovanje konkretnog proizvoda/usluge i njegovo razlikovanje od konkurenčkih proizvoda/usluga (American Marketing Association, 1960). Važan aspekt brenda je njegov imidž u javnosti. Imidž brenda odražava način percepcije proizvoda/usluga brenda od strane potrošača. Pozitivna percepcija brenda doprinosi jačanju njegovog imidža, što ima pozitivne efekte na satisfakciju i lojalnost potrošača. Razlog tome je što potrošač može jednim pogledom na popularan brand utvrditi da li će njegovom kupovinom zadovoljiti svoje potrebe u pogledu kvaliteta, funkcionalnosti, mirisa, ukusa, udobnosti, bezbednosti i ostalih performansi proizvoda/usluge brenda. Zadovoljstvo potrošača proizvodima/uslugama brenda utiče na njegovo ponašanje u kontekstu budućih kupovina. Konkretno, pretpostavka je da će brend incirati lojalno ponašanje, ako je nakon nekoliko kupovina, brend uspeo da ispunи očekivanja i zahteve potrošača. Zadovoljni i lojalni potrošači su najznačajnija investicija za preduzeće, koja obezbeđuje prinos u vidu dugoročne profitabilnosti i konkurenčke prednosti. Shodno navedenom, preduzeća veliku pažnju moraju posvetiti pitanjima imidža brenda, satisfakcije i lojalnosti potrošača, posebno na masovnim tržištima, gde su potrošači preplavljeni različitim brendovima.

Predmet istraživanja je uticaj imidža brenda na satisfakciju i lojalnost potrošača. Osnovni cilj istraživanja je ispitati da li i u kojoj meri imidž brenda utiče na satisfakciju i lojalnost potrošača.

Pregled literature o karakteristikama i implikacijama imidža brenda, satisfakcije i lojalnosti potrošača prikazan je u prvom delu rada. U ovom delu navedeni su rezultati empirijsih istraživanja, koji predstavljaju osnovu za postavljanje istraživačkih hipoteza. Drugi deo rada je metodologija istraživanja. Opisan je upitnik korišćen u procesu prikupljanja podataka i uzorak nad kojim je sprovedeno empirijsko istraživanje. U okviru trećeg segmenta predstavljeni su rezultati korelace i regresione analize, pomoću kojih je izvršeno preispitivanje validnosti postavljenih hipoteza.

PREGLED LITERATURE

Imidž brenda

Imidž brenda predstavlja subjektivnu percepciju potrošača kreiranu pod uticajem specifičnih impresija, koje se izdvajaju iz širokog spektra pomešanih utisaka o samom brendu (Reynolds, 1965). Percepcije potrošača o brendu, manifestovane u formi asocijacija, koje potrošači imaju kada im se pomene ili pred njih postavi odgovarajući brend, utiču na formiranje imidža brenda (Keller, 1993). Keller (1993) ističe da su pozitivne asocijacije potrošača prema nekom brendu glavni generatori unapređenja imidža brenda. Asocijacije o brendu u najvećoj meri zavise od očekivanih koristi od brenda (Keller, 2003). Sve koristi od upotrebe brenda mogu se klasifikovati u tri grupe: 1) funkcionalne koristi – proističu iz kvalitativnih karakteristika proizvoda: kvalitet, dizajn, stil, pakovanje, lakoća primene; 2) iskustvene koristi – emocionalni odnos potrošača prema brendu nastao kao posledica njegove upotrebe u prošlosti; 3) simboličke koristi – društveni status pojedinca koji se stiče ili održava upotrebom odgovarajućeg brenda. Korisnike prepoznatljivih brendova automobila (*Mercedes Benz*) ili odeće (*Armani*) okruženje će doživeti kao dobro situirane, moćne, ugledne i uspešne ličnosti. Studije pokazuju da su kvalitet i iskustvo potrošača sa proizvodom/uslugom brenda najznačajnije determinante imidža brenda (Gronroos, 1983; Normann, 1991). Pored ovih, postoje i druge odrednice uspešnog brenda. Uspešni brendovi su pouzdani za upotrebu (Murphy, 1998), jer im je svojstvena konzistentnost, odnosno kupci u svakom trenutku znaju šta mogu da očekuju u pogledu ukusa, mirisa, dizajna, kvaliteta i drugih karakteristika proizvoda/usluga. Inoviranje proizvodnog asortimana ili pojedinih performansi proizvoda je još jedna odlika uspešnih brendova, zbog toga što se na taj način predupređuje stvaranje osećaja zasićenosti potrošača od korišćenja proizvoda brenda. Najbolji primer je brend *Milka*, koji nastoji da svoje potrošače uvek iznenadi sa čokoladama novih ukusa ili nekim potpuno novim proizvodima, poput *Milka Cookies*. Prilagodljivost brenda promenama u ukusima i zahtevima potrošača je još jedna karakteristika snažnih brendova. Dobar primer je kompanija *Apple* koja je za potrebe poslovnih ljudi konstruisala iPhone, džepnu verziju računara, sa svim performansama svojstvenim personalnom računaru ili lap topu. Učestalo reklamiranje proizvoda, odnosi s javnošću (Suhartanto & Kandampully, 2003), angažovanje poznatih ličnosti kao promotera brenda (Aaker, Lodish & Hardle, 1994), kanali distribucije su samo neke od metoda pomoću kojih kompanije mogu „veštački” poboljšati imidž brenda.

Jak imidž brenda u javnosti čini ga superiornijim u odnosu na konkurentske brendove, čime takav imidž postaje bitan faktor koji utiče na

donošenje pozitivne odluke o kupovini. Imidž brenda je neophodan preduslov stvaranja održive konkurenčne prednosti, poboljšanja poslovnih performansi i povećanja tržišnog udela kompanija (Park, Jaworski & MacInnis, 1986). Povoljan imidž brenda je izuzetno bitan segment strategije uspešnog poslovanja preduzeća, zbog njegove sposobnosti da utiče na to kako će potrošači doživeti proizvode/usluge preduzeća i samo preduzeće (Suhartanto i sar., 2003) i zato što predstavlja polazan indikator na osnovu kog potrošači mogu proceniti da li će i u kojoj meri proizvodi/usluge brenda zadovoljiti njihove potrebe (Hsieh, Pan & Setiono, 2004). Shodno tome, kompanije moraju vršiti merenja imidža brenda da bi identifikovale snage i slabosti brenda u kontekstu njegovog kapaciteta da utiče na satisfakciju potrošača.

Satisfakcija potrošača

Satisfakcija potrošača se može tumačiti kao stepen u kojem su želje i potrebe potrošača u vezi proizvoda/usluga ili drugih relacija sa određenim preduzećem, u skladu sa očekivanjima ili prevazilaze ista, čime je zagarantovana sigurna kupovina (Usta, 2014). Potrošači mogu osećati satisfakciju od performansi proizvoda/usluga kompanije; raznih aktivnosti vezanih za prezentaciju proizvoda, isporuku proizvoda, usluge servisa, popravke, načina rešavanja reklamacija i ostalih relacija koje kompanija uspostavlja sa potrošačima pre i nakon realizacije kupoprodajne transakcije (Vavra, 2002).

Zadovoljni potrošači su najbitnija investicija za kompanije, čiji se pozitivni rezultati mogu očekivati u srednjem ili dugom roku (Cochran, 2003). Da bi se inicirala satisfakcija kod potrošača neophodno je angažovati značajne resurse, koji će biti u funkciji prikupljanja podataka o percepciji potrošača, analiziranju tih podataka i identifikovanju, razumevanju i zadovoljavanju potreba potrošača. Satisfakcija potrošača je jedan od važnih generatora prihoda i profita, koji će kompanija ostvariti u budućnosti, jer bez zadovoljnih potrošača, kompanije nisu u mogućnosti da pobede svoje konkurente (Forozia, Zadeh & Gilani, 2013). Zbog toga kompanije veliku pažnju moraju posvetiti detaljnoj analizi satisfakcije potrošača, da bi identifikovale svoje prednosti i nedostatke, ali i realne potrebe i zahteve potrošača, kako bi posvećenim pristupom u njihovom ispunjavanju, kompanije mogle da zadovolje i sopstvene interese.

Može se napraviti jasna razlika između satisfakcije određenom transakcijom i kumulativne satisfakcije potrošača (Johnson, Anderson & Fornell, 1995). U prvom slučaju radi se o proceni vrednosti brenda nakon jedne obavljene kupovine, dok je u drugom slučaju reč o ukupnom valorizovanju na osnovu kupovina i korišćenja proizvoda/usluga u dužem

vremenskom periodu. Transakcionalna satisfakcija je relevantan indikator kratkoročnih performansi, dok se kumulativna satisfakcija može koristiti kao prediktor dugoročnog uspeha kompanije.

Značajan doprinos proučavanju satisfakcije potrošača ostvario je Oliver (1980) konstruišući model diskonfirmacije, kojim se satisfakcija potrošača objašnjava kao funkcija očekivanja (pre kupovine) i primljenih performansi (nakon kupovine). U zavisnosti od toga u kojoj meri isporučene performanse proizvoda odstupaju od potrošačevih očekivanja, određuje se stepen satisfakcije potrošača. Ukoliko su performanse proizvoda znatno ispod očekivanja potrošača, pojaviće se negativna diskonfirmacija, što ukazuje na nezadovoljstvo potrošača, odnosno odsustvo satisfakcije. Podudaranje očekivanja potrošača i performansi proizvoda produkuje neutralnu diskonfirmaciju, odnosno zadovoljstvo potrošača. Pozitivna diskonfirmacija nastaje kao posledica performansi koje su značajno premašile očekivanja potrošača. Ova situacija je najpovoljnija, jer predstavlja najveći stepen satisfakcije, koji vrlo lako može biti transformisan u lojalnost.

Lojalnost potrošača

Lojalnost potrošača se može poistovetiti sa odanošću određenom brendu, što se manifestuje u čitavom nizu ponovljenih kupovina tog brenda tokom dužeg vremenskog perioda (Oliver, 1999). Pri tom, lojalni potrošači nisu skloni potpadanju pod uticaj različitih stimulativnih aktivnosti i mera koje sprovode konkurenti, želeći da ih vežu za svoj brend. Lojalni su i svi oni potrošači koji kao svoj prvi i jedini izbor vide proizvode/usluge određenog brenda, u odnosu na proizvode/usluge iste vrste, koji pripadaju konkurenčkim brendovima (Oly, 2007).

Pojedini autori lojalnost potrošača objašnjavaju hibridnim konceptom, koji kombinuje lojalnost ponašanja i lojalnost stavova (Rauyruen & Miller, 2007). Lojalnost ponašanja pokazuje spremnost potrošača da produže sa aktivnostima rekupovine brenda i da održavaju poslovne odnose sa kompanijom, dok se lojalnost stavova odnosi na uspostavljanje emocionalne veze sa brendom i zastupanje interesa samog brenda, što se ispoljava u vidu privlačenja potencijalnih potrošača.

Lojalnost potrošača je bitna determinanta maksimiziranja profita, zbog toga što su lojalni potrošači skloni da često ponavljaju kupovine; spremni da troše novac na degustiranje novih proizvoda/usluga brenda; preporučuju proizvode/usluge brenda svojim poznanicima i daju konstruktivne predloge, koji bi mogli da doprinesu unapređenju pojedinih performansi proizvoda/usluga brenda (Reichheld & Sasser, 1990). Troškovi zadržavanja i održavanja postojeće baze lojalnih potrošača su znatno niži u odnosu na kontinuiranu potragu za novim potrošačima (Gee, Coates & Nicholson,

2008; Anderson & Narus, 2004). Postojeći lojalni potrošači su spremni da plate veću sumu novca za proizvode brenda kom su lojalni, kao i da prenose informacije i preporučuju brend svojoj familiji i prijateljima.

Pregled empirijskih istraživanja

Pozitivni efekti imidža brenda na satisfakciju i lojalnost potrošača potvrđeni su brojnim istraživanjima.

Ispitivanje implikacija imidža brenda na satisfakciju potrošača na uzorku od 225 ispitanika u hotelskoj industriji Malezije, pokazuje da imidž brenda ima signifikantan, pozitivan i veoma jak uticaj na satisfakciju potrošača (Lahap, Ramil, Said, Radzi & Zain, 2016). Ove rezultate potvrđuje i istraživanje sprovedeno u Šri Lanci na uzorku od 200 potrošača (Ismail, 2016). Oko 75% promena satisfakcije potrošača uzrokovano je imidžom brenda.

Upamannu & Sankpal (2014) su ispitivali uticaj imidža brenda na lojalnost potrošača u kozmetičkoj industriji (Fair lovely) na uzorku od 248 ispitanika u Indiji. Rezultati regresione analize pokazuju da imidž brenda ima statistički značajan i pozitivan uticaj na lojalnost potrošača. Do istih rezultata došli su Ogba & Tan (2009) ispitujući korelaciju između imidža brenda i lojalnosti potrošača na tržištu mobilnih telefona u Kini na uzorku od 250 ispitanika.

Sondoh, Omar, Wahid, Ismail & Harun (2007) bavili su se analiziranjem efekata imidža brenda u kozmetičkoj industriji u Maleziji na uzorku od 97 ispitanika. Kao zavisne varijable korišćene su satisfakcija i lojalnost potrošača. Hipoteze o pozitivnom uticaju imidža brenda na satisfakciju i lojalnost su delimično prihvaćene, zbog toga što samo dve od pet komponenti imidža brenda pozitivno utiču na lojalnost potrošača, odnosno četiri od pet komponenti imidža brenda pozitivno utiču na satisfakciju potrošača.

Istraživanjem sprovedenim u telekomunikacionoj industriji Pakistana na uzorku od 150 ispitanika utvrđen je statistički značajan, pozitivan i izražen uticaj imidža brenda na lojalnost potrošača (Saeed i dr., 2013).

Andreani, Taniaji & Made (2013) su proučavali uticaj imidža brenda McDonald's na satisfakciju i lojalnost potrošača u Indoneziji na uzorku od 100 ispitanika. Rezultati potvrđuju signifikantnu, pozitivnu korelaciju između testiranih varijabli. Neupane (2015) je ispitivao vezu i uticaj imidža brenda na satisfakciju i lojalnost potrošača u lancu supermarketa u Velikoj Britaniji na uzorku od 120 potrošača. Oko 77% varijabiliteta satisfakcije potrošača i 60% varijabiliteta lojalnosti potrošača može se objasniti delovanjem imidža brenda. Rezultati regresione analize pokazuju da imidž

brenda ima statistički značajan, pozitivan i jak uticaj na satisfakciju i lojalnost potrošača, respektivno.

Morgan & Govender (2017) su na osnovu studije, koja je obuhvatila 110 korisnika usluga telekomunikacionog sektora u Južnoj Africi, zaključili da imidž brenda ima signifikantan i pozitivan uticaj na satisfakciju potrošača, dok lojalnost potrošača nije podložna signifikantnom uticaju od strane imidža brenda.

Na osnovu prikazanih rezultata sprovedenih empirijskih istraživanja, moguće je postaviti sledeće istraživačke hipoteze:

H₁: Imidž brenda ima statistički značajan i pozitivan uticaj na satisfakciju potrošača.

H₂: Imidž brenda ima statistički značajan i pozitivan uticaj na lojalnost potrošača.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Opis uzorka i metode statističke obrade podataka

Provera važnosti imidža brenda za postizanje odgovarajućeg nivoa satisfakcije i lojalnosti potrošača izvršena je na primeru brenda kompanije Imlek. Kompanija Imlek u Srbiji posluje više od šest decenija i aktuelni je lider na tržištu mlečnih proizvoda sa više od 40% udela. Najpoznatiji brend ove kompanije je *Moja kravica*, kojim je označen širok spektar proizvoda: mleko, jogurt, pavlaka, sir, krem sir, čokoladno mleko. *Moja kravica* nosi epitet obožavanog i voljenog brenda (*lovemarks*), zbog svoje duge tradicije, prepoznatljivosti, konzistentnosti, ukusa, kvaliteta, pakovanja, brige o potrošaćima, što je, uz činjenicu da veliki deo stanovništva konzumira ovaj brend, uticalo na njegov izbor i korišćenje u istraživanju. Empirijsko istraživanje je sprovedeno nad uzorkom od 130 korisnika nekog od proizvoda brenda *Moja kravica*, kojima su upitnici dostavljeni putem e-maila. Od ukupnog broja ispitanika, 65% su žene, a 35% muškarci. Obrazovna struktura ispitanika je sledeća: 67% su fakultetski obrazovani, 11% sa visokom školom i 22% sa završenom srednjom školom.

Podaci su obrađeni primenom metoda deskriptivne statistike, korelaceone analize i proste regresione analize u okviru programa SPSS v.19. Deskriptivnom statistikom izračunate su aritmetička sredina i standardna devijacija za posmatrane varijable. Koreacionom analizom ispitano je u kojoj meri su promene u satisfakciji i lojalnosti potrošača povezane sa promenama u imidžu brenda. Za određivanje vrste i jačine uticaja imidža brenda na satisfakciju i lojalnost potrošača, primenjen je metod proste regresione analize.

Upitnik

Upitnik se sastoji iz četiri dela. Prvi deo čini 8 konstatacija, koje se odnose na utvrđivanje imidža brenda, drugi deo čini jedna konstatacija kojom se meri ukupna (kumulativna) satisfakcija, kao i treći deo u kome se, takođe, preko jedne konstatacije meri kumulativna lojalnost potrošača. U četvrtom delu navedene su konstatacije uz pomoć kojih su prikupljene opšte informacije o ispitanicima iz uzorka. Za svaku od navedenih konstataacija, ispitanicima je ponuđeno pet odgovora i to: 1 – u potpunosti se ne slažem sa datom tvrdnjom, 2 – ne slažem se sa datom tvrdnjom, 3 – niti se slažem niti se ne slažem sa datom tvrdnjom, 4 – slažem se sa datom tvrdnjom, 5 – u potpunosti se slažem sa datom tvrdnjom, od kojih će oni zaokružiti samo jedan.

Konstatacije vezane za imidž brenda, satisfakciju i lojalnost potrošača baziraju se na upitnicima korišćenim u radovima Sondoh i dr. (2007) i Tu, Wang, & Chang (2012), i prilagođene su potrebama ovog istraživanja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Podaci o aritmetičkoj sredini i standardnoj devijaciji dati su u Tabeli 1. Vrednost aritmetičke sredine je najveća kod K₁, što znači da u pogledu te konstatacija postoji najveći stepen slaganja među ispitanicima. Za istu konstataciju postoji i najveća ujednačenost (homogenost) stavova ispitanika, jer je SD = 0.50878.

Tabela 1. – Deskriptivna statistika

Konstatacija	M	SD
K ₁ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> su izuzetno poznati na srpskom tržištu.	4.7923	0.50878
K ₂ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> su izuzetno ukusni.	3.8769	0.87174
K ₃ . Cena proizvoda brenda <i>Moja kravica</i> je u skladu sa njihovim kvalitetom.	3.7385	0.97689
K ₄ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> imaju atraktivno i funkcionalno pakovanje.	4.1308	0.99135
K ₅ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> mi prvo padnu na pamet, kada odlučujem o kupovini proizvoda te vrste.	3.6385	1.17469
K ₆ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> su izuzetno pouzdani za upotrebu.	3.9538	0.96337
K ₇ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> imaju izuzetnu promociju (reklame, popusti, akcije),	3.8154	0.94651
K ₈ . Proizvodi brenda <i>Moja kravica</i> su vodeći na srpskom tržištu u odnosu na iste proizvode drugih brendova (drugih proizvodača),	4.2462	0.88975
Imidž brenda	28.4769	4.56851

Sve u svemu, izuzetno sam zadovoljan proizvodima brenda <i>Moja kravica</i>	3.8846	0.96154
Satisfakcija potrošača	3.8846	0.96154
Proizvode brenda <i>Moja kravica</i> bih uvek preporučio svojoj porodici i prijateljima.	3.7385	0.95279
Lojalnost potrošača	3.7385	0.95279

Izvor: Analiza autora upotrebom statističkog softvera SPSS

Vrednost Cronbach's Alpha za imidž brenda iznosi 0.828 ($CA > 0.6$), na osnovu čega se može konstatovati da je varijabla imidž brenda pouzdana za dalja merenja (Tabela 2).

Tabela 2. – Analiza pouzdanosti (Imidž brenda)

Broj konstatacija	Cronbach's Alpha
8	0.828

Izvor: Analiza autora upotrebom statističkog softvera SPSS

Rezultati korelace analize dati su u Tabeli 3. Između svih posmatranih varijabli postoji statistički značajna i pozitivna veza. Imidž brenda i satisfakciju potrošača karakteriše statistički značajna, pozitivna i jaka korelacija, sa Pirsonovim koeficijentom od 0.807 ($sig = 0.000$). Nešto slabija u odnosu na prethodnu, ali svakako jaka veza prisutna je i između imidža brenda i lojalnosti potrošača, sa vrednošću Pirsonovog koeficijenta od 0.792 ($sig = 0.000$).

Tabela 3. – Korelaciona analiza

Varijable	1	2	3
1. Imidž brenda	1	0.807**	0.792**
2. Satisfakcija potrošača	0.807**	1	0.737**
3. Lojalnost potrošača	0.792**	0.737**	1

** Vrednost je signifikantna na nivou $p < 0.01$.

Izvor: Analiza autora upotrebom statističkog softvera SPSS

Analiza značajnosti i jačine uticaja imidža brenda na satisfakciju i lojalnost potrošača realizovana je uz pomoć proste regresione analize (Tabela 4). Rezultati pokazuju da imidž brenda ima statistički značajan, pozitivan i poprilično snažan uticaj na satisfakciju i lojalnost potrošača. Najjači uticaj imidž brenda ima na satisfakciju potrošača (*Beta* koeficijent = 0.807, $sig = 0.000$), a potom na lojalnost potrošača (*Beta* koeficijent = 0.792, $sig = 0.000$). Odnos između nezavisne i zavisnih varijabli može se opisati pomoću koeficijenta determinacije (R^2), koji za satisfakciju iznosi 0.652, a za lojalnost potrošača 0.627, što implicira da je 65% varijabiliteta satisfakcije potrošača, odnosno 63% promenljivosti lojalnosti potrošača, determinisano

imidžom brenda. Ostatak promenljivosti zavisnih varijabli može se objasniti delovanjem faktora koji nisu obuhvaćeni testiranim modelom.

Tabela 4. – Rezultati proste regresione analize (zavisne varijable: satisfakcija i lojalnost potrošača)

Varijable	Satisfakcija			Lojalnost		
	R ²	Sig	B	R ²	Sig	B
Imidž brenda	0.652	0.000	0.807**	0.627	0.000	0.792**

** Vrednost je signifikantna na nivou p < 0.01.

Izvor: Analiza autora upotrebom statističkog softvera SPSS

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U savremenim uslovima poslovanja, imidž brenda predstavlja važno sredstvo u borbi protiv konkurenциje i poboljšanja ukupnih poslovnih performansi preduzeća. Imidž brenda se može shvatiti kao skup načina na koje potrošači percipiraju proizvode/usluge koje pripadaju određenom brendu, čime se takav brend izdiže iznad konkurenčkih brendova. Kako je imidž brenda sinonim za pouzdanost i kvalitet porizvoda, preduzeća ulažu sve više napora u izgradnju prepoznatljivog i snažnog brenda. Postignuti rezultati na polju unapređenja imidža brenda reflektovaće se na povećanje broja zadovoljnih i lojalnih potrošača. Velika je verovatnoća da će oni potrošači koji su zadovoljni kompanijom, njenim proizvodima/uslugama i ukupnom saradnjom, postati lojalni i verni toj kompaniji (Lee, 2014). Zadovoljni i lojalni potrošači su najznačajnija investicija za preduzeće, čiji se visok prinos ostvaruje tek na duže staze (Reicheld, 1996). Kompanije mogu očekivati značajne pozitivne efekte usled povećanja broja zadovoljnih i lojalnih potrošača: spremni su da plate više za nove modele proizvoda koji pripadaju određenom brendu; prenose pozitivne utiske o brendu svojim prijateljima i porodicu; iznose konstruktivne sugestije u pogledu eventualnog unapređenja neke od karakteristika proizvoda/usluga koje pripadaju brendu (Heskett, Sasser & Schlesinger, 2003). Smatra se da su i troškovi zadržavanja postojeće baze lojalnih potrošača znatno niži u poređenju sa troškovima potrage za novim potrošačima. Zbog toga, u veku znanja, sa nematerijalnom aktivom kao bitnom determinantom uspešnog poslovanja, pitanja imidža brenda, satisfakcije i lojalnosti potrošača postaju važan segment marketinških strategija preduzeća.

Rezultati istraživanja u potpunosti potvrđuju hipotezu o važnosti imidža brenda za povećanje broja zadovoljnih i lojalnih potrošača. Uticaj imidža brenda na satisfakciju potrošača je statistički značajan i pozitivan, što znači da je hipoteza **H₁** u potpunosti prihvaćena. Imidž brenda ima statistički

značajan, pozitivan i snažan uticaj na lojalnost potrošača, čime je i hipoteza H_2 u celosti prihvaćena. Rezultati istraživanja poklapaju se, u manjoj ili većoj meri, sa rezultatima istraživanja sprovedenih od strane Ogba i dr. (2009), Sondoh i dr. (2012), Saeed i dr. (2013), Upamannyu i dr. (2014), Neupane (2015), Ismail i dr. (2016), Lapah i dr. (2016), Morgan i dr. (2017). U odnosu na jačinu uticaja imidža brenda na lojalnost potrošača u radu Upamannyu i dr. (2014), rezultati ovog istraživanja pokazuju znatno snažniji uticaj. U empirijskom istraživanju sprovedenom od strane Saeed i dr. (2013), oko 40% varijabiliteta lojalnosti, odnosno 35% varijabiliteta satisfakcije potrošača determinisano je imidžom brenda. Ovo istraživanje pokazuje da su satisfakcija i lojalnost potrošača u mnogo većoj meri određene imidžom brenda, sa koeficijentima determinacije od 0.627 i 0.652, respektivno. Sondoh i dr. (2007) su utvrdili da imidž brenda ima pozitivan uticaj samo na satisfakciju potrošača, dok pozitivni efekti izostaju kada je u pitanju lojalnost potrošača (samo dve od pet komponenti imidža brenda pozitivno utiču na lojalnost potrošača). Nasuprot tome, ovim empirijskim istraživanjem pronađen je signifikantan i pozitivan uticaj imidža brenda i na satisfakciju i na lojalnost potrošača.

Dobijeni rezultati impliciraju da bi značajno mesto, u širokom spektru aktivnosti menadžera, trebalo da zauzme koncipiranje i implementacija strategije kontinuelnog unapređenja imidža brenda. Ako se zna da imidž brenda odražava sveukupnu percepciju potrošača, onda je jasno da se radi o izuzetno moćnom oružju u borbi protiv oštре konkurencije. Jak imidž brenda imaće pozitivne efekte na satisfakciju i lojalnost potrošača, što dalje pozitivno utiče na uspostavljanje dugoročne profitabilnosti na stabilnim, realnim osnovama. Ovo znači da bi menadžeri trebalo da prate promene u satisfakciji i lojalnosti potrošača, ali i da primenjuju različite metode merenja satisfakcije i lojalnosti potrošača. Menadžerima ovo istraživanje može poslužiti kao polazna osnova za sticanje znanja o načinima merenja imidža brenda, satisfakcije i lojalnosti potrošača, ali i o načinima na koje imidž brenda utiče na satisfakciju i lojalnost potrošača.

SUMMARY

THE IMPACT OF BRAND IMAGE ON CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY

The brand image reflects a complex of diverse associations that influence the creation of consumers' subjective perceptions about the brand, that is, the products/services of the brand. It is an unusually important non-material resource capable of generating a higher level of customer satisfaction and an expansion of the loyal costumer base, which ultimately results in high

profitability and a viable competitive advantage for the company. This research aims to examine whether and to what extent the image of the brand affects the satisfaction and loyalty of costumers. The main instrument for conducting the research is the questionnaire, which was sent via e-mail to the address of 130 respondents. The results of the correlation analysis show that there is a statistically significant, positive and strong relationship between brand image, customer and loyalty satisfaction. Regression analysis shows that the brand image has a statistically significant, positive and strong impact on the satisfaction and loyalty of consumers.

Key words: brand, brand image, costumer satisfaction, costumer loyalty.

LITERATURA

1. Aaker, D. A., Lodish, K., & Härde, W. (1994), The Logic of Product-Line Extensions. *Harvard Business Review*, 53–62.
2. Anderson, J. & Narus, J. (2004), *Business Market Management: Understanding, Creating and Developing Value*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 2nd ed.
3. Andreani, F., Taniaji, T. L., & Made, P. R. N. (2013), The Impact of Brand Image Towards Loyalty with Satisfaction as A Mediator in McDonald's. *Jurnal Manajemen dan Kewirausahaan*, 14(1), 64–71. doi:10.9744/imk.14.1.
4. American Marketing Association. (1960), preuzeto 23. 07. 2017. sa sajta <https://www.ama.org/resources/pages/dictionary.aspx?dLetter=B>.
5. Cochran, C. (2003), Customer Satisfaction: Tool, Techniques and Formulas for Success. preuzeto 20. 06. 2017. sa sajta https://books.google.rs/books?id=SYPeAAAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
6. Forozia, A., Zadeh, M. S., & Gilani, M. H. (2013), Customer Satisfaction in Hospitality Industry: Middle East Tourists at 3 Star Hotels in Malaysia. *Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology*, 5(17), 4329–4335.
7. Gee, R., Coates, G., & Nicholson, M. (2008), Understanding and Profitably Managing Customer Loyalty. *Marketing Intelligence and Planning*, 26(4), 359–374.
8. Gronroos, C. (1983), *Strategic Management and Marketing in the Service Sector*. London: Chartwell-Bratt.
9. Heskett, J., Sasser, E., & Schlesinger, L. (2003), *The Value Profit Chain*. New York: The Free Press. Preuzeto 04. 07. 2017. sa sajta

- [https://books.google.rs/books?id=CTAy30_GeekC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.](https://books.google.rs/books?id=CTAy30_GeekC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)
10. Hsieh, M. H., Pan, S. L., & Setiono, R. (2004), Product, Corporate, and Country-Image Dimensions and Purchase Behavior: A Multicountry Analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32(3), 251–270. doi: 10.1177/0092070304264262.
 11. Ismail, M. B. M. (2016), An Analytical Study on Relationship Between Brand Image and Customer Satisfaction. *Management Journal*, 2(1), 1–11.
 12. Johnson, M. D., Anderson, E.W., & Fornell, C. (1995), Rational and Adaptive Performance Expectations in a Customer Satisfaction Framework. *Journal of Consumer Research*, 2(4), 695–707.
 13. Keller, K. L. (1993), Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22. doi: 10.2307/1252054.
 14. Lahap, J., Ramil, N. S., Said, N. M., Radzi, S. M., & Zain, R. A. (2016), A Study of Brand Image Towards Customer's Satisfaction in the Malaysian Hotel Industry. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 224, 149-157. doi: 10.1016/j.sbspro.2016.05.430.
 15. Lee, C. (2014), Effects of Sport Mega Events on City Brand Awareness and Image: Using the 2009 World Games in Kaohsiung as an Example. *Quality & Quantity*, 1243–1256. doi: 10.1007/s11135-013-9832-6.
 16. Morgan, S., & Govender, K. (2017), Exploring Customer Loyalty in the South African Mobile Telecommunications Sector. *Cogent Business & Management*, 4(1), 1-14. doi: 10.1080/23311975.2016.1273816.
 17. Murphy, J. (1998), What is Branding? U Hart, S. & Murphy, J. (1998), *Brands: the New Wealth Creators*. London: Macmillan Press.
 18. Neupane, R. (2015), The Effects ff Brand Image on Customer Satisfaction and Loyality Intention in Retail Super Market Chain in UK. *International Journal for Social Sciences and Management*, 2(1), 9–26. doi: 10.3126/ijssm.v2i1.11814.
 19. Normann, R. (1991), *Service Management: Strategy and Leadership in Service Business*. London: John Wiley and Sons.
 20. Ogbu, I. E., & Tan, Z. (2009), Exploring the Impact of Brand Image on Customer Loyalty and Commitment in China. *Journal of Technology Management*, 4(2), 132–144. doi: 10.1108/17468770910964993.
 21. Oliver. R.L. (1980), A Cognitive Model of the Antecedents of Satisfaction Decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460-469. doi: 10.2307/3150499.
 22. Oliver, R. L. (1999), Whence Customer Loyalty. *Journal of Marketing*, 63, 33–44. doi: 10.2307/1252099.

23. Oly, N. N. (2007), Relationship Marketing and Customer Loyalty. *Marketing Intelligence and Planning*, 25(1), 98–106. doi: 10.1108/02634500710722425.
24. Park C. W., Jaworski, B. J., & MacInnis, D. J. (1986), Strategic Brand Concept-Image Management. *Journal of Marketing*, 50(4), 135–145. doi: 10.2307/1251291.
25. Rauyruen, P., & Miller, K. E. (2007), Relationship Quality as a Predictor of B2B Customer Loyalty. *Journal of Business Research*, 60(1), 21-31. doi: 10.1016/j.jbusres.2005.11.006.
26. Reicheld, F. (1996), *The Loyalty Effect*. Boston: Harvard Business School.
27. Reichheld, F. F., & Sasser, W.E. (1990), Zero Defections: Quality Comes to Services. *Harvard Business Review*, 68(5), 105–111.
28. Reynolds, W. H. (1965), The Role of the Consumer in Image Building. *California Management Review*, 7(3), 69-76. doi: 10.2307/41165634.
29. Saeed, R., Lodhi, N.R., Mehmood, A., Ishfaque, U., Dusigeer, F., Sami, A., & Ahmad, M. (2013), Effect of Brand Image on Brand Loyalty and Role of Customer Satisfaction in It. *World Applied Sciences Journal*, 26 (10), 1364–1370.
30. Sondoh, S., Omar, M.W., Wahid, N.A., Ismail, I., & Harun, A. (2007), The Effect of Brand Image on Overall Satisfaction and Loyalty Intention in the Context of Color Cosmetic. *Asian Academy of Management Journal*, 12(1), 83–107.
31. Suhartanto, D., & Kandampully, J. (2003), The Role of Customer Satisfaction and Image in Gaining Customer Loyalty in the Hotel Industry. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 10(1-2), 1-24. doi: 10.1300/j150v10n01_02.
32. Tu, Y. T., ch Wang, M., & Chang, H. (Ch), (2012), Corporate Brand Image and Customer Satisfaction on Loyalty: an Empirical Study of Starbucks Coffee in Taiwan. *Journal of Social and Development Sciences*, 3(1), 24–32.
33. Upamanyu, N. K., & Sankpal, S. (2014), Effect of Brand Image on Customer Satisfaction and Loyalty Intention and the Role of Customer Satisfaction Between Brand Image and Loyalty Intention. *Journal of Social Science Research*, 3(2), 274–283.
34. Usta, M., Berezina, K., & Cobanoglu, C. (2014), The Impact of Hotel Attributes' Satisfaction on Overall Guest Satisfaction. *Journal of Service Management*, 6(3), 1–12.
35. Vavra, T. G. (2002), *Customer Satisfaction Measurement Simplified: A Step - by - Step Guide for ISO 9000:2001 Certification*. Preuzeto 20. 06. 2017. sa sajta

[https://books.google.rs/books?id=2hYUgDDtO_IC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.](https://books.google.rs/books?id=2hYUgDDtO_IC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Ovaj rad je primljen **18.12.2017.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za
štampu **22.01.2018.** godine.

UDK: 37:338.48

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 74 – 89

doi: 10.5937/poseko14-17195

Pregledni rad

dr Branislav Radnović,¹ vanredni preofesor

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije

dr Lazar Janić²

Висока здравствена школа струковних студија у Београду

Prof. dr sci. med. Dejan Mitrašinović³

Висока здравствена школа струковних студија у Београду

ANALIZA PONUDE FORMALNOG STRUKOVNOG ZDRAVSTVENOG OBRAZOVANJA LJUDSKIH RESURSA U ZDRAVSTVENOM TURIZMU SRBIJE

SAŽETAK: Ljudski resursi predstavljaju primaran resurs u svim industrijama. Isti je slučaj i sa turističkom industrijom i segmentom zdravstvenog turizma. Što je veće učešće ljudskih resursa u kreiranju i isporuci proizvoda i usluga, to je sve veći njihov uticaj na uspeh nosioca turističke ponude. Zdravstveni turizam je, možemo slobodno smatrati, specifična grana turizma usled brojnih karakteristika koje ga definišu. Specifičan je između ostalog i po tome što postoji visok udio visoko kvalifikovanog ljudskog faktora odnosno zaposlenih različitih profesionalnih orijentacija u kreiranju turističkih usluga (zdravstveni radnici). Upravo od znanja i stručnosti zdravstvenih radnika zavisi nivo potrošnje zdravstvenog turiste, dužina njegovog boravka i nivo zadovoljstva. Kako ljudske resurse čine zaposleni sa svojim specifičnim veštinama, osobinama i obrazovanjem, akcenat u istraživanju je stavljen na kvalitet

¹ rabanyu@yahoo.com

² lazarjanic@gmail.com

³ mitra68da2@gmail.com

obrazovanja ljudskih resursa u zdravstvenom turizmu, orijentišući se ka formalnom strukovnom obrazovanju zdravstvenih radnika u Srbiji.

Ključne reči: zdravstveni turizam, ljudski resursi, formalno strukovno obrazovanje, zdravstveni radnici

UVOD

Zdravstveni turizam doživljava svoj procvat u svetu. U Republici Srbiji, iako percipiran kao strateški pravac razvoja turističke industrije, ostaje za sada bez značajnijih investicija i rezultata.

Zdravstveni turizam podrazumeva nekoliko vidova odnosno niša, počevši od medicinskih tretmana odnosno hirurških intervencija, preko tradicionalnog banjskog lečenja, do spa&wellness usluga.

Turisti motivisani zdravstvenim razlozima poseta (zdravstvenim) turističkim destinacijama beleže veći broj noćenja i znatno veću potrošnju u odnosu na turiste u okviru drugih vidova turizma.

Izbor odredene turističke destinacije uslovljen je nivom medicinske opremljenosti zdravstvenih objekata, ali i stručnošću medicinskih odnosno zdravstvenih radnika. Kako tehnička opremljenost zdravstvenih objekata nije predmet istraživanja ovog rada, fokus će biti stavljen na ponudu formalnog obrazovanja zdravstvenih radnika u Republici Srbiji i to na segment strukovnih zdravstvenih studija, naglašavajući pri tom ulogu ljudskih resursa u zdravstvenom turizmu za bolje poslovne rezultate turističkih destinacija i pružaoca usluga zdravstvenog turizma u okviru istih.

Studijski programi za obrazovanje zdravstvenih radnika u svetu, iako stvarani u jednakim okvirima i nastali iz jednakih potreba, mogu se značajno razlikovati ali su zahvaljujući stvaranju na zajedničkim osnovama uporedivo međusobno, što je trend i sa studijskim programima visokih zdravstvenih strukovnih škola u Republici Srbiji.

ZDRAVSTVENI TURIZAM SRBIJE

Duga je tradicija zdravstvenog turizma, jer su vekovima unazad pacijenti usled nedostatka ili neadekvatnosti medicinskih usluga u njihovim matičnim zemljama putovali u druge zemlje. Početkom 21. veka zdravstveni turizam je doživeo veliki razvoj zahvaljujući visokim troškovima lečenja u razvijenim zemljama sveta, lista čekanja i drugih faktora (Jovanović-Tončev, i drugi, 2015)

Zdravstveni turizam definisan od strane pojedinih autora, može se tretirati kao pokušaj turističke ponude ili destinacije da privuče turiste svesnom promocijom zdravstvenih usluga i objekata, pored svojih uobičajenih turističkih sadržaja (Goodrich, 1987).

Zdravstveni turizam podrazumeva širok spektar turističkih i zdravstvenih usluga počevši od lečenja i korišćenja lekova, preko vlnesa nevezanog za zdravstvene usluge, već korišćenog zarad zabave i zadovoljstva. Kako troškovi i kvalitet zdravstvenih usluga predstavljaju vodeće razloge za izvor destinacije, one moraju biti imperativno dobre (Tarcan, E., Ates, M., & Sait, V. E. 2015).

Zdravstveni turizam je „privremena promena mesta stalnog boravka radi zdravstvene preventive, rehabilitacije, korišćenja različitih vrsta kozmetičkih usluga, kao i najsloženijih medicinskih zahvata” (Sušić, Dimitrijević, 2015).

Shodno zdravstvenim uslugama koje se pružaju u okviru zdravstvenog turizma, razlikujemo nekoliko zasebnih vidova zdravstvenog turizma: medicinski turizam, banjski turizam tradicionalnog tipa i spa&wellness turizam (Sušić, Dimitrijević, 2015)

Takođe, brojni naučnici se slažu oko toga da zdravstveni turizam danas podrazumeva pružanje zdravstvenih usluga širokog raspona, od složenih hirurških intervencija u specijalizovanim zdravstvenim ustanova do tradicionalnih tretmana u banjama, preko spa&wellness ponude zarad očuvanja lepote. Kako postoje različite zdravstvene usluge odnosno vidovi zdravstvenog turizma, postoje i različiti motivi u pozadini ovih usluga odnosno vidova zdravstvenog turizma (Milićević, 2013).

U Republici Srbiji, objekti ponude domaćeg zdravstvenog i medicinskog turizma su uglavnom smešteni u velikim gradovima, banjama i planinama (Spasojević, Šušić, 2011). Često ih karakteriše tehnička i tehnološka zastarelost, pogotovo u zdravstvenim objektima unutar banja. Neophodne su stoga investicije u ovaj segment ponude, kao što je to slučaj u konkurentnim, razvijenim zemljama.

Shodno podacima američke kompanije Bain Capital, najveći porast investicija u svetu u periodu od 2012–2014 godine, beleži se u sektoru zdravstva, dok zdravstveni turizam beleži u 2014. rast od 14% što ga kvalificuje kao jednu od najbrže rastućih industrija (Stanojević, 2014).

Prema podacima iz Strategije razvoja turizma Republike Srbije, u toku 2015. u Srbiji je ostvareno 6,65 miliona noćenja, kao i devizni priliv od turizma od 945 miliona evra (Strategija, 2016). SWOT analiza turizma Republike prema pomenutom planskom dokumentu, percipira sledeće mogućnosti u domenu zdravstvenog turizma kao potencijalne razvojne pravce: „Uspešne reforme Vlade stvaraju uslove za jačanje javno privatnog partnerstva u cilju obimnijih stranih ulaganja u zdravstveni turizam,

izgradnju novih objekata, skijališta, gondola, hotela, marina i pristana, novih rizorta, spa i velnes centara i ostale infrastrukture i sl.” Takođe, pomenuta strategija percipira zdravstveni turizam kao prioritetni turistički proizvod i kao ključne proizvode mnogih turističkih destinacija u Srbiji (u sklopu, ili bez spa&wellness) poput Beograda, Novog Sada, Fruške gore, Sremskih Karlovaca, Subotice, Palića i Potisja, turistička regija zapadna Srbija, Kopaonik, Vrnjačka Banja, Sokobanja, Arandelovac, Topola, Golija, Novi Pazar, Ivanjica, Niš i Niška banja, PIO Vlasina, Vranje i Vranjska banja, Stig i Kučajske planine.

Strategija definiše prioritetne aktivnosti i programe koje finansira i podržava Evropska unija, a jedan od njih je i „razvoj visoko kvalitetne dodatne vrednosti proizvoda i usluga u tržišnim nišama, između ostalog i zdravstvenog turizma, kroz mobilizaciju specifičnih lokalnih resursa koji doprinose pametnoj regionalnoj specijalizaciji” (Strategija, 2016). Spa&wellness u banjama i zdravstveni turizam predstavljaju strateško turističko tržište za turističku privredu Srbije.

Strategija kao primer dobre prakse navodi četiri miliona zdravstvenih putovanja u Nemačkoj, 2010. godine, kao i projektovani rast od sedam miliona u 2020. godini.

Zdravstveni turisti u očekivanju dužeg životnog veka i pobošljanolog kvaliteta življenja te potrebe da održavaju kondiciju, lepotu i zdravlje, imaju veću potrošnju u odnosu na turiste koji praktikuju druge vidove turizma, i beleži veći broj noćenja (Reise Analyse, 2016).

Takođe, zdravstveni turizam ne karakteriše sezonski karakter poslovanja, tako da se turistički kapaciteti mogu potpunije iskoristiti, kao i ljudski resursi koji su angažovani tokom 12 meseci, kao i široka turistička ponuda.

Ukoliko posmatramo segment međunarodnog zdravstvenog/velnes turizma, beleži se slaba posećenost stranih turista u banjama Srbije. Takođe, u 2016. u odnosu na 2015. godinu ne beleži se napredak niti postoje značajnije investicije u pobošanje kvaliteta turističkih proizvoda u u oblasti zdravstvenog i velnes turizma u banjama.

Promocija razvoja zdravstvenog turizma u Srbiji, može se vršiti samostalno kroz direktnu promociju zdravstvenog turizma i njegovih niša, ili kroz kombinaciju savremenih medicinskih tretmana, promocije lokaliteta kulturno-istorijskog nasleđa i aktivnog odmora, odnosno kroz kreiranje integrisanog turističkog proizvoda (Jovanović-Tončev, i drugi, 2015).

Kako Srbija nije konkurentna u odnosu na druge zemlje u pogledu ponude i kvaliteta zdravstvenog turizma, neophodno je podići nivo konkurentnosti uz dobru koordinaciju aktivnosti u oblasti upravljanja termalnih izvora, pružanja usluga zdravstvenih tretmana, kao i drugih

komplementarnih usluga, odnosno dobrih smeštajnih kapaciteta, ugostiteljske ponude i drugo (Milićević, 2011).

Glavni faktor izbora turističke destinacije zdravstvenih turista, koja se nalazi u zemljama koje su manje razvijene nije samo cena, već je standard medicinskih usluga koje se pružaju, stručnost medicinskog osoblja i tehnološka opremljenost bolnica”, ali i atraktivnost turističke destinacije (Spasojević, Šušić, 2010).

LJUDSKI RESURSI U ZDRAVSTVENOM TURIZMU

Ljudski resursi, teorijski koncept

Termin „ljudski resursi” je novijeg datuma. Pojavio se sedamdesetih godina prošlog veka u SAD i Engleskoj i nakon mnogo osporavanja danas se koristi u svakodnevnoj komunikaciji širom sveta. Razlog ovome je taj što je smatrano ponižavajućim za čoveka, i da svodi ljudе na mašine, sredstva za proizvodnju ili robu. Međutim, sa druge strane stoji argument da je čovek vekovima lošije tretiran od materijalnih, finansijskih i drugih resursa i da se uvođenjem ovog termina ta praksa konačno prekida. Danas termin „ljudski resursi” označava sve zaposlene, njihova znanja, veštine, sposobnosti, iskustva, osobine ličnosti, odnosno sveukupnost njihovih ljudskih vrednosti i potencijala (Bogićević-Milekić, 2016).

Upravljanje (menadžment, rukovođenje) ljudskih resursa je složena disciplina savremenog menadžmenta koja se zasniva na interdisciplinarnim znanjima: psihologije rada, socijalne pedagogije, organizacionih nauka, sociologije, prava, ekonomije, informatike i andragogije (Vujić, 2011).

Sveobuhvatna definicija menadžmenta ljudskih resursa može glasiti da je menadžment ljudskih resursa teorijsko-naučna i nastavna disciplina, odnosno skup upravljačkih mera i aktivnosti pomoću kojih se obezbeđuju, razvijaju, prilagođavaju, usmeravaju i unapređuju ljudski resursi u organizaciji radi njihovog najoptimalnijeg korišćenja i ostvarivanja pojedinačnih i organizacionih ciljeva i interesa (Kulić, Vasić, 2007).

Pogrešna pretpostavka je da menadžment ljudskih resursa predstavlja nepotrebnu birokratsku formalnost koja se ne može realizovati u praksi. Ukoliko u organizaciji rade ljudi koji nisu dobro organizovani, koji nisu motivisani, koji nisu dovoljno energični i posvećeni poslu, ona je unapred predodređena da loše posluje. Zato je zadatak menadžmenta ljudskih resursa da organizuje, motiviše i obuči ljudе za rad, kako bi oni dali najveći mogući doprinos organizaciji, a samim tim i sebi samima. Rad sa ljudima je ključni zadatak svakog menadžera, direktora, rukovodioca ili lidera turističke destinacije odnosno nosioca turističke ponude.

U zavisnosti od načina vođenja i položaja ljudi, ljudskim resursima se može upravljati metko i tvrdo. Meko upravljanje ljudskim resursima je upravljački koncept po kome se njima upravlja na odgovoran i poseban način, koji ih razlikuje od načina upravljanja nad materijalnim i drugim sredstvima organizacije. Ovim načinom upravljanja se neguju dobri i korektni odnosi između menadžera i zaposlenih i stvara povoljna klima za rad. Sa druge strane tvrdo upravljanje ljudskim resursima je upravljački koncept po kome se njima upravlja na istovetan način kao sa materijalnim i drugim sredstvima organizacije. Zaposleni se posmatraju kao kapital, odnosno resurs ili roba široke potrošnje (Ikač, 2001).

Prilikom selekcije kandidata za određena slobodna radna mesta, poslodavci proveravaju reference kandidata. Reference kandidata pružaju informacije o verovatnoći da će kandidat biti u stanju da obavlja određeni posao. Reference mogu biti:

- prethodne radne reference – ranije radno iskustvo, radno ospozobljavanje, raniji rezultati rada itd.;
- obrazovne reference – srednjoškolsko, više ili fakultetsko obrazovanje (po bolonji postoji I stepen visokog obrazovanja – završene osnovne akademske studije, II stepen visokog obrazovanja – završene master akademske studije i III stepen visokog obrazovanja – doktorske studije);
- finansijske reference – ranija primanja, kreditna zaduženost, materijalne prilike itd.;
- moralne reference – dokaz o neosuđivanosti;
- lične reference – preporuke drugih ljudi (Kulić, Marković, 2012).

Dakle, obrazovne reference su važne prilikom utvrđivanja verovatnoće da će kandidat biti u stanju da obavlja poverene poslovne i radne zadatke.

Značaj ljudskih resursa za uspeh zdravstvenih turističkih destinacija i nosica turističkih ponuda

U poslednjim decenijama 20. veka i prvim decenijama 21. veka došlo je do pojave određenih trendova koji značajno utiču na menadžment ljudskih resursa u turizmu (Čerović, 2013). Između ostalog, sve više se uviđa značaj ljudskih resursa za isporučenje superiornih proizvoda i usluga turistima (Živković, Ilić, 2008).

Dolazi do promene u zahtevima potrošača, odnosno oni se sve više povećavaju i usložnjavaju. Takođe, došlo je i do promene načina života potrošača odnosno turista koji su samosvesniji, više brinu o svom psihofizičkom stanju i zdravlju, i kako troše svoj raspoloživi dohodak i slobodno vreme.

Ubrzan tehničko-tehnološki razvoj u svim oblastima, pa tako i u turizmu, kao i zaoštravanje tržišne konkurenциje turističkih destinacija i turističkih ponuđača, takođe utiču na značaj ljudskih resursa te upravljanje ljudskim resursima u zdravstvenom turizmu (Čerović, 2013).

Uticaj zaposlenih na formiranje različitih poslovnih strategija, između ostalih i marketing strategije turističkih destinacija je veliki, usled činjenice da oni utiču na ukupnu percepciju turista. Zaposleni u zdravstvenom turizmu predstavljaju destinaciju ili organizaciju čiji su deo, kroz ponašanje u kulturu koju reprezentuju. Za isporučenje dobre usluge, u uslužnim delatnostima neophodno je dobro regrutovanje, selekcija, trening i obuka, te dobar sistem nagrađivanja zaposlenih. Od izuzetne važnosti je i njihovo bazično formalno obrazovanje (Ilić, Radnović, 2010).

FORMALNO OBRAZOVANJE ZDRAVSTVENIH RADNIKA

Formalno obrazovanje zdravstvenih radnika u svetu

Domaći studijski programi su usklađeni sa savremenim trendovima u svetu pa samim tim i uporedivo sa brojnim jednakim studijskim smerovima koji se mogu naći van granica Srbije. Za to postoje dva osnovna razloga. Prvi razlog ovome leži u činjenici da su svi ovi studijski programi, iako razvijani u različitim univerzitetским centrima i školama, zapravo u zajedničkom okviru evropskog obrazovnog sistema visokoškolskih ustanova. Dakle, svi oni podležu jednakim preporukama o obrazovanju studijskih programa za sticanje kompetencija na nivou visokog obrazovanja (30 ESPB po semestru nastave) u skladu sa Bolonjskom deklaracijom (Zajednička deklaracija evropskih ministara za obrazovanje, 1999). Ovime je postignut kvalitet u promovisanju zajedničke i savremene međunarodne usaglašenosti studijskih programa koji dalje omogućavaju razmenu studenata i nastavnika, praćenje kvaliteta i efikasnosti studiranja zasnovano na zajedničkim standardima i preporukama o periodičnoj evaluaciji, njihovo upoređivanje i unapređenje transparentnosti programa.

Drugi razlog leži u činjenici da je veliki broj evropskih obrazovnih centara odavno uključen u procese stvaranja jednobraznog evropskog obrazovnog sistema bilo prihvatajući donete standarde i preporuku ili čak učestvujući u njihovom formiranju. Ove činjenice se nisu mogle zanemariti prilikom uvođenja novih, savremenih strukovnih obrazovnih programa koji su u skladu sa savremenim potrebama za visoko obrazovanim kadrom u zdravstvenoj delatnosti. Ogromno iskustvo iz velikog broja evropskih obrazovnih centara u oblasti usvajanja i praktične primene preporuka pri

obrazivanju i rukovođenju strukovnih obrazovnih programa je proučavano, upoređivano i u kontaktima sa stručnjacima iz sveta direktno prenošeno.

To je upravo razlog direktne uporedivosvi naših obrazovnih programa u polju strukovnog obrazovanja sa programima za strukovno usavršavanje istih profila stručnjaka u svetu.

Ovi programi su slični, time i lako uporedivi ali ne i isti. Kao primere ovome u nastavku navodimo primere u obrazovanju kadrova strukovnih studija medicinskog poziva u našem obrazovnom prostoru upoređujući ih sa više programa iz inostranstva, uglavnom onih koji pripadaju okviru evropskog obrazovnog prostora.

Specijalista strukovni fizioterapeut

Ovaj studijski program je u Republici Srbiji uskladen sa savremenim svetskim tokovima i stanjem struke sa ciljem da se radi na usaglašavanju i standardizaciji u oblasti obrazovanja fizioterapeuta. Završetkom studija se stiče zvanje koje odgovara nivou visokog obrazovanja (60 ESPB) u skladu sa Bolonjskom deklaracijom. Program je direktno uporediv sa programima obrazovanja jednakog profila u obrazovnim centrima:

1. Univerzitet Birmingen, Velika Britanija (University of Birmingham)
2. Univerzitet Koventri, Velika Britanija, (University of Coventry)
3. Univerzitet Notingem, Velika Britanija (University of Nottingham)

Program Univerziteta Birmingen (Advanced Manipulative Physiotherapy MSc/Postgraduate Diploma) ima teorijsku i praktičnu nastavu podeljenu na module sa raspoređenim bodovima i lako je uporediv sa drugim sličnim programima (Birmingen, 2017).

Program Univerziteta Koventri (Manual Therapy MSc/Postgraduate Diploma) ima specifičnosti ali se uklapa u zajednički osnovni profil strukovnih studija po preduslovima za upisivanje na program i po krajnjem rezultatu i kompetencijama studijskog programa (Koventri, 2017).

Program Univerziteta Notingem (Phisiotherapy – Manual Therapy MSc/Postgraduate Diploma) zahteva od polaznika da imaju dvogodišnje kliničko iskustvo da bi uopšte konkurisali za upis na studije. (Notingem, 2017)

Visoka zdravstvena škola strukovnih studija u Beogradu koristila je kao model i programe medicinskih škola u Varni i Burgasu, kao i Univerziteta u Segedinu. To su međunarodne obrazovne institucije sa postojećim iskustvom u obrazovanju pomenutog profila zdravstvenog radnika.

Specijalista strukovni sanitarno-ekološki inženjer

U okviru Visoke zdravstvene škole strukovnih studija u Beogradu je ovaj program sačinjen na bazi preporuka i standarda SZO (*Svetska zdravstvena organizacija*) Evropske zajednice i Evropskog biroa SZO, uz korišćenje brojne literature ali i iskustava nakon poseta sličnim školama koje su ovaj studijski program već implementirale (Ljubljana, Plovdiv, Sofija; Segedin...), organizovanih po dogovoru ili kroz sporazume o saradnji.

Ovakva saradnja među obrazovnim ustanovama na međunarodnom nivou za plan ima izjednačavanje i uniformnost obrazovnih programa. Razlike studijskih programa pri obrazovanju istih profila zdravstvenih radnika ipak postoje. Dovoljno je navesti razlike u dužini studija za isto zvanje da bi se sa lakoćom uvidele razlike u studijskim programima:

- 1) Jednogodišnje specijalističke strukovne studije (Univerzitet u Nišu, Visoka zdravstveno-sanitarna strukovnih studija „Visan” – Beograd, Medicinski koledž u Plovdivu);
- 2) Dvogodišnje specijalističke strukovne studije (Zdravstveno veleučilište u Zagrebu);
- 3) Trogodišnje studije (Fakultet zdravstvenih nauka u Banjaluci);
- 4) Četvorogodišnje studije (Visoka škola za zdravstvo – Ljubljana);
- 5) Dvogodišnje magistarske i trogodišnje doktorske studije (Medicinski fakultet u Rijeci).

Specijalista strukovni radiolog

Ovaj obrazovni profil je rezultat zahteva tržišta rada. Sve veća upotreba tehnološki naprednih uređaja u složenim dijagnostičkim postupcima (ultrazvučna dijagnostika, kompjuterizovana tomografija, magnetna rezonanca...) zahteva i postojanje bolje obrazovanog i stručnije usavršavanog medicinskog kadra. U zemljama Evrope raste potreba za ovim kadrom, gde se školaju na istom obrazovnom nivou kao i u Srbiji ili na višim nivoima obrazovanja. Veliko intresovanje u svim, manje (Rumunija, Bugarska, Slovenija...) i više tehnološki razvijenim zemljama (Velika Britanija, SAD, Kanada, Australija...) dovodi do formiranja studijskih programa namenjenih obrazovanju specijalizovanog medicinskog kadra. Ovaj studijski program je možda i najbolji primer kroz koji se vidi kako se u čitavom svetu iz novonastalih potreba za novim specijalizovanim kadrom formiraju novi obrazovni smerovi. Na aktuelnost i porast potreba za ovim kadrom ukazuju i brojna saopštenja i zahtevi strukovnih udruženja i asocijacije medicinskih radiologa.

Zahtevnost ovih novih zanimanja u pogledu količine gradiva koje mora biti usvojeno i veština koje jednostavno iziskuju vreme za usvajanje dovodi

ponovo do raslojavanja u strukturi i trajanju studija u različitim obrazovnim institucijama, dajući veliki broj različitih studijskih programa iako su se svi njihovi tvorci pri pisanju koncepta vodili manje-više istim preporukama i deklaracijama, nakon istih potreba i zahteva sa tržišta rada.

Specijalista strukovna medicinska sestra za zdravstvenu negu u psihijatriji

U Visokoj zdravstvenoj školi strukovnih studija u Beogradu su prilikom formiranja ovog smera u obzir uzete međunarodne smernice evropskog visokog školstva koje se baziraju se na Bolonjskoj deklaraciji, načelima Svetske zdravstvene organizacije i Međunarodnog saveta medicinskih sestara. Tome se priključuju Evropska strategija za kontinuirano obrazovanje medicinskih sestara i babica, Konzorcijuma instituta visokog obrazovanja u zdravstvu i rehabilitaciji u Evropi, Studentsko evropsko udruženje za negu i Evropska federacija za regulativu u sestrinstvu.

Sličnost ovih programa omogućava međunarodnu mobilnost specijalizovanog kadra na tržištu rada ili studenata i nastavnika među obrazovnim institucijama koje se nalaze u različitim zemljama.

Formalano obrazovanje zdravstvenih radnika u Republici Srbiji

Prateći globalne zahteve tržišta rada koji nisu zaobišli ni našu zemlju, institucije i škole u Republici Srbiji takođe prepoznaju potrebu za stvaranjem novih strukovnih profila koji su nadogradnja određenih zanimanja a sve kao potreba za ljudskim resursima koji su stručniji u obavljanju radnih zadataka koje donose nova radna okruženja. Tako se u Republici Srbiji „Strategijom razvoja obrazovanja do 2020. godine“ misija strukovnih studija definiše kao „unapređenje, prenos i razmena znanja, koja pruža mogućnosti društvu i pojedincu da ostvare koristi od znanja i veština usmerenih ka svetu profesije i tržištu radne snage“ (Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, 2012).

Razvoj strukovnih studija je usmeren ka konkrentnom, sagledivom cilju koji je predstavljen dostizanja željenog stanja određenih obeležja studija.

Očekuje se da obuhvat studija iznosi najmanje 30% od studenata koji upisuju prvu godinu osnovnih studija. Visokoobrazovni sistem treba da stvari mrežu obrazovnih ustanova koje će moći širom zemlje da prihvate ove studente, u skladu sa regionalnim potrebama za kadrom određenih profila.

Očekuje se da nastavni programi budu direktni odraz realnih zahteva za kadrom sa tržišta rada. Neophodno je i kontinuirano i kvalitetno unapređenje kompetentnosti nastavnog kadra kako bi bili u mogućnosti da

prenose teorijska i, još važnije za ova zanimanja, praktična znanja na kvalitetan didaktičko-metodičan način. Ocena kvaliteta ovako organizovanih studija mora se obaviti sistemom zasnovanim na evropskim indikatorima jer se teži integraciji sa evropskim obrazovnim sistemom. Ovo je upravo razlog zbog koga se od škola očekuje uključivanje u evropske asocijacije EURASHE (European Association of Institutes in Higher Education), UAS (European Network for Universities of Applied Sciences), i Kopenhagenški proces.

Veliki broj visokih strukovnih škola u Republici Srbiji, koje pokrivaju izrazito široka polja struka i zanimanja, siguran su pokazatelj potreba za novim profilima ljudskih resursa kao i daljim i stručnjijim usavršavanjem postojećeg srednjeg kadra u izvršavanju sve zahtevnijih poslova u svakodnevnim radnim okruženjima.

Veliki broj strukovnih zdravstvenih škola pokriva obrazovanim kadrom značajan deo tržišta rada, poput:

- Visoka medicinska škola strukovnih studija u Ćupriji;
- Visoka zdravstveno-sanitarna škola strukovnih studija „Visan”;
- Visoka sportska i zdravstvena škola strukovnih studija u Beogradu;
- Visoka medicinska škola strukovnih studija „Milutin Milanković”;
- Visoka zdravstvena škola strukovnih studija u Beogradu.

Visoka medicinska škola strukovnih studija u Ćupriji osnovana je 1998. godine. Počela je sa tri smera: viša medicinska sestra-tehničar, viši fizioterapeut i viši radiološki tehničar. Škola ima visoko profesionalni nastavni kadar, stalno zaposlen u školi, i eminentne nastavnike angažovane sa drugih škola i fakulteta i Vojnomedicinske akademije. Godine 2007. škola je postala Visoka medicinska škola strukovnih studija u Ćupriji i trenutno ima akreditovanih pet studijskih programa na osnovnim studijama: strukovna medicinska sestra, strukovni fizioterapeut, strukovna medicinska sestra-babica, strukovni kozmetičar-estetičar i strukovni farmaceutski tehničar. Na specijalističkim studijama akreditovan je program strukovna medicinska sestra-specijalista.

Visoka zdravstveno-sanitarna škola strukovnih studija „Visan” osnovana je 2006. godine i počela je da radi sa dva smera: viši fizioterapeut i viši sanitarno-ekološki inženjer. Smer strukovna medicinska sestra akreditovan je 2010. godine. Specijalističke studije realizuju se u okviru studijskog programa strukovni sanitarno-ekološki inženjer specijalista.

Visoka sportska i zdravstvena škola strukovnih studija dobila je navedeni naziv 2010. godine a proistekla je iz Više škole za sportske trenere u kojoj je školovan smer viših sportskih fizioterapeuta. Smer strukovni fizioterapeut akreditovan je 2010. godine.

Viša medicinska škola „Milutin Milanković” osnovana je 2005 godine a 2007. je akreditovana kao Visoka medicinska škola strukovnih studija „Milutin Milanković”. Akreditovani studijski programi na osnovnim studijama su strukovna medicinska sestra-tehničar i strukovni terapeut-fizioterapeut.

Visoka zdravstvena škola strukovnih studija u Beogradu je formirala i akreditovala veliki broj visokih strukovnih studijskih programa. Ovi programi su shodno potrebama za kvalitetno i usmereno obrazovanje budućih visokoobrazovanih kadrova na polju odgovornih, medicinskih poziva ali i na osnovu pozitivnih iskustava u sličnim obrazovnim ustanovama u inostranstvu formirani oko dvostepenih studijskih programa, osnovnih visokih strukovnih studija i specijalističkih strukovnih programa kao mogućnosti za dalje i stručnije usavršavanje. Studijski programi na osnovnim strukovnim studijama su kvalitetno razvijeni na osnovu prethodnih iskustava o potrebama na tržištu rada i interesovanja studenta za određene oblasti struke. Akreditovani studijski programi na osnovnim studijama su: Strukovna medicinska sestra; Strukovna medicinska sestra-babica; Strukovni sanitarno-ekološki inženjer; Strukovni medicinski radiolog; Strukovni fizioterapeut; Strukovni radni terapeut; Strukovni medicinsko-laboratorijski teholog; Strukovni nutricionista-dijetetičar i Strukovni kozmetičar estetičar (Janić i drugi, 2015).

Na specijalističkim strukovnim studijama akreditovani su sledeći programi: Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Javno zdravlje; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Metodika nastave; Specijalista strukovni sanitarno-ekološki inženjer – oblast Sanitarno inženjerstvo i bezbednost hrane; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Zdravstvena nega starih; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Klinička nega; Specijalista strukovni nutricionista-dijetetičar – oblast Javno zdravlje; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Zdravstvena nega u psihijatriji; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Instrumentiranje u operacionoj sali; Specijalista strukovni medicinski radiolog – oblast Savremene dijagnostičke tehnike u radiologiji; Specijalista strukovna medicinska sestra – oblast Anestezija i reanimacija i Specijalista strukovni fizioterapeut – oblast Savremene manuelne metode i tehnike u fizioterapiji (Janić i drugi, 2015).

ZAKLJUČAK

Svi resursi današnjice su ograničeni – osim ljudskih resursa. Ukoliko resurse posmatramo kroz ekonomski princip oskudnosti, zaključujemo da je zemlja kao resurs ograničena i da su prirodni resursi uglavnom neobnovljivi.

Materijalni resursi odnosno kapital mogu nestati, a finansijski resursi potrošiti. Ali ljudski resursi i ljudski potencijali su neograničeni. Zato je u njih neophodno najviše ulagati i pridavati im najviše pažnje, jer u prirodi su ljudi najveće bogatstvo, a u privredi najveći kapital.

Ljudski resursi moraju pre svega biti dobro edukovani. Porastom potreba za visoko obrazovanim stručnim kadrom u privredi, zdravstvu, poljoprivredi, kulturi, sve je očiglednija potreba za povezivanjem ustanova visokog stručnog obrazovanja sa privredom. S razlogom se očekuje veći upliv uticaja privrede u formiranje obrazovnih programa visokog stručnog kadra na prvom mestu Privredne komore Srbije i predstavnika profesionalnih komora. Time bi se izvršilo povezivanje potreba tržišta rada i obrazovnih politika u zemlji.

Različita iskustva u centrima širom sveta, različite potrebe i mogućnosti pri organizovanju nastave sa jedne strane, i iste potrebe za novim profilima visokoobrazovanog kadra i jednakе preporuke u upotrebi koje vode izjednačavanju studijskih programa sa druge strane, dovele do tek približavanja obrazovnih programa unutar Evrope, ali ne i njihovog izjednačavanja. Ovo je omogućilo jednostavnu uporedivost završenih obrazovnih programa unutar evropske zajednice visokoobrazovnih institucija i škola i njihovih sličnih programa. U Evropi je na snazi zajedničko tržište rada, ali retkost je da se, prilikom potrage za poslom, zvanje stečeno u obrazovnom sistemu jedne zemlje prihvati u drugoj zemlji bez izjednačavanja nastavnih obaveza i nostrifikacije stečene diplome. Srbija je započela proces unifikacije svojih obrazovnih programa sa preporukama Evropske unije.

SUMMARY

ANALYSIS OF THE OFFER FOR FORMAL VOCATIONAL HEALTH EDUCATION OF HUMAN RESOURCES IN HEALTH TOURISM OF SERBIA

Human resources represent a primary resource in all industries. The same is the case with the tourism industry and the segment of health tourism. The greater the participation of human resources in the creation and delivery of products and services, the greater their impact on the success of the carrier of the tourist offer. Health tourism is, we can freely consider, a specific branch of tourism due to the many characteristics that define it. It is specific, among other things, in the fact that there is a high share of highly qualified human factors or employees of various professional orientations in the creation of tourist services (health workers). It is precisely from the knowledge and expertise of health workers that the level of spending of a

health tourism depends on the length of his stay and the level of satisfaction. As human resources are made by employees with their specific skills, qualities and education, the emphasis in research is on the quality of human resources education in health tourism, focusing on the formal vocational education of healthcare workers in Serbia.

Key words: health tourism, human resources, formal vocational education, health workers

LITERATURA

1. Ikač N.: Menadžment ljudskih resursa [200] Eurotrend Marketing, Beograd.
2. Vujić D: Upravljanje ljudskim resursima – Izvor poslovne uspešnosti [2011] USCEE, Beograd.
3. Janić, L., Knežević, M., & Đorđević, J. [2015]. Stavovi studenata o obrazovanju strukovnih zdravstvenih radnika. Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije: komunikacije, mediji, kultura, (7), 649–666.
4. Bogićević-Milkić B.: Menadžment ljudskih resursa [2016] Ekonomski fakultet, Beograd.
5. Kulić Ž., Vasić M.: Menadžment ljudskih resursa [2007] Zavod distrofičara, Banja Luka.
6. Kulić Ž., Marković A.: Upravljanje ljudskim resursima [2012] Fakultet za obrazovanje diplomiranih pravnika i diplomiranih ekonomista za rukovodeće kadrove, Novi Sad.
7. Vlada Republike Srbije, Strategija ravoja turizma Republike Srbije za period od 2016–2025 godine, Beograd, [2016].
8. FUR Forschungsgemeinschaft Urlaub und Reisen e.V, Reise Analyse 2016, Erste ausgewählte Ergebnisse der 46. Reiseanalyse zur ITB 2016 dostupno na: http://www.fur.de/fileadmin/user_upload/RA_2016/RA2016_Erste_Ergebnisse_DE.pdf (pristupljeno 10. 11. 2017).
9. Jovanović-Tončev, M., Podovac, M., & Stanišić, N. [2015]. Kvantitativno-kvalitativna analiza tržišne privlačnosti i značajnosti banja Srbije. Poslovna ekonomija, 9(2), 341–364.
10. Tarcan, E., Ates, M., & Sait, V. E. [2015]. Vrednovanje efekata strategijskog menadžmenta ustanova na izbor zdravstveno turističke destinacije. Marketing, 46(2), 124–131.
11. Sušić, V., & Dimitrijević, D. [2015]. Velnes spa – specifičan oblik zdravstvenog turizma. Facta universitatis – series: Economics and Organization, 12(1), 69–81.

12. Stanojević, S. [2014]. Komercijalni programi u zdravstvenom sistemu Srbije. Zdravstvena zaštita, 43(6), 37–44.
13. Miličević, S. [2013]. Zdravstveni turizam – megatrend na turističkom tržištu. Megatrend revija, 10(4), 163–176.
14. Spasojević, M., & Šušić, V. [2011]. Savremene tendencije u razvoju zdravstvenog turizma u svetu i Srbiji. Teme, 35(1), 149–162.
15. Miličević, R. [2011]. Zdravstveni turizam Mačvanskog okruga. Industrija, 39(3), 193–206.
16. Spasojević, M., & Šušić, V. [2010]. Savremeni medicinski turizam kao tržišna niša zdravstvenog turizma. Facta universitatis – series: Economics and Organization, 7(2), 201–208.
17. Goodrich, J.N., Goodrich,G.E., Health-care Tourism – an Exploratory Study, Tourism Management, Pergamon, United Kingdom Vol. 8 (3), 1987.
18. Bain Capital <https://www.baincapital.com/> (pristupljeno 11. 11. 2017).
19. Zajednička deklaracija evropskih ministara za obrazovanje, Bolonja 19. jun 1999. god., <http://www.ehea.info/> (pristupljeno: 06. 11. 2017).
20. Univerzitet Koventri, Velika Britanija, (University of Coventry), Program: Manual Therapy MSc/Postgraduate Diploma, <http://www.coventry.ac.uk/course-structure/2014/faculty-of-health-and-life-sciences/postgraduate/manual-therapy-msc/> (pristupljeno: 06. 11. 2017).
21. Univerzitet Brimingen, Velika Britanija (University of Birmingham), Program: Advanced Manipulative Physiotherapy MSc/Postgraduate Diploma, <http://www.birmingham.ac.uk/postgraduate/courses/taught/sport-exercise/advanced-manipulative-physio.aspx> (pristupljeno: 06. 11. 2017).
22. Visoka zdravstvena škola strukovnih studija u Beogradu, Cara Dušana 254, Zemun <https://www.vzsbeograd.edu.rs/> (pristupljeno: 06. 11. 2017).
23. Univerzitet u Nišu, Medicinski fakultet www.medfak.ni.ac.rs (pristupljeno: 06. 11. 2017).
24. Visoka zdravstveno-sanitarna strukovnih studija „Visan” – Beograd, www.vzsvisan.com
25. Medicinski koledž u Plovdivu, www.medcollege-plovdiv.org (pristupljeno: 06. 11. 2017).
26. Zdravstveno veleučilište u Zagrebu, www.zvu.hr (pristupljeno: 06. 11. 2017).
27. Fakultet zdravstvenih nauka u Banjaluci, www.apeiron-edu.eu (pristupljeno: 06. 11. 2017).
28. Visoka škola za zdravstvo – Ljubljana, www.vsz.uni-lj.si (pristupljeno: 06. 11. 2017).
29. Medicinski fakultet u Rijeci, www.medri.hr (pristupljeno: 06. 11. 2017).

30. Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, <http://www.mpn.gov.rs/> (pristupljeno: 06. 11. 2017).
31. Čerović S, Upravljanje ljudskim resursima u hotelijerstvu, Univerzitet Singidunum, Beograd, [2013].
32. Živković R, Ilić M, „Trijada kvalitet–satisfakcija–lojalnost u turizmu”, Zbornik radova nacionalne konferencije o kvalitetu, Kragujevac, 2008.
33. Ilić, M., & Radnović, B. [2010]. Implementacija marketing koncepta u poslovnoj praksi domaćih banaka sa posebnim osvrtom na Vojvođansku banku a.d. Novi Sad. Bankarstvo, 39(5–6), 44–55.

Ovaj rad je primljen **17.04.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **28.11.2018.** godine.

UDK: 338.246.027:631.147(4-672EU)

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 90 – 110

doi: 10.5937/poseko14-19015

Pregledni rad

dr Siniša Domazet¹, vanredni profesor,

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,

Fakultet za studije bezbednosti

dr Jelena Jotić,² docent

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,

Fakultet poslovne ekonomije

dr Jelena Ješić,³ docent

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,

Fakultet poslovne ekonomije

DRŽAVNA POMOĆ ZA RURALNI RAZVOJ U EVROPSKOJ UNIJI*

SAŽETAK: Državna pomoć nedopuštena je u skladu sa članom 107(1) Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. Ipak, od opšte zabrane dodele državne pomoći postoje izuzeci, sadržani u Ugovoru o funkcionisanju EU i aktima sekundarnog zakonodavstva Unije. U radu su analizirane odredbe sadržane u Smernicama EU o državnoj pomoći u sektoru poljoprivrede i šumarstva, kao i u ruralnim područjima za period od 2014–2020. godine, pri čemu je stavljen akcenat na državnu pomoć za ruralni razvoj u Evropskoj uniji, kao i na mogućnosti podsticanja socijalnog preduzetništva u ruralnim područjima. Istraživanje je

¹ sdomazetns@gmail.com

² jelenajotic@gmail.com

³ jelena.jessic@gmail.com

* Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

obuhvatilo i aktuelnu praksu Evropske komisije u ovoj oblasti. Praksa je pokazala da je Evropska komisija mahom odobravala državnu pomoć za ove namene. Socijalno preduzetništvo u funkciji maksimiziranja društvenih vrednosti i državne pomoći najosetljivijim grupama društva može dugoročno postaviti temelje ruralnog razvoja. U Evropskoj uniji je koncept socijalnog preduzetništva u savremenoj formi prisutan od 80-tih godina XX veka, dok je u Republici Srbiji u toku proces širenja ovog oblika preduzetništva. U radu su se autori rukovodili sa dva metoda: pozitivno-pravnim metodom, kao i pravno-logičkim metodom indukcije i dedukcije.

Ključne reči: Pravo, Evropska unija, državna pomoć, socijalno preduzetništvo, ruralni razvoj

UVOD

Oblast državne pomoći u Evropskoj uniji (u daljem tekstu: EU) je detaljno uređena odredbama Ugovora o funkcionisanju EU⁴ (u daljem tekstu: UFEU), odnosno aktima sekundarnog zakonodavstva Unije. Kad je reč o Ugovoru o funkcionisanju EU, odredbe o državnoj pomoći sadržane su u članovima 107–109 UFEU. U članu 107 UFEU se navodi da osim ako je Ugovorima drugačije predviđeno, svaka pomoć koju dodeli država članica ili koja se dodeljuje državnim sredstvima u bilo kojem obliku kojim se narušava ili preti da će se naručiti konkurenčija stavljanjem određenih preduzeća ili proizvodnje određene robe u povoljniji položaj, inkompatibilna je sa unutrašnjim tržištem u meri u kojoj utiče na trgovinu među državama članicama.

Ipak, treba istaći da opšta zabrana dodele državne pomoći nije apsolutna, što znači da postoje izuzeci od tog pravila. To je i logično, jer je državna pomoć u određenim slučajevima veoma korisna i može doneti brojne koristi privredi. Može se reći da članovi 107–109. UFEU predstavljaju svojevrstan kompromis između želje Evropske komisije (u daljem tekstu: Komisija) da se zaštitи konkurenčija na unutrašnjem tržištu s jedne strane, i nastojanja da se državna pomoć dodeli u slučajevima kada se njome mogu postići odgovarajući (pozitivni) efekti.

Dakle od opšte zabrane iz člana 107(1) UFEU postoje izuzeci. Za potrebe poljoprivrede i šumarstva značajan je član 107(2)(b) UFEU, u kome

⁴ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, OJ C 326, 26.10.2012, p. 47–390.

se navodi da će državna pomoć za uklanjanje štete nastale zbog elementarnih nepogoda ili vanrednih događaja biti kompatibilna sa unutrašnjim tržištem, kao i član 107(3)(c) UFEU, u kome se ističe da Komisija može smatrati da je kompatibilna sa unutrašnjim tržištem državna pomoć za unapređenje privrednog razvoja sektora poljoprivrede i šumarstva i ruralnih područja, ukoliko nema štetnih efekata na trgovinske uslove.

U pogledu ruralnog razvoja, pored odredaba članova 107-109. UFEU, značajne su i Smernice Evropske unije o državnoj pomoći u oblasti poljoprivrede i šumarstva, kao i u ruralnim područjima za period od 2014–2020. godine (u daljem tekstu: Smernice)⁵.

U pogledu pravne prirode, Smernice na prvi pogled spadaju u meko pravo, koje je nastalo kao rezultat želje Komisije da unapredi postupak kontrole državne pomoći. Opravданje za takvo nastojanje leži u činjenici da se „case-by case” pristup, odnosno pristup od slučaja do slučaja, pokazao kao dosta problematičan i neefikasan. Broj slučajeva pred Komisijom je stalno beležio rast, što nije moglo da se na odgovarajući reši usled ograničenih ljudskih i materijalnih resursa (Mederer, 1998, str. 55–78). Zbog toga je pretila opasnost da se konkretni slučajevi u vezi sa državnom pomoći ne mogu okončati na zakonit i pravičan način. Problem je predstavljala i pravna nesigurnost jer su institucije Unije (pre svega, Komisija) bile u situaciji da u identičnim slučajevima donose različite odluke. Komisija je pokušavala da otkloni navedene nedostatke uz pomoć odredaba sekundarnog zakonodavstva, tako što je u nekoliko navrata predlagala Savetu da usvoji određene uredbe u vezi sa kontrolom državne pomoći, ali bez uspeha (Lavdas i dr., 2004, str. 13; Evans, 2004, str. 13). Zbog ovih razloga se Komisija odlučila za meko pravo, kao svojevrsni izlaz iz „začaranog kruga”. Motivacija za ovakav postupak Komisije nije ležala samo u nastojanju da se kontrola pomoći učini efikasnijom i lakšom, već i njenoj želji da bude otpornija na različite vidove političkih pritisaka (Rawlison, 1993, str. 52–60). Doduše, problem je mogla predstavljati činjenica da „meko pravo“ nije pravno obavezujuće za države članice, izuzev ukoliko se one izričito ne saglase, odnosno odobre njegovu primenu, što bi značilo da meko pravo obavezuje samo njegovog Komisiju (Mestmäcker i dr., 2004, str. 13). Ipak, bez obzira na različita teorijsko-pravna razmatranja pravne prirode akata mekog prava, nesumnjivo se može izvesti zaključak da Smernice u svojoj biti predstavljaju akt koji je obavezujući za države članice.

U pomenutim Smernicama Komisija navodi uslove i kriterijume prema kojima se pomoći za sektor poljoprivrede i šumarstva kao i za ruralna područja smatraju kompatibilnim sa unutrašnjim tržištem, a utvrđuje i kriterijume za

⁵ European Union Guidelines for State aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas 2014 to 2020, [2014] OJ C204/01.

određivanje područja koja ispunjavaju uslove iz člana 107(3) UFEU. U pogledu pomoći koje se dodenjuju na osnovu člana 107(2)(b) UFEU, Komisija utvrđuje uslove koji će se proveravati kako bi se odredilo da li je mera koja predstavlja pomoć za uklanjanje štete nastale zbog elementarnih nepogoda ili vanrednih događaja stvarno obuhvaćena tim članom.

Analizom Smernica može se videti da su njima regulisani mnogobrojni slučajevi dodele državne pomoći i uslovi koji se pri tom moraju ispuniti. U ovom radu, akcenat će biti na državnoj pomoći za ruralni razvoj.

REŠENJA SMERNICA U POGLEDU DRŽAVNE POMOĆI ZA RURALNI RAZVOJ

Treba istaći da je Komisija u Smernicama zauzela stav da su državne pomoći za unapređenje razvoja sektora poljoprivrede i šumarstva kao i ruralnih područja ugrađene u širi okvir zajedničke poljoprivredne politike. U skladu s tim, korišćenje državnih pomoći može biti opravdano samo ako je u skladu sa ciljevima te politike, a naročito temeljnim ciljevima reforme zajedničke poljoprivredne politike u susret 2020. godini. Dakle, Komisija će primenjivati i tumačiti pravila sadržana u Smernicama (u ovom slučaju za ruralni razvoj) na posebne programe pomoći, imajući u vidu i pravila i politike zajedničke poljoprivredne politike.⁶

⁶ Smernice, t. 5; za razmatranja državnih pomoći u odnosu na zajedničku poljoprivrednu politiku od značaja je više instrumenata, odnosno akata Unije: Uredba Saveta 3/2008 o informisanju i promotivnim merama za poljoprivredne proizvode na unutrašnjem tržištu i u trećim zemljama, ili bilo koja uredba koja je zamjenjuje, kojom se uređuje informisanje i promotivne mere za poljoprivredne proizvode i metode njihove proizvodnje kao i za proizvode dobijene od poljoprivrednih proizvoda koje se sprovode na unutrašnjem tržištu ili u trećim državama; Uredba broj 228/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o utvrđivanju posebnih mera za poljoprivredu u najudaljenijim regionima Unije i stavljanju van snage Uredbe Saveta broj 247/2006 i Uredba broj 229/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o utvrđivanju posebnih mera za poljoprivredu u korist manjih egejskih ostrva i stavljanju van snage Uredbe Saveta broj 1405/2006; Uredba broj 1303/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o utvrđivanju zajedničkih odredbi o Evropskom fondu za regionalni razvoj, Evropskom socijalnom fondu, Kohezijskom fondu za pomerstvo i ribarstvo i stavljanju van snage Uredbe Saveta broj 1083/2006; Uredba broj 1305/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o pomoći ruralnom razvoju iz Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj i stavljanju van snage Uredbe Saveta broj 1698/2005; Uredba broj 1306/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o finansiranju, upravljanju i nadzoru zajedničke poljoprivredne politike i stavljanju van snage uredaba Saveta broj 352/78, 165/94, 2799/98, 1290/2005 i 485/2008; Uredba broj 1307/2013 Evropskog parlamenta i Saveta o utvrđivanju pravila za direktna plaćanja poljoprivrednicima u programima pomoći u okviru zajedničke poljoprivredne politike i o stavljanju van snage Uredbe Saveta broj 637/2008 i Uredbe Saveta broj 73/2009 kojom se utvrđuju pravila o direktnim plaćanjima koja se dodeljuju direktno poljoprivrednicima u obliku pomoći osnovnom prihodu u okviru određenih programa pomoći; Uredba broj 1308/2013 Evropskog

U pogledu državne pomoći za organsku proizvodnju, zajednička načela koja se primenjuju na procenu njene kompatibilnosti sa unutrašnjim tržištem postavljena su u Komunikaciji o modernizaciji državne pomoći⁷, a Komisija će smatrati da je mera državne pomoći (za organsku proizvodnju) kompatibilna sa unutrašnjim tržištem, uz kumulativno ispunjenje sledećih uslova:⁸

1) Doprinos jasno utvrđenom cilju od zajedničkog interesa: mera državne pomoći mora težiti cilju od zajedničkog interesa u skladu sa članom 107(3) UFEU;

2) Potreba za intervencijom države: mera državne pomoći mora biti usmerena na situaciju u kojoj pomoć može doneti znatno poboljšanje koje tržište ne može samo postići, uz oticanje jasno utvrđenog tržišnog nedostatka;

3) Primerenost mere pomoći: predložena mera pomoći mora biti odgovarajući instrument politike namenjen ispunjavanju cilja od zajedničkog interesa;

4) Učinak državne pomoći: državnom pomoći se mora promeniti ponašanje datog preduzeća ili datih preduzeća tako da se ona bave dodatnom delatnošću kojom se ne bi bavila bez pomoći, ili bi se njome bavila na ograničen ili drugačiji način;

5) Srazmernost pomoći (pomoć ograničena na potreban minimum): iznos pomoći mora biti ograničen na minimum potreban za podsticanje aktivnosti u predmetnom sektoru);

6) Izbegavanje velikih neopravdanih negativnih efekata na konkureniju i trgovinu među državama članicama: negativni efekti pomoći moraju biti dovoljno ograničeni kako bi ukupan bilans mere bio pozitivan;

7) Transparentnost pomoći: države članice, Komisija, privredni subjekti i javnost moraju imati jednostavan pristup svim merodavnim aktima i važnim informacijama o pomoći dodeljenoj na osnovu tih akata.

Mere državne pomoći za ruralni razvoj obuhvataju:

1. Pomoći za ulaganja,
2. Početne pomoći za mlade poljoprivrednike i razvoj malih poljoprivrednih preduzeća;
3. Početne pomoći za grupe i organizacije proizvođača u sektoru poljoprivrede;
4. Pomoći za prenos poljoprivrednih gazdinstava;

parlamenta i Saveta o uspostavljanju zajedničke organizacije tržišta poljoprivrednih proizvoda i stavljanju van snage uredbi Saveta broj 922/72, 234/79, 1037/2001 i 1234/2007, kojom se utvrđuju zajednička pravila za poljoprivredna tržišta.

⁷ Communication on State aid modernization COM (2012) 209 of 8. 5. 2012.

⁸ European Union Guidelines for State aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas 2014 to 2020, [2014], OJ C204/01, t. 39, 265–277.

5. Pomoći za obaveze sa poljoprivredom, životnom sredinom i klimatskim promenama kao i za dobrobit životinja;
6. Pomoći za nedostatke povezane sa područjima mreže Natura 2000 i Okvirnom direktivom o vodama;
7. Pomoći područjima sa prirodnim ili drugim posebnim ograničenjima;
8. Pomoći za organsku proizvodnju;
9. Pomoći za proizvođače poljoprivrednih proizvoda koji učestvuju u programima kvaliteta;
10. Pomoći za pružanje tehničke pomoći u poljoprivrednom sektoru;
11. Pomoći za saradnju u sektoru poljoprivrede.

Kad je reč o pomoći za ulaganja, tu se, pored ostalog, misli na ulaganja u poljoprivredna gazdinstva povezana sa primarnom poljoprivrednom proizvodnjom, na ulaganja u vezi sa preradom poljoprivrednih proizvoda i stavljanjem poljoprivrednih proizvoda na tržište. Ovaj oblik pomoći obuhvata pomoć za ulaganja u materijalnu imovinu i nematerijalnu imovinu na poljoprivrednim gazdinstvima povezanih sa primarnom poljoprivrednom proizvodnjom. Ulaganje sprovodi jedan ili više korisnika ili se ono odnosi na materijalnu imovinu ili nematerijalnu imovinu koju koristi jedan ili više korisnika. Ista pravila se primenjuju i na ulaganja u materijalnu i nematerijalnu imovinu na poljoprivrednim gazdinstvima povezanim sa proizvodnjom biogoriva ili energije iz obnovljivih izvora.⁹

Ulaganja moraju imati makar jedan od sledećih ciljeva, kao što su: poboljšanje ukupnih rezultata i održivosti poljoprivrednog gazdinstva, poboljšanje životne sredine, higijenskih uslova ili standarda dobrobiti životinja, stvaranje ili poboljšanje infrastrukture povezane sa modernizacijom poljoprivrede, ispunjavanje ciljeva povezanih sa poljoprivredom, životnom sredinom i klimatskim promenama, obnova poljoprivrednog proizvodnog potencijala oštećenog elementarnim nepogodama, vanrednim događajima ili nepovoljnim klimatskim prilikama koje se mogu izjednačiti sa elementarnom nepogodom, i slično.¹⁰

Državnom pomoći za ove namene obuhvaćeno je više troškova koji se mogu smatrati prihvatljivim, kao što su izgradnja, lizing, poboljšanje nepokretne imovine, nabavka ili lizing maština i opreme do tržišne vrednosti imovine, sticanje ili razvoj računarskih programa, patenata, licenci, autorskih prava i žigova, kao i druge troškove predviđene Smernicama. Pomoći se ne smeju dodeljivati za kupovinu proizvodnih prava, sadnju jednogodišnjih biljaka, kupovinu životinja, ulaganja za uskladivanje sa standardima Unije,

⁹ Smernice, t. 133–137.

¹⁰ Smernice, t. 143.

obrtni kapital i slično, uz neke izuzetke¹¹. Intenzitet pomoći ne sme prelaziti 75% iznosa prihvatljivih troškova u najudaljenijim regionima, odnosno manjim egejskim ostrvima, 40% iznosa prihvatljivih troškova u ostalim regionima, odnosno 30% iznosa prihvatljivih troškova za kupovinu priplodnih životinja. Uz određene uslove moguća su povećanja stopa intenziteta pomoći.¹²

Smernicama su uređeni i pomoć za ulaganja u korist očuvanja kulturne i prirodne baštine smeštene na poljoprivrednim gazdinstvima, pomoć za ulaganja koja se odnose na premeštaj poljoprivrednih zgrada, pomoć za ulaganja u vezi sa preradom poljoprivrednih proizvoda i stavljanjem poljoprivrednih proizvoda na tržiste.¹³

Kad je reč o početnim pomoćima za mlade poljoprivrednike i razvoj malih poljoprivrednih gazdinstava, Komisija će smatrati da su ona kompatibilna sa unutrašnjim tržistem, u skladu sa članom 107(3)(c) UFEU ako zadovoljavaju zajednička načela ocenjivanja iz ovih Smernica kao i posebne uslove predviđene Smernicama. Pre svega, mora se raditi o preduzetnicima koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom, koji moraju da dostave poslovni plan nadležnom telu date države članice. Mladi poljoprivrednici koji ne poseduju odgovarajuće stručne veštine i znanja imaju pravo na pomoć ako se obavežu na sticanje tih veština i znanja u roku od 36 meseci od datuma donošenja odluke o dodeli pomoći. Ta obaveza mora biti uključena u poslovni plan. Intenzitet pomoći je ograničen na 70 00 evra po mlađem poljoprivredniku i 15.000 evra po malom poljoprivrednom gazdinstvu.¹⁴

Pomoć za prenos poljoprivrednih gazdinstava Komisija će smatrati kompatibilnom sa unutrašnjim tržistem u skladu sa članom 107(3)(c) UFEU ako je u skladu sa zajedničkim načelima ocenjivanja iz ovih Smernica i u skladu sa posebnim uslovima postavljenim Smernicama. Pre svega, pomoć se primenjuje na preduzetnike koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom, a koji trajno prenose svoje poljoprivrdno gazdinstvo drugom preduzetniku koji se bavi poljoprivrednom proizvodnjom, uključujući i pripadajuće prava na plaćanja. Pomoć se mora isplatiti kao godišnje plaćanje ili kao jednokratno plaćanje, a do dana prenosa poljoprivrednog gazdinstva do 31. decembra 2020. godine. Intenzitet pomoći iznosi 120% godišnjeg plaćanja koje korisnik ima pravo primiti u okviru programa za male poljoprivrednike.¹⁵

¹¹ Smernice, t. 144–149.

¹² Smernice, t. 152–154.

¹³ Smernice, t. 156–173.

¹⁴ Smernice, t. 174–183.

¹⁵ Smernice, t. 185–190.

Komisija ima pozitivan stav prema početnoj pomoći za grupe i organizacije proizvođača s obzirom na to da ona služi kao podsticaj za povezivanje poljoprivrednika. Ona će, stoga, početnu pomoć za grupe i organizacije proizvođača smatrati kompatibilnom sa unutrašnjim tržištem u skladu sa članom 107(3)(c) UFEU ako ona ispunjava zajednička načela ocenjivanja iz ovih Smernica, kao i sledećim uslovima. Prvo, ove odredbe se primenjuju na čitav sektor poljoprivrede. Potom, za pomoć su prihvatljive samo one grupe ili organizacije proizvođača koje je na osnovu podnetog poslovnog plana priznalo nadležno telo date države članice. Početna pomoć dodeljuje se saglasno obavezi države da proveri da li su ciljevi poslovnog plana postignuti u roku od pet godina od službenog priznanja grupe ili organizacije proizvođača. Umesto pružanja početne pomoći grupama ili organizacijama proizvođača, pomoć u visini do istog ukupnog iznosa može se dodeliti direktno proizvođačima kao nadoknada za njihov doprinos troškovima vođenja tih grupa ili organizacija tokom perioda od prvih pet godina od osnivanja grupe ili organizacije. Takođe, države članice mogu nastaviti dodeljivati početne pomoći grupama proizvođača čak i nakon što su one priznate kao organizacije proizvođača u skladu sa uslovima Uredbe 1308/2013. Prihvatljivi troškovi mogu uključivati troškove najma odgovarajućih prostora, nabavku kancelarijske opreme, hardver i softver, troškove administrativnog osoblja, režijske troškove i slično. Intenzitet pomoći mora se ograničiti na 100% prihvatljivih troškova, a ukupni iznos pomoći mora se ograničiti na 500 000 evra. Pomoći se moraju postepeno smanjivati.¹⁶

Pomoć za obaveze povezane sa poljoprivredom, životnom sredinom i klimatskim promenama se primenjuje na pomoć preduzetnicima i grupama preduzetnika koji se dobrovoljno obavežu da će sprovoditi delatnosti koje sadrže jednu ili više obaveza povezanih sa poljoprivredom, životnom sredinom i klimatskim promenama na poljoprivrednom zemljištu koje će definisati države članice, uključujući poljoprivredna područja. Cilj mere mora biti očuvanje i unapređenje nužnih promena poljoprivrednih praksi koje daju pozitivan doprinos životnoj sredini i klimi. Obaveze u okviru ove mere moraju se preuzeti na period od pet do sedam godina, ali se može predvideti i duži period od strana država članica, ako je to potrebno da bi se postigli ili održali traženi povoljni učinci na životnu sredinu. Za pomoć su prihvatljive sledeće vrste domaćih životinja: goveda, ovce, koze, kopitari, svinje i ptice. Pomoći se može odobriti i za očuvanje i održivu upotrebu i razvoj genetskih resursa u poljoprivredi za delatnosti koje nisu obuhvaćene ovim odredbama. Pomoći, osim pomoći za delatnosti za očuvanje genetskih resursa, obuhvataju potpunu ili delimičnu nadoknadu dodatnih troškova i izgubljenog prihoda korisnika

¹⁶ Smernice, t. 191–205.

koji proizlaze iz preuzetih obaveza, a pomoć se može dodeljivati samo jednom godišnje. Prema potrebi, pomoć može pokrивati i transakcione troškove u vrednosti do 20% premije plaćene za obaveze povezane sa poljoprivredom, životnom sredinom i klimatskim promenama. Ako obaveze preuzima grupa preduzetnika, najveći nivo iznosi 30% pomoći, osim pomoći za delatnosti za očuvanje genetskih resursa, se moraju ograničiti na 600 evra po hektaru godišnje za specijalizovane višegodišnje useve, 900 evra po hektaru godišnje za ostala korišćenja zemljišta, a 200 evra po grlu stoke za lokalne pasmine koje su u opasnosti od nestanka iz poljoprivredne delatnosti. Navedeni iznosi se mogu i povećati, uzimajući u obzir posebne okolnosti koje treba objasniti Komisiji u prijavi.¹⁷

Odredbe Smernica za pomoć za nedostatke povezane sa područjima mreže Natura 2000 i Okvirnom direktivom o vodama se primenjuje na preduzetnike koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom. Pomoć obuhvata nadokandu kojom se korisnicima u potpunosti ili delimično nadoknađuju dodatni troškovi i izgubljeni prihod koji proizlaze iz nedostataka na datim područjima u vezi sa sprovođenjem Direktive o staništima, Direktive o pticama i Okvirne direktive o vodama. Pomoć povezana sa Okvirnom direktivom o vodama može se dodeliti samo u odnosu na posebne zahteve: 1) koji su uvedeni Okvirnom direktivom o vodama, saglasni su sa programima mera planova upravljanja rečnim slivovima u svrhu ostvarenja ciljeva zaštite životne sredine iz te Direktive, a koji premašuju mere neophodne za sprovođenje ostalog zakonodavstva Unije o zaštiti voda, 2) koji premašuju nivo zaštite predviđen pravom Unije koja je postojala u trenutku donošenja Okvirne direktive o vodama, 3) kojima se uvode velike promene u vrsti korišćenja zemljišta i/ili velika ograničenja u poljoprivrednoj praksi koja imaju za posledicu znatan gubitak prihoda, i slično. Područja koja su prihvatljiva za pomoć su poljoprivredna područja u okviru mreže Natura 2000 određena u skladu sa Direktivom o staništima i Direktivom o pticama, zatim ostala razgraničena zaštićena prirodna područja sa ograničenjima životne sredine koja se primenjuju na poljoprivrednu proizvodnju. Ta područja ne smeju obuhvatati više od 5% područja u okviru mreže Natura 2000 koja su obuhvaćena relevantnim programom ruralnog razvoja. Najzad, tu treba spomenuti i poljoprivredna područja uključena u planove upravljanja rečnim slivovima u skladu sa Okvirnom direktivom o vodama. Iznos pomoći je ograničen na 500 evra po hektaru godišnje u početnom periodu ne dužem od pet godina i najviše 200 evra po hektaru godišnje nakon toga. Pomoći

¹⁷ Smernice, t. 207–230; O pomoćima za obaveze povezane sa dobrobiti životinja videti šire: Smernice, t. 231–239.

povezane sa Okvirnom direktivom o vodama ne smeju iznositi manje od 50 evra po hekatru godišnje.¹⁸

Pomoć područjima sa prirodnim ili drugim posebnim ograničenjima se može dodeliti samo preduzetnicima koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom, odnosno predzetnicima koji se obavežu da će poljoprivrednu delatnost obavljati na područjima određenim u skladu sa članom 32. Uredbe 1305/2013 i koji su aktivni preduzetnici. Pomoć obuhvata nadoknadu kojom se preduzetnicima koji se bave primernom poljoprivrednom proizvodnjom u celosti ili delimično nadoknađuju dodatni troškovi i izgubljeni prihod povezani sa ograničenjima za poljoprivrdnu proizvodnju u datom području. Države članice moraju dokazati postojanje dotičnih ograničenja i pružiti dokaze da iznos nadoknade koji treba platiti ne premašuje izgubljeni prihod i dodatne troškove koji su posledica tih ograničenja. Iznos dodatnih troškova i izgubljenog prihoda mora se izračunati u poređenju sa područjima koja nisu obeležena prirodnim ograničenjima, a pri izračunavanju će se uzimati u obzir ozbiljnost utvrđenog trajnog prirodnog ograničenja koje utiče na poljoprivredne aktivnosti, kao i poljoprivredni sistem. Pomoć se može dodeliti jednom godišnje po hektaru poljoprivredne površine, i to najmanje 25 evra po hektaru godišnje u proseku za površinu za koju korisnik dobija pomoć, a najviše 250 evra po hektaru godišnje. Maksimalan iznos može biti 450 evra po hekatru godišnje u planinskim područjima. Navedeni iznosi se mogu i povećati uzimajući u obzir posebne okolnosti koje treba objasniti u prijavi Komisiji¹⁹.

U pogledu državne pomoći za organsku proizvodnju, Komisija će zauzeti stav da je ta pomoć kompatibilna sa unutrašnjim tržištem u skladu sa članom 107(3)(c) UFEU ako udovoljavaju kako zajedničkim načelima ocenjivanja sadržanim u ovim Smernicama, tako i posebnim uslovima. Ovaj oblik državne pomoći primenjuje se na preduzetnike koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom. Državna pomoć po hektaru poljoprivredne površine može se dodeliti preduzećima ili grupi preduzeća koja dobrovoljno pristanu na prelazak na prakse i metode ekološke proizvodnje ili njihovo zadržavanje na način kako je utvrđeno u Uredbi Saveta (EZ) broj 834/2007 i koji su aktivni poljoprivrednici. Pomoć se dodeljuje samo za obaveze koje premašuju sledeće standarde i zahteve koji se moraju navesti i opisati u prijavi Komisiji: 1) relevantni propisani standardi utvrđeni u skladu sa glavom VI poglavljem 1. Uredbe broj 1306/2013; 2) relevantni kriterijumi i minimalne aktivnosti kako je utvrđeno u skladu sa članom 4. stavom 1. tačkom c podtačkama 1 i 2. Uredbe broj 1307/2013; 3) relevantni minimalni zahtevi za korišćenje đubriva i sredstava za zaštitu bilja, kao i 4) drugi relevantni

¹⁸ Smernice, t. 241–250.

¹⁹ Smernice, t. 251–259.

propisani zahtevi utvrđeni nacionalnim pravom. Obaveze moraju biti izvršene tokom početnog perioda od pet do sedam godina. Međutim, ako se državna pomoć dodeljuje za prelazak na organsku proizvodnju, države članice mogu odrediti kraći početni period koji odgovara periodu prelaska. Ako se pomoć odobrava za održavanje organske proizvodnje, države članice mogu predvideti godišnje produženje nakon dovršetka početnog perioda. Za nove obaveze u vezi sa održavanjem koja slede odmah nakon obaveze iz početnog perioda, države članice mogu odrediti kraći period. Državna pomoć će se odrediti sa osloncem na takozvane prihvatljive troškove, tako da se korisnicima u celini ili delimično nadoknađuju dodatni troškovi i gubitak prihoda koji proizlaze iz obaveza. Kad je to potrebno, pomoć može obuhvatati i transakcione troškove sa maksimalnom vrednošću od 20% premije plaćene za tu obavezu. Ako obaveze preuzimaju grupe preduzeća, maksimalan nivo iznosi 30%. Pomoć se dodeljuje godišnje. Međutim, ako država članica želi da nadoknadi transakcione troškove prouzrokovane preuzimanjem obaveza u vezi sa organskom proizvodnjom, mora pružiti uverljiv dokaz tih troškova, na primer predstavljanjem upoređenja sa troškovima preduzeća koja nisu preuzela takve obaveze. Komisija, stoga, obično neće odobriti državnu pomoć za transakcione troškove za nastavak ranije preuzetih obaveza povezanih sa organskom proizvodnjom, izuzev ako država članica dokaže da ti troškovi i dalje nastaju ili da se snose novi transakcioni troškovi. Ako se transakcioni troškovi izračunavaju na osnovu prosečnih troškova i/ili prosečnih poljoprivrednih gazdinstava, države članice moraju dokazati da se posebno velikim preduzećima ne daje prevelika nadoknada. Za potrebe izračunavanja nadoknade, države članice trebale bi uzeti u obzir da li su predmetni transakcioni troškovi nastali po preduzeću ili po hektaru. Maksimalan iznos pomoći predviđen Smernicama je 600 evra po hektaru godišnje za jednogodišnje useve, 900 evra po hektaru godišnje za specijalizovane višegodišnje useve, a 450 evra po hektaru godišnje za ostala korišćenja zemljišta. Navedene iznose moguće je premašiti, uzimajući u obzir posebne okolnosti koje moraju biti obrazložene prilikom prijave Komisiji²⁰.

Pomoć za proizvođače poljoprivrednih proizvoda koji učestvuju u programima kvaliteta se primenjuje samo na aktivne proizvođače poljoprivrednih proizvoda. Pomoć pokriva sledeće prihvatljive troškove u vezi sa programima kvaliteta: a) troškove za one koji prvi put učestvuju u programima kvaliteta; b) troškove obaveznih mera kontrole u vezi sa programima kvaliteta preduzetih u skladu sa zakonodavstvom Unije ili nacionalnim zakonodavstvom od strane ili u ime nadležnih tela; v) troškove istraživanja tržišta, idejnog stvaranja i oblikovanja proizvoda kao i izrade zahteva za priznavanje programa kvaliteta. Pomoć iz podtačke (a) i (b) ne sme

²⁰ Smernice, t. 264–277.

se dodeliti za troškove kontrole koje su sproveli sami korisnici ili u slučaju kada zakonodavstvo Unije predviđa da troškove kontrole trebaju snositi proizvođači poljoprivrednih proizvoda ili grupa tih proizvođača, bez navođenja stvarnog nivoa troškova. Pomoći moraju biti dostupne svim preduzetnicima koji ispunjavljaju uslove za pomoć u predmetnom području, na osnovu objektivnih merila. Iznos pomoći u podtački (a) je ograničen na 3000 evra po korisniku godišnje, a pomoć se može dodeliti na period ne duži od pet godina. Pomoć se mora dodeliti u obliku godišnjeg podsticaja čiji se nivo određuje u skladu sa nivoom fiksnih troškova nastalih učestvovanjem u programima kvaliteta. Pomoći iz podtački (b) i (c) mogu dostići 100% stvarno nastalih troškova²¹.

MOGUĆNOSTI PODSTICANJA SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA U RURALnim PODRUČJIMA

Državna pomoć za ruralni razvoj može biti ostvarena i na indirektan način putem podsticanja socijalnog preduzetništva u ruralnim područjima. Za razliku od tradicionalnog preduzetništva, gde je primarni cilj delovanja ostvarenje i maksimizacija profita, u fokusu socijalnog preduzetništva je zadovoljenje društvenih potreba. Zbog izuzetno izražene socijalne dimenzije, ovaj vid preduzetnišva možemo svrstati u modele veoma bliske državnim podsticajima ruralnog razvoja. Definisanje pojma socijalnog preduzetništva i socijalnog preuzeća nije nimalo jednostavan zadatak, jer ne postoje jedinstvene definicije, ali ipak postoje neke bitne i zajedničke karakteristike koje se kao zajednički sadržalac nalaze u svim definicijama socijalnog preduzetništva. Stoga, socijalno preduzetništvo možemo predstaviti kao preduzetništvo s etičkim integritetom u cilju maksimiziranja društvene vrednosti, a ne privatne vrednosti ili profita. To znači da zarađena sredstva ne služe uvećanju imovine pojedinaca – već se ulažu u svrhe kao što su zapošljavanje ljudi koji teže dolaze do posla, obrazovanje, zaštita životne sredine, socijalne i medicinske usluge, kulturne aktivnosti u zajednici ili druge oblasti koje u prvom redu daju doprinos boljem društvu. Socijalno preduzetništvo je specifično po tome što se bavi prepoznavanjem i rešavanjem socijalnih problema kao što su socijalna isključenost, siromaštvo, nezaposlenost i dr.

U Republici Srbiji je u stručnoj javnosti sve prisutnija analiza fenomena socijalnog preduzetništva i u teoriji i u praksi: „...Sa stanovišta zakonodavne i drugih javnih politika, od posebnog značaja je koncept socijalnog preduzetništva čiji je integralni deo prodaja roba i usluga na tržištu od strane

²¹ Smernice, t. 278–286.

organizacija civilnog društva i drugih oblika organizovanja čiji osnovni statutarni cilj nije sticanje dobiti, kao i praksa komplementarnog socijalnog preduzetništva. Ovo stoga što samo ovi oblici i prakse socijalnog preduzetništva zahtevaju posebnu zakonodavnu interevenciju, naročito kada je reč o propisivanju uslova za neposredno obavljanje privredne delatnosti od strane organizacija civilnog društva, regulisanja poreskog tretmana prihoda ostvarenih od takve delatnosti, ili u slučaju komplementarnog preduzetništva, propisivanja poreskih olakšica za reinvestiranje dobiti, regulisanje režima javnog finansiranja organizacija koje deluju u oblasti socijalnog preduzetništva, zaštite konkurenčije i pitanja javnih nabavki (Golubović, D., Galetin, M., 2012, str. 204)". Dok i u starnoj literaturi postoje oprečni stavovi i nedoumice u pogledu definisanja koncepta socijalnog preduzetništva i svih specifičnosti koje prate ovaj fenomen u savremenoj ekonomiji, svrha podrobnjeg bavljenja ovom temom i primene koncepta u skladu sa lokalnim uslovima i potrebama nalazi se – kako u praktičnoj primeni u okviru posredne državne pomoći ruralnom razvoju, tako i u teorijskom pristupu koji bi na kritički način spojio različite inovativne oblike organizovanja, sa sličnim društvenim interesima i motivima.

Evropska komisija koristi pojam socijalno preduzeće za sledeće vrste poslova:

1. one kod kojih je društveni ili socijalni cilj osnovni razlog za komercijalne aktivnosti i koje često imaju oblik društvene inovacije;
2. one kod kojih se profit uglavnom reinvestira kako bi se ostvarili postavljeni društveni ciljevi;
3. one kod kojih način organizovanja i upravljanja, te prava vlasnika odslikavaju misije preduzeća, koriste demokratski i participativni principi ili principi socijalne pravde.

Zakon EU eksplisitno predviđa dva tipa društvenih preduzeća: 1) vrstu „A”, koji: obavlja (jednu ili više) „aktivnosti socijalnog preduzetništva”; zapošljava najmanje dva radnika i ostvaruje najmanje 50% svojih ukupnih prihoda „Aktivnosti socijalnog preduzetništva”; i 2) tip „B”, koji se može uključiti u bilo koji tip poslovanja, ali najmanje jedna trećina svih zaposlenih najviše dolazi iz većine ranjivih grupa na tržištu rada (dugotrajno nezaposleni, invalidi, Romi i drugi), (Golubović Dragan, 2012, str. 29). Potrebno je posebno naglasiti da se koncept razvoja socijalnog preduzetništva u ruralnim područjima primarno oslanja na širu definiciju socijalnog preduzetništva, odnosno socijalnih preduzeca (tzv. socijalna preduzeća tipa „A”).

Socijalna preduzeća su se u zemljama EU pokazala kao inovativni organizacioni oblik. Pokazala su se sposobnijim od tradicionalnih neprofitnih organizacija da odgovore na evoluciju potražnje za uslugama od opšteg interesa, naročito potražnje od strane korisnika kojima su neke od usluga od

opšteg interesa manje dostupne. Ideja o usvajanju preduzetničkih modela za proizvodne i uslužne aktivnosti sa izraženim socijalnim sadržajem, gde se u upravljanje ovim novim preduzećima neposredno uključuju ne samo radnici, već i civilno društvo uopšte, pokazala se uspešnom. Pokretanjem koncepta socijalnih preduzeća u savremenom obliku, 80-tih godina XX veka poboljšala se ponuda i efikasnost u sektoru proizvodnje i usluga u kojem oslanjanje na tehnološke inovacije, zbog manje dostupnosti finansijskih sredstava, nije moguće (Đuran, J., 2012. str. 222).

U Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godine²², među ključnim unutrašnjim izazovima za razvoj ruralnih područja Republike Srbije (održivo upravljanje resursima; transfer znanja i tehničko-tehnološki napredak; povećanje konkurentnosti; razvoj prehrambenog lanca, uz logističku podršku sektoru), nalazi se i razvoj ruralnih područja i jačanje socijalne strukture ruralnih zajednica.

Potreba za afirmacijom uloge socijalnih preduzeća u ekonomiji Srbije je narasla iz istih razloga iz kojih se ova ideja u zapadnoevropskom kapitalizmu javila prvo u kontekstu šireg koncepta socijalne ekonomije u 19. veku, a potom i u konkretnim oblicima socijalnog preduzetništva, primerenim savremenom kapitalizmu u drugoj polovini 20. veka. Podrška razvoju sektora koji može da zaposli veliki broj socijalno i ekonomski isključenih zapravo predstavlja podršku celoj privredi. Ideja savremenog socijalnog preduzetništva se u Srbiji pojavila kroz proces kulturnog i političkog približavanja Evropskoj Uniji, a da bi prerasla u održiv sektor moraju se uvažiti i neke specifičnosti koje kontekst socijalnog preduzetništva u Srbiji razlikuju od modela prepoznatih u evropskom okruženju, a slične su drugim istočnoevropskim zemljama (Đuran, J., 2012, str. 225).

Cilj proučavanja i utvrđivanja primera dobre prakse iz oblasti socijalnog preduzetništva, kao i novih politika i mera koje je neophodno primeniti jeste da se koristi od rasta i razvoja moraju raširiti kroz sve delove društva. (Đuran, J., 2011, str. 452). Jedno od najdelikatnijih pitanja budućeg razvoja sektora poljoprivrede i ruralnih područja je izrazito nepovoljna starosna i obrazovna struktura poljoprivredne radne snage. Ovaj problem značajan je kako sa aspekta socijalne strukture ruralnih sredina, tako i u pogledu kapaciteta ljudskih potencijala za usvajanje novih tehnologija, promenu proizvodne strukture i mnoge druge.²³ Stoga, rešavanje pitanja jačanja socijalne strukture ruralnih zajednica predstavlja ogroman imperativ i daje veliki doprinos državnoj pomoći za ruralni razvoj.

²² Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbija za period 2014–2024, 56–58.

²³ Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbija za period 2014–2024, str. 17.

PROCESNO-PRAVNA KONTROLA DRŽAVNE POMOĆI ZA RURALNI RAZVOJ I PRAKTIČNO POSTUPANJE INSTITUCIJA UNIJE

U pogledu procesno-pravne kontrole državne pomoći za ruralni razvoj, primenjuje se Uredba saveta 1589/2015 o utvrđivanju detaljnih pravila primene člana 108. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (kodifikovani tekst). Državnu pomoć za ruralni razvoj, odnosno planove za dodelu te pomoći države članice moraju da notifikuju Komisiji. U skladu sa Uredbom, postoje dve procedure logički slede jedna posle druge: a) prethodno ispitivanje date mere državne pomoći i b) službeni istražni postupak. Prilikom sprovođenja prve procedure Komisija stiče uvid i formira mišljenje o kompatibilnosti mere državne pomoći za ruralni razvoj sa unutrašnjim tržištem. S druge strane, službeni istražni postupak služi Komisiji da stekne detaljan uvid u celokupan slučaj koji bi se odnosio na prijavljenu mjeru državne pomoći za ruralni razvoj.

Nakon što država članica notifikuje pomoć, Komisija će ispitati predmetnu notifikaciju što je pre moguće (ako je prijava potpuna, u suprotnom tražiće dostavljanje dodatnih informacija), a odluka mora biti doneta u roku od dva meseca od dana nakon što je notifikacija primljena.²⁴

Nakon što ispita dostavljeni plan pomoći za ruralni razvoj od strane države članice, Komisija može zaključiti da se u datom slučaju uopšte ne radi o državnoj pomoći, može zaključiti da je predmetna mera kompatibilna (spojiva) sa unutrašnjim tržištem, ili može zauzeti stav da postoje sumnje u pogledu kompatibilnosti prijavljene mere pomoći za organsku proizvodnju. U potonjem slučaju, Komisija će doneti odluku o pokretanju službenog istražnog postupka.²⁵

Treba napomenuti da se preliminarna faza postupka odvija isključivo između Komisije i države članice. Dakle, samo država članica može u ovoj fazi podnosići komentare, izjave ili druge navode u vezi sa stavovima Komisije, a argumentacija drugih zainteresovanih subjekata rezervisana je za fazu službenog istražnog postupka. U praksi je čest slučaj da država članica, korisnik pomoći i Komisija vrše različite oblike neformalnih sastanaka, konsulatacija u vezi sa merama pomoći koje bi se notifikovale Komisiji. Bez obzira na činjenicu da ovakvi neformalni pregovori nisu predviđeni propisima Unije, oni se vrlo često praktikuju, naročito ako se radi o složenijim slučajevima. Razume se, na ovaj način država članica može da unapred sazna kakav će biti stav Komisije u pogledu mere pomoći (na primer, za organsku proizvodnju) koju namerava da notifikuje, što joj omogućava da u budućem periodu izbegne sporove sa Komisijom.

²⁴ Uredba, čl. 4.

²⁵ Uredba, čl. 7.

Nakon što se okonča službeni istražni postupak, Komisija će doneti odgovarajuću odluku o notifikovanoj mjeri pomoći (za ruralni razvoj). Tako, u slučaju kada Komisija ustanovi da, gde je to primereno nakon izmene od strane dotične države članice, notifikovana mera ne predstavlja pomoć, Komisija takav nalaz beleži u obliku odluke. Drugo, ako Komisija ustanovi da, gde je to primereno u skladu sa izmenom od strane dotične države članice, su sumnje u pogledu kompatibilnosti notifikovane mere sa načelima unutrašnjeg tržišta otklonjene, Komisija donosi odluku kojom se utvrđuje da je predmetna pomoć u skladu sa načelima unutrašnjeg tržišta (pozitivna odluka). U toj odluci će se navesti koji je izuzetak iz UFEU primenjen. Treće, Komisija pozitivnoj odluci može priložiti uslove pod kojima se pomoć može smatrati kompatibilnom sa načelima unutrašnjeg tržišta te može utvrditi obaveze kako bi omogućila praćenje poštovanja donete odluke (uslovna odluka). Najzad, četvrtto, u slučaju kada Komisija ustanovi da notifikovana pomoć nije kompatibilna sa unutrašnjim tržištem, donosi odluku o neprimenjivanju predmetne pomoći (negativna odluka)²⁶.

Ako Komisija dođe do podataka o nezakonitoj državnoj pomoći za ruralni razvoj, ispitaje dobijene podatke (do kojih može doći dojavom, preko sredstava informisanja, ili na neki drugi način), a može zahtevati podatke i od dotične države članice. Nakon pokretanja službenog istražnog postupka Komisija može zahtevati podatke i od neke druge države članice, preduzeća, ili udruženja preduzeća, a ako ih ne dobije, onda može doneti obavezujući nalog za dostavljanje podataka sa rokom u kome se tražene informacije moraju dostaviti. Nakon što dotičnoj državi članici pruži priliku za podnošenje svojih primedbi, Komisija može usvojiti odluku kojom se od države članice traži suspenzija svake nezakonite pomoći sve dok Komisija ne doneše odluku o njenoj kompatibilnosti, ili odluku kojom se od države članice zahteva privremeni povraćaj sredstava pomoći sve dok Komisija ne doneše odluku o kompatibilnosti predmetne pomoći sa načelima unutrašnjeg tržišta. Ukoliko Komisija doneše negativnu odluku u sluačju nezakonite pomoći, tada će se od države članice tražiti da preduzme sve mere za povraćaj sredstava pomoći od korisnika, a iznos koji se treba vratiti uključuje i kamatu. Povraćaj pomoći se mora izvršiti bez odlaganja i u skladu sa postupcima predviđenim nacionalnim pravom date države članice.²⁷

Pokazalo se da se povraćaj nezakonito dodeljene državne pomoći sprovodi sa velikim teškoćama i otporom država članica. To je, pre svega, rezultat suprotstavljenosti interesa između država članica i Komisije. Uzroci za otežano sprovođenje odluka o povraćaju pomoći mogu biti različiti, ali je praksa pokazala da su to najčešće: nedostatak preciznosti u odlukama o

²⁶ Uredba, čl. 9.

²⁷ Uredba, čl. 12–13.

povraćaju, ali i dugotrajne procedure povraćaja pomoći, koje se sprovode u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom date države članice (Mariñas, 2005, str. 18–19)²⁸, odredbe nacionalnog zakonodavstva, kao prepreka za realizaciju odluke o povraćaju pomoći²⁹, loše ekonomске prilike korisnika pomoći, administrativno-tehničke teškoće³⁰, strah od nerešivih teškoća interne prirode³¹, i slično.

U praksi je zabeležen veći broj slučajeva u kojima je dodeljivana državna pomoć za ruralni razvoj, od kojih će biti pomenuta nekolicina.

Tako, Komisija nije imala primedbi na *državnu pomoć za podršku participaciji u Programu kvaliteta organskih proizvoda i prodaji bio proizvoda*³², koju je nameravala da dodeli Nemačka [17], korisnici pomoći su trebali da budu farmeri koji su bili voljni da učestvuju u šemi kavliteta i proizvodači, preradivači i trgovci bio-proizvodima koji poseduju bio-oznaku. Velika preduzeća su bila isključena iz ove šeme. Ukupan iznos predviđene pomoći je bio 9 miliona evra. Pomoć je dodeljena grupama korisnika oznake kvaliteta, marketinškim organizacijama, kao i ostalim agrarnim organizacijama i organizacijama proizvodnje hrane, nezavisno od njihove zakonske forme. Pomoć je bila dostupna bez diskriminacije svim prihvatljivim farmerima i preduzećima aktivnim u preradi i marketingu poljoprivrednih proizvoda u dатој oblasti, zasnovana na objektivno definisanim uslovima. Cilj šeme pomoći je bila proizvodnja organskih proizvoda visokog kvaliteta, zaštita takvog kvaliteta i obezbeđenje informacija potrošačima o kvalitetu organskih proizvoda. Komisija je, nakon sprovođenja odgovarajuće procedure, utvrdila da se u predmetnom slučaju radi o državnoj pomoći, i da je državna pomoć kompatibilna sa unutrašnjim tržištem, u skladu sa članom 107(3)(c) UFEU.

Takođe, Komisija nije imala zamerki ni na pomoć češke vlade za dugoročne investicione planove za poljoprivrdna preduzeća aktivna u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji, u vidu subvencija za kamate³³, državnu pomoć italijanske vlade za promociju poljoprivrednih proizvoda³⁴, državnu pomoć bugarske vlade za sufinsaniranje premija osiguranja za osiguranje

²⁸ Nuria Mariñas, „Enforcement of State aid recovery decisions”, *Competition Policy Newsletter*, No. 2/2005, 18–19.

²⁹ Case C-303/88 *Italy v. Commission* [1991] ECR I-1433.

³⁰ Case C-280/95 *Commission v Italy* [1998] ECR I-259.

³¹ Case C-6/97 *Italy v. Commission* [1999] ECR I-2981.

³² Case SA No SA. 41364 (2015/N)-Promotion of participation to the Organic Quality Programme and the sale of bio products.

³³ Case State Aid / Czech Republic-Aid No SA.40205(2014/N)-Program Farmer

³⁴ Case Aiutidi Stato -Italia (Lombardia) SA.40772 (2015/N) Regime di aiuti per la promozione dei prodotti agricoli

poljoprivrednih proizvoda³⁵, šemu pomoći italijanske vlade za pomoć za dobrobit životinja³⁶, pomoć litvanske vlade za međunarodna istraživanja u oblasti poljoprivrede i razvojne projekte³⁷, pomoć danske vlade za očuvanje genetičkih resursa na životinjskim farmama³⁸, pomoć finske vlade za usluge premeštanja farmi³⁹, i slično.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rečenog, može se zaključiti da se državna pomoć za ruralni razvoj veoma primjenjuje u praksi od strane država članica. Veliki broj slučajeva koji se mogu uočiti analizom prakse institucija Unije svedoči o činjenici da zabrana dodele državne pomoći iz člana 107(1) UFEU ne deluje tako čvrsto, kako na prvi pogled izgleda. Razume se, potrebno je ispuniti ne samo uslove predviđene primarnim zakonodavstvom, već i sekundarne uslove predviđene Smernicama. Iako Smernice po svojoj pravnoj prirodi predstavljaju pravo mekog normativiteta, one su od strane država članica i Komisije prepoznate kao obavezujuće, što dodatno pojačava njihov značaj. Ipak, države članice će morati da ispune mnogobrojne (ponekad nimalo lake) zahteve koje pred njih postavljaju važeći propisi Unije, odnosno Komisija. To posebno dolazi do izražaja u slučaju dodele nezakonite državne pomoći. Praksa je pokazala da, iako su države članice navodile različite motive kao izgovor za neprimjenjivanje odluke o povraćaju pomoći, Komisija nije bila nimalo bolećiva prema zahtevima organa država članica. Jedina situacija u kojoj bi zahtev države članice bio dopušten jeste slučaj kada bi država članica dokazala da je povraćaj pomoći apsolutno nemoguć. Razume se, pružanje dokaza u ovom smislu predstavlja skoro nemoguć zadatak za države članice.

Sve u svemu, ove Smernice, kao i praksa Komisije biće od nemerljivog značaja za nadležna tela Republike Srbije, imajući u vidu značaj poljoprivredne proizvodnje za našu zemlju. Oštra konkurenca koja će se pojaviti nakon što se uklone zaštitni mehanizmi u ovoj oblasti sa EU biće velika pretnja za domaće poljoprivredne proizvođače, posebno one manjeg obima. Stoga, državna pomoć će sve više dobijati na značaju, posebno uzimajući u obzir stroga evropska pravila u ovoj oblasti, pa se državni organi i domaći proizvođači moraju dobro pripremiti za primenu pravila iz ove oblasti. Države članice EU su u praksi izbegavale eventualne sporove sa

³⁵ Case SA.40890 Aid to co-finance insurance premiums for insurance of agricultural production

³⁶ Case SA.41319 Criteria for the granting of aid in favour of animal health and welfare

³⁷ Case SA.41483 Aid for international agricultural research and development projects

³⁸ Case SA.41782 Aid for the preservation of farm animal genetic resources

³⁹ Case SA.43440 Aid for farm replacement services

Komisijom različitim oblicima neformalnih konsultacija, što se pokazalo kao dobar mehanizam za predupređenje mogućih sporova. Čini se da će upravo ovaj mehanizam biti od pomoći domaćim organima prilikom sačinjavanja plana za dodelu državne pomoći za ruralni razvoj.

SUMMARY STATE AID FOR RURAL DEVELOPMENT IN THE EUROPEAN UNION

State aid is inadmissible in accordance with Article 107 (1) of the Treaty on the Functioning of the European Union. However, from the general prohibition of state aid, there are exceptions, contained in the Treaty on the Functioning of the EU and acts of secondary legislation of the Union. The paper analyzes the provisions contained in the EU Guidelines on state aid in the agriculture and forestry for rural areas for the period 2014–2020, with an emphasis on state aid for rural development in the European Union, as well as the possibilities of encouraging social entrepreneurship in rural areas. The study included the current practice of the European Commission in this area. Practice has shown that the European Commission approved state aid for this purpose. Social entrepreneurship in the function of maximizing social values and state aid to the most vulnerable groups of society can lay the foundations of rural development in the long run. In the European Union, the concept of social entrepreneurship is present in the contemporary form since the 1980s, while the process of expanding this form of entrepreneurship is under way in the Republic of Serbia. In this paper the author governed by the two methods: positive legal method, as well as legal and logical method of induction and deduction.

Key words: Law, European Union, state aid, social entrepreneurship, rural development

LITERATURA

1. Evans, A. (2004), European Community Law on State Aid, 1997, preuzeto iz: Blauberger, M., From Negative to Positive Integration? European State Aid Control Through Soft and Hard Law, ctp. 13.
2. European Union Guidelines for State aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas 2014 to 2020, [2014] OJ C204/01.

3. European Union Guidelines for State aid in the agricultural and forestry sectors and in rural areas 2014 to 2020, [2014], OJ C204/01, t. 39, 265–277.
4. Đuran, J. (2011), *Socijalno preduzetništvo u funkciji oživljavanja privrednih tokova*, *Zbornik Univerziteta Edukons za društvene nauke*, Univerzitet Edukons, Sremska Kamenica, 2011, str. 451–462.
5. Đuran, J. (2012), *Socijalno preduzetništvo u zemljama Evropske unije i mogućnosti socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji*, *Poslovna ekonomija*, Educons univerzitet, br. 1/2012, str. 217–238.
6. Golubović Dragan (2012), *Legal Framework for Social Economy and Social Enterprises: A Comparative Report*, United Nation Development Program, Bratislava European Center for Not-for-Profit Law, Budapest.
7. Golubović, D., Galetin, M. (2012), Koncept socijalnog preduzetništva i socijalnog preduzeća: izgubljeni u prevodu, *Poslovna ekonomija*, Educons Univerzitet, br. 1/2012, str. 199–216.
8. Republika Srbija, Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024, „*Sl. glasnik RS*”, br. 85/2014.
9. Lavdas, K. A., Mendrinou, M.M. (2004), Politics, Subsidies and Competition: The New Politics of State Intervention in the European Union, 1999, preuzeto iz: Blauberger, M., From Negative to Positive Integration? European State Aid Control Through Soft and Hard Law, str. 13;
10. Mariñas, N. (2005), Enforcement of State aid recovery decisions, *Competition Policy Newsletter*, no. 2, ctp. 18–19.
11. Mederer, W. (1996), The Future of State Aid Control, *Competition Policy Newsletter*, no. 3, str. 12-13;
12. Mestmäcker, E. J., Schweitzer, H., Europäisches Wettbewerbsrecht, (2004), preuzeto iz: Blauberger, M., From Negative to Positive Integration? European State Aid Control Through Soft and Hard Law, str. 13;
13. Rawlison, F. (2004), The Commission’s Policy Frameworks: The Role of Policy Frameworks, Codes and Guidelines in the Control of State Aid, u: Harden, I., i grupa autora, *State Aid: Community Law and Policy*, 1993., str. 52–60, preuzeto iz: Blauberger, M., From Negative to Positive Integration? European State Aid Control Through Soft and Hard Law, str. 14;
14. Smith, M. P. (1998), Integration in Small Steps: The European Commission and the Development of State Aid Policy, *Journal of Common Market Studies* 36, str. 55–78;
15. Communication on State aid modernization COM (2012) 209 of 8. 5. 2012.

16. Council Regulation (EU) 2015/1589 of 13 July 2015 laying down detailed rules for the application of Article 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union, OJ L 248, 24. 9. 2015, p. 9.
17. Case C-303/88 Italy v. Commission [1991] ECR I-1433.
18. Case C-52/84 Commission v. Belgium [1986] ECR 89.
19. Case C-280/95 Commission v Italy [1998] ECR I-259.
20. Case C-6/97 Italy v. Commission [1999] ECR I-2981.
21. Case SA No SA.41364 (2015/N)-Promotion of participation to the Organic Quality Programme and the sale of bio products.
22. Case State Aid / Czech Republic-Aid No SA.40205(2014/N)-Program Farmer.
23. Case Aiutidi Stato -Italia (Lombardia) SA.40772 (2015/N) Regime di aiuti per la promozione dei prodotti agricoli.
24. Case SA.40890 Aid to co-finance insurance premiums for insurance of agricultural production
25. Case SA.41319 Criteria for the granting of aid in favour. of animal health and welfare.
26. Case SA.41483 Aid for international agricultural research and development projects.
27. Case SA.41782 Aid for the preservation of farm animal genetic resources.
28. Case SA.43440 Aid for farm replacement services.

Ovaj rad je primljen **03.11.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **27.12.2018.** godine.

UDK: 502.131.1

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 111 – 127

doi: 10.5937/poseko14-17803

Pregledni rad

dr Slavica Tomić,¹ vanredni profesor

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici,
Departman za menadzment

Dragana Delić,² doktorand

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici

Aleksandra Stoiljković,³ asistent

Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici,
Departman za menadzment

RESURSNA PRODUKTIVNOST I EKO-EFIKASNOST – SAVREMENI KONCEPTI POSLOVNE USPEŠNOSTI

SAŽETAK: U kontekstu evidentnih negativnih ekoloških ishoda ekonomskih aktivnosti, kompanije su pod sve jačim pritiskom da prihvate zdravu životnu sredinu kao „specifičnog stejkholdera” i da internalizuju štetne efekte koje poslovanje ima po prirodne resurse. Kako troškovi prevencije i sanacije zagađenja utiču na ukupne troškove (cenu koštanja), kompanije nastoje da istovremeno unaprede i ekonomske i ekološke performanse i da ostvare ekonomsku održivost poslovanja. U skladu sa navedenim, neophodno je preispitivanje tradicionalnih pokazatelja poslovanja i (re)definisanje savremenih indikatora efikasnosti (uspešnosti). Uspešnost poslovanja se poslednjih godina u praksi sve više meri kroz (1) resursnu produktivnost (efikasnost) koja ne uključuje radnu snagu kao resurs i (2) eko-efikasnost.

¹ tomics@ef.uns.ac.rs

² dragana.delic.su@gmail.com

³ astoiljkovic@ef.uns.ac.rs

Ključne reči: efikasnost, produktivnost, resursi, resursna produktivnost (efikasnost) koja ne uključuje radnu snagu, eko-efikasnost, performanse.

UVOD

Efikasnost predstavlja kvantitativni odnos između autputa (rezultata) i inputa (ulaganja) (Krstić, Sekulić, 2007, str. 15). Brojni autori izjednačavaju efikasnost i produktivnost obrazlažući da oba pokazatelja predstavljaju odnos između autputa i inputa i sa tog aspekta su, prema Daraio i Simar (2007), kooperativni koncepti.

Autori Daraio i Simar (2007) definišu produktivnost kao racio autputa i inputa tj. racio autputa i faktora koji su doprineli njegovom nastanku i razlikuju parcijalnu produktivnost – odnos autputa i jednog faktora proizvodnje i globalnu produktivnost – odnos autputa i svih faktora proizvodnje (str. 13). Kao merila uspešnosti (efikasnosti) poslovanja, pored produktivnosti, koristite se i ekonomičnost (odnos prihoda i troškova) i profitabilnost (profitna stopa ili stopa dobiti) kao odnos ostvarene dobiti i angažovanog kapitala.

Knežević, Pavlović i Stefanović (2017) navode da u savremenim uslovima poslovanja, kao jedan od kritičnih faktora uspeha (uspešnosti) u kreiranju pozitivnog imidža kompanije jeste zaštita životne sredine i upravljanje održivim razvojem (str. 84), dok Krstić i Sekulić (2007) ističu da je prepostavka ostvarivanja održivog razvoja preduzeća ostvarivanje definisanog nivoa ekoloških performansi (str. 31).

Ivanović, Mitić i Popović (2015) ukazuju na činjenicu da je narušavanje prirodne ekološke ravnoteže kao rezultat proizvodnih (ekonomskih) aktivnosti poprimilo velike razmere i da ekološka kriza ima tendenciju da preraste u ekološku katastrofu. Navedeno zahteva ozbiljnu promenu odnosa ekonomije i društva prema prirodi odnosno prema životnoj sredini kao „specifičnom stejkholderu” (Krstić, Sekulić, 2007, str. 31). Deo rešenja za navedene probleme se nalazi u ekologizaciji procesa proizvodnje, koja prema autorima Ivanović, Mitić i Popović (2015) predstavlja „sinhronizaciju i harmonizaciju procesa proizvodnje” sa neutralnim ili pozitivnim posledicama po životnu sredinu (str. 271).

Motiv preduzeća da prihvati zdravu životnu sredinu kao „specifičnog stejkholdera” i da unapređuje ekološke performansame jeste njihov uticaj na ekonomске performanse (Krstić, Sekulić, 2007). Set indikatora ekoloških performansi, kao merila ekološke odgovornosti, a u funkciji unapređenja ekonomskih performansi, obuhvata pokazatelje na osnovu kojih se može izračunati materijalna i energetska intenzivnost (resursna intenzivnost) i

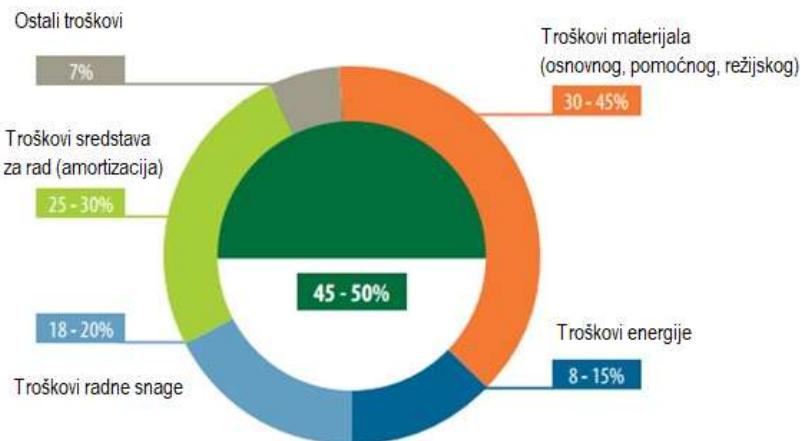
materijalna i energetska efikasnost (resursna efikasnost), zatim pratiti emisiju štetnih materija, količina otpada koji nastaje u proizvodnji, zastupljenost obnovljivih resursa, nivo troškova za ekološke programe i tehnologiju i drugo (Krstić, Sekulić, 2007, str. 33).

Povezivanje ekonomskih i ekoloških učinaka (performansi), rezultiralo je preispitivanjem tradicionalnih pokazatelja poslovanja preduzeća i (re)definisanja indikatora efikasnosti (uspešnosti). Uspešnost poslovanja se poslednjih godina u praksi sve više meri i kroz (1) resursnu produktivnost (efikasnost) koja ne uključuje radnu snagu kao resurs i (2) eko-efikasnost.

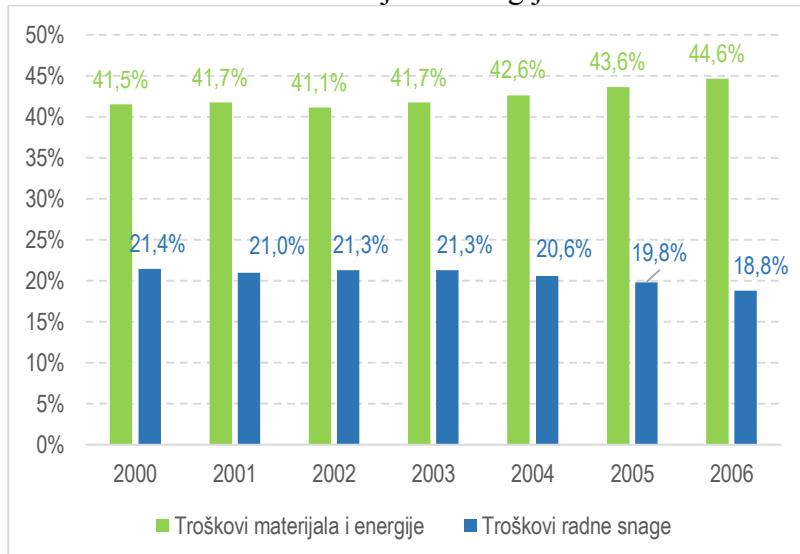
RESURSI I RESURSNA PRODUKTIVNOST

Resurse preduzeća autori Krstić i Sekulić (2007) definišu kao „inpute u primarnim i podržavajućim poslovnim procesima preduzeća” tj. kao „materijalnu i nematerijalnu imovinu koja omogućava odvijanje njegove ekonomске aktivnosti” (str. 3). Resursi se prema kriterijumu (ne)materijalnosti mogu podeliti na (1) ljudske i ostale intelektualne resurse i (2) materjalne (fizičke i finansijske) resurse preduzeća. Ljudski potencijal (intelektualni resursi) kompanija uključuju ukupna znanja, veštine, sposobnosti, motivaciju i odanost njegovih zaposlenih dok fizički resursi obuhvataju opremu, objekte, zemljište i deo su poslovnih (osnovnih ili stalnih) sredstava. Deo ovih sredstava, u obliku obrtnih sredstava čine npr. materijal i energenti. Upravljanje upotrebotom resursa u svim aktivnostima (fazama) u lancu stvaranja vrednosti je od izuzetnog značaja i može se meriti kroz performanse upotrebe resursa u kompanijama kao ocene uspešnosti i mere racionalnog korišćenja resursa u poslovnim procesima za ostvarivanje poslovnih ciljeva i zadataka (Krstić, Sekulić, 2007).

Resursna produktivnost (efikasnost) kompanije ili određenog proizvodnog procesa predstavlja odnos između autputa proizvodnje i inputa (resursa) i pokazuje efikasnost njihove upotrebe u procesu kreiranja dodate ekonomске vrednosti (Greenovate!Europe, 2012, str. 6). Pod resursima se u navedenom kontekstu podrazumevaju osnovni, pomoći i režijski materijal i energija (energenti). Sve veći značaj koji se pridaje resursnoj efikasnosti rezultat je i činjenice da u proizvodnim kompanijama, u proseku, oko 40% ukupnih troškova (cene koštanja) čine troškovi osnovnog materijala, a ako se njima dodaju troškovi vode i energije taj ideo iznosi oko 50% ukupnih troškova (Greenovate! Europe, 2012, str. 6). S druge strane, troškovi radne snage, u proseku, čine oko 20% cene koštanja. Navedeno ukazuje na važnost i pozitivan uticaj koji unapređenje resursne efikasnosti (produktivnosti) može imati na profitabilnost proizvodnih kompanija.

Slika 1. – Struktura cene koštanja u proizvodnim kompanijama

Izvor – Greenovate!Europe (2012). Guide to resource efficiency in manufacturing – experiences from improving resource efficiency in manufacturing companies, str. 6.

Grafikon 1. – Odnos troškova materijala i energije i troškova radne snage

Izvor – Greenovate!Europe (2012). Guide to resource efficiency in manufacturing – experiences from improving resource efficiency in manufacturing companies, str. 6

Da bi se unapredila resursna efikasnost, neophodno je smanjiti potrošnju materijala i energije po jedinici proizvoda, ali i smanjiti količinu otpada koji nastaje u procesu proizvodnje.

U izveštaju instituta Fraunhofer pod nazivom Energetska efikasnost u proizvodnji: područja za delovanje u budućnosti (engl. Energy Efficiency in Production: Future Action Fields), se navodi da na proizvodne aktivnosti direktno utiče raspoloživost prirodnih resursa, stoga je neophodno unaprediti produktivnost upotrebe resursa kako bi se uz istovremeno povećanje obima proizvodnje smanjila potrošnja inputa – materijala i energije. Umesto paradigmе ostvariti maksimalan profit uz minimalno angažovani kapital, cilj (princip) proizvodnje treba da glasi: ostvariti maksimalni profit sa minimalnom upotrebotom (potrošnjom) resursa (Fraunhofer Institutes. *Energy Efficiency in Production: Future Action Fields*.

https://www.iwu.fraunhofer.de/content/dam/iwu/en/documents/EffPro_en.pdf, str. 2). Uz napomenu da otpad koji nastaje u procesu proizvodnje treba racionalno iskoristiti u drugim industrijskim procesima.

O produktivnosti resursa koja ne uključuje radnu snagu (*engl. non-labour resource productivity*), govore i autori Lavery, Pennell, Brown i Evans (2013, str. 11) i navode da ona obuhvata:

1. energetsku efikasnost,
2. smanjenje količine otpada koji nastaje u procesu proizvodnje,
3. optimizaciju pakovanja proizvoda,
4. unapredenu efikasnost transporta i
5. cirkularnu upotrebu resursa.

Resursna neefikasnost prema autorima Lavery, Pennell, Brown i Evans (2013) nije uvek lako uočljiva. Kao primer autori navode troškove upravljanja otpadom koji se posmatraju pre svega kroz prizmu troškova odlaganja reziduala proizvodnje eksterno, najčešće na deponije, dok se sa druge strane zanemaruje činjenica da otpad u sebi sadrži i deo sirovine (materijala), „deo” tehnološkog postupka prerade (prenetu vrednost sredstava za rad) i radne snage (str. 15).

Autori Lavery, Pennell, Brown i Evans (2013) ističu da je dugi niz godina sektor prerađivačke industrije bio fokusiran samo na unapređenje produktivnosti radne snage. Međutim, strukturne promene u globalnoj ekonomiji, uticale su na rast troškova inputa koji ne uključuju radnu snagu. Navedene promene obuhvataju:

1. Ograničenja u pogledu raspoloživosti i pristupa resursima (npr. nafta i drugi prirodni resursi);
2. Uticaj eksternalija na troškove poslovanja (npr. u formi taksi na zagađenje koje su kompanije dužne da plate);

3. Potrebe dobavljača, kupaca i potrošača se menjaju što utiče na neizvesnosti i nestabilnosti u pogledu tražnje za proizvodima, kao i na veća očekivanja od korporativne društvene odgovornosti.

Slika 2. – Unapređenje resursne efikasnosti duž lanca vrednosti

Izvor – prilagođeno prema Lavery, G., Pennell, N., Brown, S., Evans, S. (2013). The Next Manufacturing Revolution: Non-Labor Resource Productivity and its Potential for UK Manufacturing. Dostupno na: <http://www.nextmanufacturingrevolution.org/wp-content/uploads/2013/09/Next-Manufacturing-Revolution-full-report.pdf>, str. 14.

Unapređenje resursne produktivnosti duž lanca snabdevanja pozitivno utiče na ekonomске i ekološke performanse kompanija, ali ima i socijalne (društvene) benefite u smislu otvaranja novih radnih mesta, za razliku od unapređenja produktivnosti radne snage koja dovodi do smanjenja zaposlenosti (Lavery, Pennell, Brown, Evans, 2013, str. 14).

Femia (2014) ističe da povećanje efikasnosti (produktivnosti) upotrebe prirodnih resursa treba da bude primarni cilj društva, sa mnogo većim značajem u odnosu na značaj koji danas ima povećanje produktivnosti radne snage (str. 149). Femia (2014) resursnu efikasnost definiše kao odnos između „upotrebe prirodnih resursa (engl. natural resources) i društveno poželjnog ishoda društveno ekonomskog procesa u okviru kog su resursi preoblikovani u reziduale“. Autor ističe da se resursna efikasnost ne može poistovetiti sa resursnom produktivnošću jer se pod *resursnom efikasnošću* podrazumeva minimiziranje potrebnih resursa za proizvodnju jedinice autputa, dok se pod *resursnom produktivnošću* podrazumeva efikasnost ekonomске aktivnosti u generisanju dodate vrednosti upotrebom resursa.

Strazza, Del Borghi, Gallo i Del Borghi (2011) dodaju da efikasnija upotreba resursa utiče na konkurenčku prednost i sledstveno bolje performanse poslovanja u smislu ostvarivanja profita i istovremeno doprinosi boljim ekološkim performansama. Konkretnije, Strazza, Del Borghi, Gallo i Del Borghi (2011) ukazuju da efikasnija upotreba materijala utiče na ukupnu (eko-)efikasnost kompanije tj. efikasnija upotreba resursa smanjuje i troškove i negativan ekološki uticaj.

EKO-EFIKASNOST

Svetski poslovni savet za održivi razvoj (World Business Council for Sustainable Development – WBCSD) je 1992. godine definisao koncept eko-efikasnosti kao filozofiju menadžmenta koja podstiče kompanije da implementiraju ekološka rešenja koja, istovremeno, doprinose unapređenju ekonomskih performansi (WBCSD, 2006, str. 3). Suština koncepta eko-efikasnosti jeste: ostvariti što veću vrednost uz što manji ekološki uticaj (WBCSD, 2006, str. 27).

$$\frac{\text{Vrednost proizvoda ili usluge}}{\text{Ekološki uticaj}} = \text{Eko-efikasnost}$$

Fokus koncepta eko-efikasnosti je na poslovnim šansama koje omogućavaju kompanijama postizanje višeg stepena ekološke odgovornosti merene (kvantifikovane) kroz ekološke performanse, ali i ekonomičnosti (smanjenjem troškova, povećanjem prihoda) i profitabilnosti. Implementacija koncepta eko-efikasnosti se sprovodi sa ciljem optimizacije poslovnih procesa, upotrebe otpada kao resursa, razvoja i implementacije inovativnih rešenja koja kao rezultat imaju nove proizvode, sa novim funkcionalnim karakteristikama (WBCSD, 2006, str. 4).

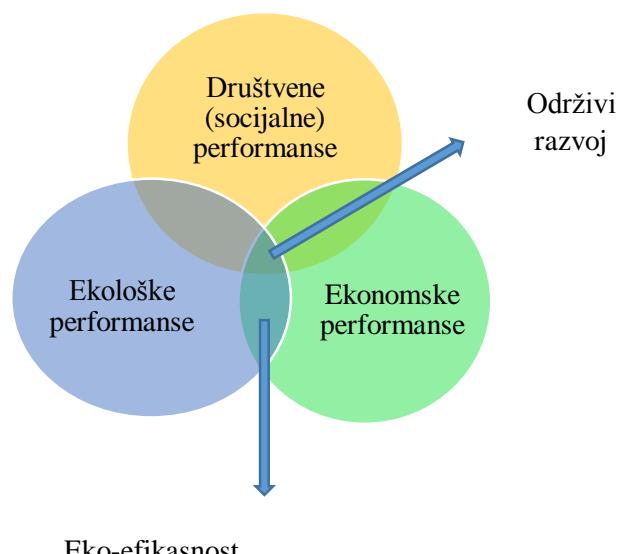
Koncept eko-efikasnosti u prvi plan ističe potencijalne finansijske koristi koje su rezultat smanjenja zagađenja i efikasnijeg i efektivnijeg upravljanja resursima u procesu proizvodnje. Odgovor na zahtev za zaštitom životne sredine kroz prilagođavanje ciljeva kompanija stanju i raspoloživosti prirodnih resursa, ukazuje na ekonomsku održivost poslovanja, korporativnu društvenu odgovornost, ali i na „zdravlje“ kompanija.

Globalni istraživački centar za razvoj (Global Development Research Center) navodi da je eko-efikasnost prvenstveno koncept upravljanja svim fazama poslovnog procesa (od nabavke, preko proizvodnje do distribucije i prodaje proizvoda i/ili usluge) koji povezuje ekonomske i ekološke performanse poslovnih aktivnosti (preuzeto sa:

www.gdrc.org/sustdev/concepts/04-e-effi.html). I stoga se može zaključiti da u svakoj fazi životnog ciklusa proizvoda i/ili usluge postoji mogućnost za unapređenje eko-efikasnosti (WBCSD, 2006, str. 4).

Prema Globalnom istraživačkom centru za razvoj, eko-efikasnost, za razliku od koncepta održivosti, ne uključuje (ne meri) društveni (socijalni) aspekt poslovanja. U skladu sa prethodnom konstatacijom, Ehrenfeld (2005) navodi da je značaj eko-efikasnosti, i sa teorijskog i praktičnog aspekta, upravo u mogućnosti kombinacije pokazatelja dva od tri stuba održivog razvoja – ekologije i ekonomije (str. 6). S druge strane, društvene performanse tj. pitanja poput jednakosti i socijalne uključenosti nisu deo seta indikatora eko-efikasnosti što je, sa metodološkog aspekta, prema Brattebø slabost tj. nedostatak koncepta (2005, str. 9).

Slika 3. – Održivi razvoj versus eko-efikasnost

Izvor: prikaz autora rada

Figge, Young i Barkemeyer (2014) navode da je cilj primene strategije eko-efikasnosti i strategije eko-suficijentnosti „apsolutno smanjenje ekološkog pritiska koji nastaje kao posledica potrošnje resursa i sa njom povezanih emisija“ (str. 216). Autori Figge, Young i Barkemeyer (2014) razlikuju dve osnovne strategije eko-efikasnosti:

1. strategiju smanjenja i
2. strategiju supstitucije.

Prva strategija podrazumeva povećanje eko-efikasnosti smanjenjem upotrebe resursa po jedinici proizvedene vrednosti, dok supstitucija

podrazumeva unapređenje eko-efikasnosti zamenom postojećih materijala manje štetnim (opasnim) supstancama po jedinici proizvedene vrednosti.

Prema Bringezu i Moriguchi (2002), koncept eko-efikasnosti uključuje glavne inpute procesa proizvodnje (materijal, energiju, vodu), ali i ključne negativne ekološke ishode proizvodnje (emisije u vazduh, otpadne vode, čvrsti otpad) i povezuje ih sa proizvodima i uslugama u čijoj su proizvodnji nastali (str. 80).

Koskela (2015) navodi definiciju eko-efikasnosti prema autorima DeSimone i Popoff obrazlažući da prefiks „eko” u nazivu koncepta eko-efikasnosti se odnosi i ekološke i ekonomske resurse, a drugi deo reči „efikasnost” ukazuje na potrebu za optimalnom upotrebot obe grupe resursa (str. 317).

Kompanije koje primenjuju princip eko-efikasnosti su konkurentnije na tržištu i profitabilnije jer koriste manje resursa – npr. vode i energije po jedinici autputa, generišu manje otpada i zagađenja, unapređuju metode proizvodnje, razvijaju nove proizvode i usluge, recikliraju i sl. Autori Sinkin, Wright i Burnett (2008) u svom radu navode da kompanije koje primenjuju strategiju eko-efikasnosti i na taj način ostvaruju niže troškove i veći profit imaju i veću tržišnu vrednost (str. 167).

Prema Svetskom poslovnom savetu za održivi razvoj, eko-efikasnost treba da postane integralni deo strategije rasta i razvoja kompanija. Eko-efikasnost uključuje (WBCSD, 2006, str.20):

- optimizaciju procesa (poslovanja) – prelazak sa skupih rešenja sanacije zagađenja kada je otpad već nastao na pristup koji rezultira prevencijom zagađenja,
- reciklažu otpada – upotrebu nusproizvoda/otpada jedne industrijske grane kao sirovine za drugu (koncept nula otpada i industrijske simbioze),
- mreže / virtuelne organizacije – zajedničku upotrebu resursa sa ciljem povećanja efektivnosti i efikasnosti poslovanja,
- nove usluge – iznajmljivanje proizvoda umesto prodaje i dr.
- eko-inovacije – u funkciji resursno efikasnije proizvodnje proizvoda kao i njihove upotrebe (tzv. pametna proizvodnja).

Slika 4. – Eko-efikasnost i poslovne aktivnosti

Izvor – WBCSD (2006). Eco-efficiency – Learning module, str. 20. Preuzeto sa:http://wbcstdservers.org/wbcstdpublications/cd_files/datas/capacity_building/education/pdf/EfficiencyLearningModule.pdf

Brojni ekološki izazovi sa kojima se kompanije danas suočavaju zahtevaju definisanje, razvijanje i implementaciju održivih poslovnih rešenja kroz eko-inovacije. Kada je u pitanju korporativna praksa, autor Machiba (2010) navodi da je primarni fokus kompanija najčešće na tehnološkim unapređenjima, mada ima primera kompanija koje su implementirale komplementarne organizacione promene kroz promene poslovnog modela. Machiba (2010) ukazuje na činjenicu da se inovacijama može ostvariti značajno unapređenje ekoloških performansi uz poseban naglasak na eko-inovacije koje utiču i na ekonomsku i ekološku održivost poslovanja – eko-efikasnost.

Kada je u pitanju zagađenje, u industriji se dugi niz godina primenjivao (i još uvek se često primenjuje) pristup „na-kraju-cevi“ (engl. end of the pipe) odnosno praksa sanacije zagađenja. Međutim, evidentno je da kompanije u sve većoj meri implementiraju koncept čistije proizvodnje smanjenjem količine materijala (sirovine) i/ili energije koja se troši u proizvodnim procesima. Kompanije u sve većoj meri sagledavaju i razmatraju ekološki uticaj proizvoda tokom životnog ciklusa i integriraju strategije za zaštitu životne sredine u sistem (strategije) upravljanja, uspostavljanjem „zatvorenih“ proizvodnih sistema (engl. closed-loop production system) u kojima se

eliminiše odlaganje otpada upotreboom otpada kao resursa, kontroliše zagađenje i unapređuje eko-efikasnost.

Slika 5. – Održiva proizvodnja, eko-inovacije i eko-efikasnost

Izvor – Prilagođeno prema Machiba, T. (2010). Eco-innovation for enabling resource efficiency and green growth: development of an analytical framework and preliminary analysis of industry and policy practices. International Economics and Economic Policy, 7 (2–3), str. 362.

Prednost primene koncepta eko-efikasnosti je u tome što se pored ušteda (smanjenja troškova), otvaraju i novi izvori prihoda – npr. kroz realizaciju/prodaju nusproizvoda ili proizvodnog otpada. Kroz koncept eko-efikasnosti, kompanije se fokusiraju na poslovne šanse koje proizilaze iz unapređenja ekoloških performansi, a koje će istovremeno doneti i finansijske koristi (Passetti, Tenucci, 2016, str. 228).

Prema autorima Passetti i Tenucci (2016) „kompanije treba da usvoje odgovarajuće instrumente upravljanja koji će im omogućiti analizu poslovanja u kontekstu koegzistencije ekonomskih i ekoloških problema”, a zatim i da definišu kriterijume za evaluaciju „međusobnog uticaja ekonomskih i ekoloških performansi” kroz merenje eko-efikasnosti određenog sistema (str. 228–229).

Eko-efikasnost se može unaprediti na nekoliko načina (WBCSD, 2006, str. 24):

1. Reinženjeringom procesa – smanjenjem potrošnje resursa i zagađenja, uštadama u troškovima.
2. Revalorizacijom nusproizvoda – podrazumeva da se razmenom nusproizvoda uspostave sinergetske veze sa drugim kompanijama, odnosno da otpad jedne kompanije postane sirovina za drugu.
3. Redizajnom proizvoda – kao rezultat, proizvod treba da bude jednostavniji, sa što manje različitih materijala.

4. Promena pristupa tržištu podrazumeva pronalaženje novih načina zadovoljavanja potreba potrošača.

Slika 6. – Faktori unapređenja eko-efikasnosti

Izvor – prikaz autora rada

Prema autoru Brattebø (2005), eko-efikasnost se, u osnovi, odnosi na strategije i merenje kombinovanih ekoloških i ekonomskih performansi proizvoda i proizvodnih sistema (str. 9), dok Maxime, Marcotte i Arcand (2006) koncept eko-efikasnosti definišu kao praktičan pristup koji omogućava uspostavljanje ravnoteže ekonomskih i ekoloških benefita sa ciljem smanjenja potrošnje resursa (sirovina, energije, vode) uz istovremeno povećanje vrednosti proizvodnje (str. 636). Maxime, Marcotte, Arcand napominju da ekološke performanse kompanija postaju kriterijum, osnova za ekonomsku održivost (2006, str. 637).

Na osnovu prethodno navedenog može se zaključiti da postoje različite definicije ili tumačenja eko-efikasnosti, odnosno kako autori Huppes i Ishikawa navode postoji bogatstvo objašnjenja ako bismo želeli da naglasimo pozitivnu stranu različitosti (diverziteta) (2005b, str. 26). Autorka (Koskela, 2015) navedenu konstataciju obrazlaže činjenicom da se koncept eko-efikasnosti koristi na različitim nivoima: u poslovnom kontekstu, eko-efikasnost se može primeniti i na proizvode (usluge), proizvodne linije, na nivou kompanije ili korporacije; izvan poslovnog konteksta, eko-efikasnost se može meriti na regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou.

Huppes i Ishikawa (2005b, str. 26) postavljaju pitanje da li je i zašto potreban još jedan pokazatelj poput eko-efikasnosti kada se u praksi već koristi dovoljno indikatora (i standarda) koji se odnose na kvalitet životne sredine, kao i ciljeva i instrumenata kojima se oni ostvaruju. Autori nužnost

razvoja i uvođenja novog koncepta (eko-efikasnosti) obrazlažu stavom da je za definisanje i implementaciju zakona i pravilnika u oblasti zaštite prirodnih resursa s jedne strane, kao i pozitivnog odgovora kompanija, s druge strane, neophodan integrisani pristup preveden u jasno definisane metode i procedure kojima će se istovremeno meriti i ekonomski i ekološki aspekt poslovanja. Prema autorima Huppes i Ishikawa (2005a) upravo takav pristup nedostaje.

Različita kombinacija varijabli, koja je predmet izbora korisnika pokazatelja eko-efikasnosti, rezultirala je definisanjem 4 osnovna modela za merenje eko-efikasnosti: 1. ekološki intenzitet (engl. environmental intensity) i 2. ekološka produktivnost – efikasnost (environmental productivity) u domenu stvaranja vrednosti (proizvodnje); i troškovi ekološkog unapređenja (engl. environmental improvement cost) i ekološka troškovna efektivnost (engl. environmental cost-effectiveness) u oblasti mera za ekološka unapređenja (engl. environmental improvement measures) (Huppes i Ishikawa, 2005c, str. 45).

Tabela 1. – Četiri osnovna modela merenja eko-efikasnosti

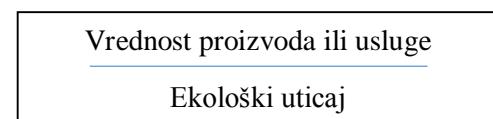
Ekonomска vrednost Ekološki uticaj	1. ekološka produktivnost Vrednost proizvodnje po jedinici ekološkog uticaja	3. troškovi ekološkog unapređenja Trošak po jedinici ekološkog unapređenja
Ekološki uticaj Ekonomска vrednost	2. ekološki intenzitet Ekološki uticaj po jedinici vrednosti proizvodnje	4. ekološka troškovna efektivnost Ekološko unapređenje po jedinici troškova

*Izvor – Prilagođeno prema Huppes, G., Ishikawa, M.(2005c). Eco-efficiency and its Terminology. *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), str. 45*

Merenje eko-efikasnosti, uz pomoć odgovarajućih indikatora, je važno kako bi se utvrdila uspešnost primene određenih mera unapređenja poslovanja, i sa ekonomskog (finansijskog) i ekološkog aspekta. Autori Verfaillie i Bidwell (2000) su definisli metodološki okvir koji će olakšati poslovnim subjektima da prate svoje učinke, a stejkholderima da ocene napredak koji kompanije ostvaruju u pogledu eko-efikasnosti. Kako navode Verfaillie i Bidwell (2000) kompanije, nastoje da, na različite načine, ostvare kontinualni rast i razvoj, uz istovremeno smanjenje negativnog uticaja na životnu sredinu, ali različito mere i interpretiraju svoje performanse.

Verfaillie i Bidwell (2000) ističu da je relativno mali broj indikatora ekonomskih i ekoloških performansi identifikovan kao odgovarajući tj.

validan za gotovo svaku kompaniju. Indikatori koji imaju navedenu karakteristiku su nazvani opšte primenjivi indikatori ili opšti indikatori (engl. generally applicable). Relevantni su, značajni za veliki broj kompanija i deo su ustaljenog, već uspostavljenog sistema merenja performansi. Drugu grupu indikatora koriste kompanije u skladu sa odgovarajućim poslovnim kontekstom (pre svega u zavisnosti od delatnosti kojom se bave), odnosno u zavisnosti od karakteristika poslovnih aktivnosti i nazivaju se specifični (posebni) indikatori što znači da će se razlikovati od sektora do sektora. Iako specifični indikatori nemaju široku upotrebu, ne znači da su manje važni. Odluku o tome koje će indikatore koristiti donosi svaka kompanija, pojedinačno. Opšti indikatori za merenje eko-efikasnosti su podeljeni u dve grupe, na osnovu formule za izračunavanje pokazatelja eko-efikasnosti (Verfaillie, Bidwell, 2000, str. 3):

Opšti indikatori za *vrednost proizvoda/usluge* su (Verfaillie, Bidwell, 2000, str. 15):

- količina proizvoda (obim proizvodnje) ili pruženih usluga i
- (neto) prihod ili neto prihod od prodaje (engl. net sales).

Opšti indikatori za *ekološki uticaj* su (Verfaillie i Bidwell, 2000, str. 15):

- potrošnja energije,
- potrošnja materijala,
- potrošnja vode,
- emisija gasova sa efektom staklene bašte i
- emisija supstanci koje oštećuju ozon (engl. ozone depleting substance emissions).

Sledeći indikatori mogu postati opšte primenjivi u narednom periodu, ako se postigne saglasnost zainteresovanih strana (Verfaillie, Bidwell, 2000, str. 15):

- dodatni finansijski indikatori (npr. EBIT),
- emisije u vazduh koje dovode do acidifikacije i
- ukupna količina otpada.

Vrednost proizvoda i ekološki uticaj se mogu meriti za različite entitete, kao što je npr. određena proizvodna linija, pogon, na nivou kompanije, korporacije kao i za pojedinačne proizvode, tržišne segmente pa i pojedinačne regije, države i dr. (Verfaillie, Bidwell, 2000, str. 8).

ZAKLJUČAK

Prepostavka održivog razvoja preduzeća jeste prihvatanje (uvažavanje) zdrave životne sredine kao „specifičnog stejkholdera” i ostvarivanje definisanog nivoa ekoloških performansi. Prepostavka ekonomski održive održivosti poslovanja preduzeća jeste pozitivan uticaj ekoloških performansi na ekomske performanse.

Povezivanje ekonomskih i ekoloških učinaka (performansi), rezultiralo je preispitivanjem tradicionalnih pokazatelja uspešnosti poslovanja i definisanja novih indikatora efikasnosti: (1) resursne produktivnosti (efikasnosti) koja ne uključuje radnu snagu kao resurs i (2) eko-efikasnosti.

Sve veći značaj koji se pridaje resursnoj efikasnosti koja ne uključuje radnu snagu rezultat je i činjenice da u proizvodnim kompanijama, oko 50% ukupnih troškova (cene koštanja) čine troškovi materijala i energije, dok s druge strane, troškovi radne snage, u proseku, čine oko 20% cene koštanja. S druge strane, primenom principa eko-efikasnosti, kompanije se fokusiraju na poslovne šanse koje proizilaze iz unapređenja ekoloških performansi, a koje će istovremeno doneti i finansijske koristi.

SUMMARY RESOURCE PRODUCTIVITY AND ECO-EFFICIENCY – CONTEMPORARY CONCEPTS OF BUSINESS SUCCESS

In the context of evident negative environmental outcomes of economic activities, nowadays companies are under the pressure to accept clean (healthy) environment as a „specific stakeholder” and to internalize harmful effects of business activities on natural resources. Since costs of environmental protection and pollution control are element of total costs, companies are striving to simultaneously improve economic and environmental performances and to achieve economically sustainable sustainability.

Also, it is necessary to revise traditional concepts of business success and (re)define contemporary indicators. Recently, business success is evaluated through non labour resource productivity and eco-efficiency.

Key words: efficiency, productivity, resources, non-labour resource productivity (efficiency), eco-efficiency, performances.

LITERATURA

1. Brattebø, H. (2005). Toward a Methods Framework for Eco-efficiency Analysis? *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), 9–11.
2. Daraio, S., Simar, L. (2007). *Advanced Robust and Nonparametric Methods in Efficiency Analysis*. Boston, MA: Springer.
3. Ehrenfeld, J. R. (2005). Eco-efficiency Philosophy, Theory, and Tools. *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), 6–8.
4. Femia, A. (2014). Changing the Priorities: From Labour Productivity to the Efficiency in the Use of Resources. U M. Angrick, A. Burger i H. Lehmann (ur.), *Factor X-policy, Strategies and Instruments for a Sustainable Resource Use* (str.149–175). Springer Netherlands.
5. Figge, F., Young, W., Barkemeyer, R. (2014). Sufficiency or efficiency to achieve lower resource consumption and emission? The role of rebound effect. *Journal of Cleaner Production*, 69, 216–224.
6. Fraunhofer Institutes. *Energy Efficiency in Production: Future Action Fields*. Preuzeto 10. aprila 2017., sa:
7. https://www.iwu.fraunhofer.de/content/dam/iwu/en/documents/EffPro_en.pdf
8. Greenovate! Europe (2012). *Guide to resource efficiency in manufacturing – experiences from improving resource efficiency in manufacturing companies*. Preuzeto 20. maja 2016, sa
9. https://www.greenovate-europe.eu/sites/default/files/publications/REMake_Greenovate%21Europe%20-%20Guide%20to%20resource%20efficient%20manufacturing%20%282012%29.pdf
10. Huppes, G., Ishikawa, M. (2005a). Why Eco-efficiency? *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), 2–5.
11. Huppes, G., Ishikawa, M. (2005b). A Framework for Quantified Eco-efficiency Analysis. *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), 25–41.
12. Huppes, G., Ishikawa, M. (2005c). Eco-efficiency and its Terminology. *Journal of Industrial Ecology*, 9 (4), 43–46.
13. Ivanović, M. O., Mitić, P., Popović, S. (2015). Globalizacija i tehničko-tehnološke promene – savremenije društvo i/ili globalna ekološka propast. *Poslovna ekonomija*, IX (1), 263–276.
14. Knežević, G., Pavlović, V., Stevanović, S. (2017). Izveštavanje o održivom razvoju – karakteristike, ograničenja i perspektiva u Republici Srbiji. *Poslovna ekonomija*, XX (1), 83–102.
15. Koskela, M. (2015). Measuring eco-efficiency in the Finnish forest industry with public data, *Journal of Cleaner Production*, 98, 316–327.

16. Krstić, B., Sekulić, V. (2007). *Upravljanje performansama preduzeća*. Niš: Ekonomski fakultet.
17. Lavery, G., Pennell, N., Brown, S., Evans, S. (2013). *The Next Manufacturing Revolution: Non-Labor Resource Productivity and its Potential for UK Manufacturing*. Preuzeto 5. septembra 2017, sa:
18. <http://www.nextmanufacturingrevolution.org/wp-content/uploads/2013/09/Next-Manufacturing-Revolution-full-report.pdf>
19. Machiba, T. (2010). Eco-innovation for enabling resource efficiency and green growth: development of an analytical framework and preliminary analysis of industry and policy practices. *International Economics and Economic Policy*, 7 (2–3), 357–370.
20. Maxime, D., Marcotte, M., Arcand, Y. (2006). Development of eco-efficiency indicators for the Canadian food and beverage industry. *Journal of Cleaner Production*, 14, 636–648.
21. Passetti, E., Tenucci, A. (2016). Eco – efficiency measurement and the influence of organisational factors: evidence from large Italian companies. *Journal of Cleaner Production*, 122, 228–239.
22. Sinkin, C., Wright, C. J., Burnett, R. D. (2008). Eco-efficiency and firm value. *Journal of Accounting and Public Policy*, 27 (2), 167–176.
23. Strazza, C., Del Borghi, A., Gallo, M., Del Borghi, M. (2011). Resource productivity enhancement as means for promoting cleaner production: analysis of co-incineration in cement plants through a life cycle approach. *Journal of Cleaner Production*, 19, 1625–1621.
24. Verfaillie, H. A., Bidwell, R. (2000). *Measuring Eco-efficiency – a Guide to Reporting Company Performance*. Geneva. World Business Council for Sustainable Development;
25. World Business Council for Sustainable Development – WBCSD (2006). *Eco-efficiency learning module*. Preuzeto 20. septembra 2017, sa
26. http://wbcstdservers.org/wbcstdpublications/cd_files/datas/capacity_building/education/pdf/EfficiencyLearningModule.pdf
27. www.gdrc.org/sustdev/concepts/04-e-effi.html.

Ovaj rad je primljen **10.06.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **23.10.2018.** godine.

UDK: 796.02:005

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Pregledni rad

Godina XII

Broj 2

Str 128 – 140

doi: 10.5937/poseko14-19032

Prof. dr Milan Nešić¹

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad

Fakultet za sport i turizam, Novi Sad

BEZBEDNOST SPORTSKOG DOGAĐAJA I ULOGA KLUPSKOG MENADŽMENTA

SAŽETAK: Organizacija sportskih događaja obuhvata kompleksnu menadžmentsku aktivnost neposrednih izvršilaca koja se u pogledu tehničkog obuhvata (tehnički organizator) odnosi prvenstveno na ljudske resurse određenog sportskog kluba. Značajna aktivnost, gotovo svakog kluba, jeste organizovanje sportskih takmičenja. I sama zakonska regulativa je ovu oblast delovanja sportskih organizacija (klubova) na implicitan način definisala kao obavezu. Tako da se u sportskoj praksi gotovo i ne može „sresti” klub koji „bar jedan put” nije bio organizator nekog sportskog događaja/takmičenja. Bezbednost sportskog događaja predstavlja veoma značajno pitanje koje treba da zaokuplja sve njegove učesnike, a pre svih neposredne organizatore i realizatore (menadžment), a obuhvaćeno je vremenom pre, za vreme i nakon njegovog održavanja. U tom smislu i razmatranje različitih aspekata bezbednosnog menadžmenta, koji u najširem smislu obuhvata upravljanje odgovarajućim resursima koji se aktivno usmeravaju ka jasno utvrđenim bezbednosnim ciljevima, predstavlja jednu od obaveza uspešnog sportskog menadžmenta.

Rad se, u osnovi, bavi teorijskom eksplikacijom fundamentalnih aspekata odgovornosti i obaveza sportskih klubova kao ključnih subjekata organizacijsko-bezbednosnih pitanja upravljanja sportskim događajima.

¹ milan.nesic@tims.edu.rs

Ključne reči: sportski klub, bezbednosni menadžment, sportski događaj.

UVOD

Bezbednosni menadžment (*Security Management*) u svom najširem značenju predstavlja upravljanje odgovarajućim resursima (ljudskim, materijalnim i informacionim) koji se aktivno usmeravaju ka jasno utvrđenim bezbednosnim ciljevima (Mihajlović, Mučibabić, 2013). U kontekstu bezbednosnog menadžmenta neophodno je imati u vidu njegove osnovne upravljačke funkcije koje su ključni aktivacioni potencijal upravljanja bezbednosnim prostorom organizacije događaja, a obuhvataju: (1) *planiranje* (definisanje entiteta koji se štite, identifikaciju pretnji, identifikaciju potencijalnih posledica, izbor stepena, mera i prioriteta zaštite, određivanje politike zaštite, itd.); (2) *organizovanje* (kreiranje organizacijske strukture koja će biti u funkciji definisanih bezbednosnih ciljeva); (3) *rukovođenje* (određivanje nivoa nadležnosti u organizovanju i neposrednoj operativnoj realizaciji utvrđenih bezbednosnih mera) i (4) *kontrola* (praćenje i monitoring aktivnosti radi obezbeđivanja efikasnosti i efektivnosti mera zaštite).

U kontekstu razmatranja menadžmenta bezbednosti u sportu neophodno je imati u vidu još nekoliko terminoloških odrednica koje se susreću u gotovo svim vidovima internacionalne sportske (bezbednosne) komunikacije. To se posebno odnosi na pojmove: (a) *Security* (bezbednost; odsustvo namerno ili slučajno izazvanih opasnosti po lica i imovinu), (b) *Safety* (sigurnost; u osnovi ima isto značenje kao i bezbednost, ali se prvenstveno koristi kao odraz stava/ubeđenja pojedinca), (3) *Protection* (zaštita; skup mera i postupaka koji imaju za cilj određeni nivo bezbednosti). Može se reći da bezbednost, kao stanje i proces, predstavlja zaštićenost neke vrednosti u sportu koja se ostvaruje različitim merama. One po svojoj suštini mogu biti: (a) proaktivne (preventivne) i (b) sanacione (represivne) (Rodić, Đorđević, 2004). Adekvatnim bezbednosnim menadžmentom u sportu, pojave huliganstva i svih ostalih oblika društveno neprihvatljivih ponašanja na sportskim događajima, na ulicama i javnim mestima, mogu se svesti u društveno prihvatljive okvire (Milošević, Teofilović, 2005).

Organizacija sportskog događaja je složen proces koji dominantno determiniše aktivnosti svih učesnika. Njegova kompleksnost je posebno vidljiva kada se razmatraju pitanja aktivnog uključivanja u sportski događaj svih zainteresovanih stejkholdera: menadžmentska struktura organizatora, sportisti i treneri, sponzori i finansijeri, mediji, gledaoci i sportska publika, kao i najširi sportski auditorijum (sportska javnost). Bez obzira o kakvom se sportskom događaju radi, on neizostavno pripada određenom takmičarskom

sistemu, na osnovu koga se može opredeliti njegov kvalitativni nivo, prostorna opredeljenost, periodičnost, društveni značaj, privlačnost za sportsku publiku, itd. (Nešić i dr., 2013, str. 219).

Posmatrano sa aspekta bezbednosti, kao i konteksta odgovornosti neposrednog organizatora, učesnici sportskog događaja mogu se obuhvatiti kroz dva nivoa: (1) nivo *unutrašnjeg* okruženja (sportisti, treneri, sportski klubovi, menadžeri, neposredni organizatori i sportski auditorijum, koji zajedno čine neposredne učesnike sportskog događaja; i 2) nivo *spoljašnjeg* okruženja (sponzori, donatori, mediji, sve kompanije i institucije koji su potencijalni poslovni partneri neposrednih učesnika sportskog događaja, odnosno „potrošači” sportskog proizvoda) (Nešić, 2007).

Zakonom² („Sl. glasnik RS”, br. 67/2003, 101/2005 – dr. zakon, 90/2007, 72/2009 –dr. zakon, 111/2009 i 104/2013 - dr. zakon) su decidno utvrđene mere i radnje kojima se mogu prevenirati i sprečiti svi pojavnii oblici nasilja i društveno neprihvatljivog ponašanja na sportskim događajima. Njime su obuhvaćene i obaveze koje se odnose na neposredne tehničke organizatore (granske saveze, sportske klubove, ostala pravna i fizička lica u sistemu sporta) u pogledu usklađivanja svojih akata sa Zakonom. Takođe, predviđene su mere i ovlašćenja koje preuzimaju nadležni državni organi (Ilić i dr., 2013).

Bezbednost sportske priredbe se nalazi domenu u pravne odgovornosti tzv. tehničkog organizatora, koji se smatra neposrednim realizatorom događaja. Zakon o sportu Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 10/2016) je svojim odredbama jasno utvrdio osnovne obaveze u pogledu bezbednosti, a sportske asocijacije (savezi, federacije, klubovi i druge institucije koje se bave pitanjima takmičarskih aktivnosti sportista) i dodatno definisale pojedinačna pitanja bezbednosnog karaktera (Nešić, 2007). Tako se u članu 156. definiše ko se sve može baviti organizovanjem sportskih priredaba³. To su, pre svega, sportski klubovi, savezi, ali i druga pravna i fizička lica, koja se moraju striktno pridržavati svih zakonskih propisa koji se eksplicitno, ali i implicitno, odnose na ukupan kontekst bezbednosti događaja. Pored zakonske legislative, za sportske priredbe su od prvorazrednog značaja propisi koje utvrđuju nadležni granski savezi, tzv. sportska pravila. Bez obzira o kojem se sportskom subjektu radi (klub, savez, udruženje, i sl.) kada se nalazi u ulozi organizatora sportskog događaja (posebno ako se radi o sportskim takmičenjima) zakonske obaveze su eksplicitno definisane kroz sledeće zadatke⁴: (1) obezbeđivanje nesmetanog i sigurnog održavanja događaja, (2)

² Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama (2013).

³ Zakon o sportu kao osnovnu terminološku odrednicu za sportske događaje definiše „sportske priredbe”, koje mogu da se organizuju u obliku *sportskih manifestacija* i *sportskih takmičenja* (čl. 156).

⁴ čl. 157. Zakona o sportu.

preduzimanje mera za poredupređenje mogućih rizika koji bi bili uzročnici nastanka štetnih posledica po direktne i indirektne učesnike (sportiste, publiku i/ili treća lica), (3) preduzimanje potrebnih mera kojima se preventivno utiče na faktore povećanja rizika (bezbednost sportskog objekta, ispravnost sertifikovanih tehničkih instalacija i opreme, prisustvo hitne medicinske pomoći, odvijanje manifestacije u skladu sa propozicijama, itd.); (4) preduzimanje adekvatnih bezbednosnih mera radi sprečavanja nasilja i drugih društveno nedozvoljenih ponašanja na događaju; (5) obezbedi uslove za primenu zakonom predviđenih antidoping procedura; (6) prijavljivanje održavanja sportskog događaja nadležnim državnim organima u skladu sa propisima kojima se uređuju javna okupljanja; (7) preduzimanje neophodnih mera zaštite životne sredine, u skladu sa zakonom.

KLUB KAO ORGANIZATOR SPORTSKOG DOGAĐAJA

U Republici Srbiji najveći broj sportskih klubova⁵ je po svojoj formalno-pravnoj i organizacionoj fisionomiji osnovano kao sportsko udruženje. Terminološka raznolikost i širina pristupa koja se može uočiti prilikom pokušaja jedinstvenog određenja termina kojim bi se obuhvatio celokupan aspekt javnog ispoljavanja sportske aktivnosti, koje su osnova egzistencije sportskog kluba, gotovo uvek u prvi plan postavlja fenomen sportskog takmičenja. Bez obzira na široke aspekte uticaja i vrednosnih karakteristika koje sport u sebi sadrži, ipak je njegova najdominantnija karakteristika – takmičenje. Posmatrano sa pozicije sportskog kluba takmičenje predstavlja svojevrsno „ogledalo” kvaliteta i efikasnosti, pre svega, trenažnog procesa (ali i ostalih delova sistema sportske organizacije – menadžmenta, poslovnih podsistema, logistike, itd.). Takmičarski rezultati sportista određuju, u velikoj meri, vrednost cele sportske organizacije (kluba) čime opredeljuju i njenu stabilnost u okruženju (internom i eksternom). Zato se i kaže da takmičenje daje sportu njegovu osobenu smislenost, bez čega on ne bi mogao biti adekvatno definisan kao pojam (Nešić, 2008).

Jedna od bitnih aktivnosti, gotovo svakog sportskog kluba, jeste organizovanje sportskih takmičenja. I sama zakonska regulativa je ovu oblast delovanja sportskih organizacija (klubova) na implicitan način definisala kao obavezu. Tako da se u sportskoj praksi gotovo i ne može sresti klub koji bar jedanput nije bio organizator sportskog takmičenja. Zakonom o sportu („Sl. glasnik RS”, br. 10/2016) utvrđeno je da sportska organizacija može koristiti

⁵ oko 98% svih registrovanih klubova u R. Srbiji egzistiraju u formi sportskih udruženja (neprofitne organizacije).

reč „klub”⁶ u svom nazivu samo ako aktivno i kontinuirano učestvuje u sistemu sportskih takmičenja koje konceptualno utvrđuje i sprovodi nadležni nacionalni granski sportski savez. Bitno je naglasiti da se i terminološko definisanje *sportskog takmičenja* odnosi na jasno usmeravanje pažnje menadžmenta sportskih klubova na njegovo suštinsko određenje kao „sportske priredbe koja se odvija prema unapred utvrđenim i poznatim sportskim pravilima, koja mogu biti opšte važeća za konkretnu granu sporta ili samo za konkretnu sportsku priredbu i čiji je cilj, kojem svaki učesnik teži, ili pobeda protivnika ili postizanje izvesnog unapred određenog sportskog rezultata”.⁷

U razmatranju bezbednosnih pitanja organizacije sportskih događaja neophodno je tretirati kao neodvojive sledeće elemente: (1) organizatora sportskog događaja (takmičenja) i (2) sportski objekat (mesto održavanja). Osnovni bezbednosni zahtevi se, stoga, interaktivno odnose na menadžment oba subjekta (samo njihovo sadejstvo obezbeđuje adekvatan nivo svih bezbednosnih mera). Međutim, klubu kao neposrednom (tehničkom) organizatoru događaja nameću se najjednostavniji zadaci kojima se utvrđuju brojni aspekti bezbednosti, među kojima su najznačajniji: (1) javna bezbednost (javni red i mir), (2) bezbednost sportskog objekta, (3) bezbednost opreme i rekvizita koji se neposredno koriste tokom realizacije sportskog događaja i (4) medicinsko-zdravstveno obezbeđenje učesnika. Iz tih razloga je bezbednosni tretman učesnika organizacijsko pitanje koje obuhvata dva nivoa subjekata/faktora: (1) subjekti *sportskog prava* (država, kao i međunarodne sportske i druge institucije; bezbednosno-zakonska regulativa, itd.) i (2) subjekti *sportske delatnosti* (neposredni organizator sportskog događaja na koga se spušta odgovornost za bezbednost učesnika).

Bezbednost sportskog događaja predstavlja veoma značajno pitanje koje treba da zaokuplja sve njegove aktere, a pre svih organizatore i realizatore (menadžment), a obuhvaćeno je vremenom pre, za vreme i nakon njegovog održavanja. Različiti sportski događaji podrazumevaju i adekvatne pripreme za realizaciju. Za razliku od „opšte sportske aktivnosti” (trening, rekreativno vežbanje, i sl.), sportsko takmičenje (sportska priredba) zahteva obuhvatnije organizacione pripreme kako bi se, u suštini, mogla realizovati sportsko-takmičarska aktivnost na njima. S obzirom da je svako sportsko takmičenje predmet interesovanja šire javnosti i privlači veći broj ljudi (gledalaca), na ograničenom prostoru i u ograničenom vremenskom intervalu, organizator je obavezan da, pored mera sigurnosti koje se odnose na sportiste i druge direktnе učesnike takmičenja, preduzme i mere za bezbedno praćenje događaja od strane publike, posetilaca, predstavnika medija, itd. Obim mera koje je

⁶ u nazivu ispred reči „klub” navodi se naziv sportske grane ili discipline u kojoj se takmiči, a ako učestvuje u sportskim takmičenjima u više sportskih grana ili disciplina, u nazivu sadrži reči: „sportski klub” (čl. 35).

⁷ čl. 3. tač. 22. Zakona o sportu R. Srbije (2016).

neophodno preuzeti uslovljene su različitim faktorima, od kojih se jedan odnosi i na samu vrstu sporta (Nešić, 2007, str. 132). Sportsko takmičenje uvek predstavlja potencijalan rizik za njegove aktere (kako sportiste, tako i širi auditorijum koji ga neposredno prati). Zadatak menadžmenta događaja (kluba organizatora) jeste da preuzme sve potrebne mere za *predupređenje* mogućih rizika (aktivnosti koje ne zahtevaju od organizatora neposredno (direktno) delovanje na „izvor” ugrožavanja već traže od njega da omogući potencijalno ugroženim licima odgovoran odnos prema opasnostima koje prate sportsko takmičenje) (Đurđević, 1997, str. 73). Mere koje klub kao organizator može i treba da preuzme u pravcu predupređenja rizika odnose se na: (1) upozorenja na rizike svojstvene sportskom takmičenju, (2) zabrane, (3) davanje obaveštenja, (4) adekvatno osvetljavanje sportskog objekta.

Prilikom organizacije sportskih takmičenja klupski menadžment mora predvideti i situacije koje se odnose na mogućnost pojavljivanja tzv. *atipičnih rizika* (rizici koji nisu u opsegu spoznaje iz ugla prosečnog životnog iskustva, odnosno mogu da potiču od specifičnosti aktivnosti ili okolnosti koje izazivaju aktivnosti u okviru događaja). Atipični ili „povećani” rizici za organizatora događaja predstavljaju okolnost koja se odnosi na dva aspekta: 1) organizator ne sme stvoriti preterane rizike pomoću zabranjene radnje, i 2) potrebno je da postoji mogućnost pojavljivanja atipičnih rizika koje ugrožena lica ne mogu sama u punoj meri prepoznati, niti ih bez tuđe pomoći mogu izbeći (Nešić, 2007, str. 135). Klub kao organizator može uticati na rizike samo ako su mu poznate sve okolnosti iz kojih oni proističu, međutim, zakonska obaveza mu nameće da do takvih saznanja dođe pre organizovanja ili realizacije samog događaja. Obaveze kojima se utiče na predupređenje povećanih i atipičnih rizika se odnose na: (1) kontrolu i otklanjanje rizika koji potiču od sportskog objekta ili sportske opreme, (2) kontrolu i otklanjanje rizika koji su direktno povezani sa karakteristikama sportske aktivnosti i (3) odabir adekvatno pripremljenih sportista i uticaj na njihovo ponašanje.

UPRAVLJANJE MERAMA PREVENCIJE BEZBEDNOSTI SPORTSKOG DOGAĐAJA

Sportski događaji pred menadžment postavljaju ozbiljne zadatke u pogledu bezbednosti. Posebno veliki sportski događaji (Dugalić, 2011), odnosno medijski privlačna sportska takmičenja, mogu predstavljati mesto potencijalnog rizika za ozbiljnije narušavanje javnog reda i mira, eskalaciju nasilja pojedinaca ili grupe (često praćenog uništavanjem imovine, telesnim povredama ljudi, itd.). Sva sportska takmičenja koja imaju elemente za koje se može prepostaviti da potencijalno utiču na moguće narušavanje uobičajenih i konvencionalnih oblika ponašanja njegovih učesnika (pre svega

publike i navijača, ali i ostalih činilaca sportskog događaja) u aktuelnoj sportskoj praksi se smatraju *sportskim događajima visokog rizika* (Nešić, 2007, str. 140). Njima su posebno obuhvaćeni sledeći (Kulić, 2013): (1) domaći i međunarodni sportski događaji visokog takmičarskog ranga, (2) događaji na kojima se očekuje prisustvo masovnijeg učešća publike (posebno navijača gostujućih klubova) i (3) sportska takmičenja kod kojih posebne okolnosti ukazuju na mogućnost izbijanja nasilja i narušavanja javnog reda i mira.

Klub kao organizator sportskog događaja/takmičenja ima precizno definisane zakonske obaveze koje mora sprovesti kako bi on bio bezbednosno preveniran, odnosno omogućio nesmetano odvijanje planiranih aktivnosti (optimalni uslovi za realizaciju sportskih postignuća neposrednih učesnika–sportista). U tom smislu vremenski parametri organizaciono-bezbednosnih obaveza se pred organizatora postavljaju znatno ranije nego što sama takmičarska aktivnost (definisana odgovarajućim sportskim pravilima) podrazumeva. Zakonom je definisano da vreme održavanja sportskog takmičenja/događaja obuhvata vremenski period od 2 sata pre njegovog početka do 2 časa nakon završetka. Kada se radi o sportskim događajima visokog rizika, vremenski obuhvat se produžava na 4 časa pre početka, do 4 časa nakon njegovog završetka⁸ (čl. 2).

Upravljačke strukture sportskog događaja obavezne su da, u osnovi, primenjuju dve grupacije mera na kojima se temelji njegova bezbednost⁹: (1) *preventivne mere* (edukacija navijača domaćeg kluba, u saradnji sa gostujućim klubom; podsticanje sportskog ponašanja gostujućih navijača; informisanje navijačkih grupa i šireg navijačkog auditorijuma – sastanci sa navijačima; donošenje propisa i pravila iz svoje nadležnosti; sastanci sa službenim licima događaja, itd.) i (2) *bezbednosne mere na samom sportskom događaju* (redarska služba; saradnja sa organima MUP; obezbeđivanje službe hitne medicinske pomoći; vatrogasna služba; odgovarajuće nadležne inspekcije i komunalne službe; itd.).

Aktivnosti menadžmenta sportskog događaja/takmičenja koje se odnose na njegovu bezbednost i nesmetano odvijanje posebno dolaze do izražaja prilikom priprema za održavanje „sportskih događaja visokog rizika“. Organizator je obavezan da planira sprovođenje mera kojima se sprečava nasilje i nedolično ponašanje, odnosno da ih neposredno primeni u realizaciji nastupajućeg sportskog događaja. Za kreiranje planskih dokumenata od bitnog je značaja poznавanje zakonske definisanosti vremenskog obuhvata sportske priredbe, na koju se odnose obaveze neposrednog sprovodioca. Deo bezbednosnog planskog sadržaja u pripremi sportskih priredbi usmeren je ka

⁸ čl. 2. Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama (2013).

⁹ regulisano čl. 7, 8. i 9. Zakona (2013).

definisanim „bezbednosnim objektima” koje čine: (1) *učesnici sportske priredbe* (sva lica koja su prisutna na mestu njenog održavanja), (2) *sportski objekat* (objekat koji je namenjen za održavanje priredbe i poseduje gledališni deo); (3) *sportski teren* (prostor gde se odvija neposredna sportska aktivnost – utakmica, meč, itd., uključujući i prostor do gledališta).

Klub kao organizator obavezan je da tokom aktivnosti na planiranju i sprovodenju mera bezbednosti aktivno sarađuje sa organima nadležnog Ministarstva (pripadnicima policije) iz čega proizilazi njihova zajednička obaveza osiguranja bezbednog održavanja događaja. To, u prvom redu, podrazumeva predupređenje i onemogućavanje izbijanja nereda, nasilja ili nedoličnog ponašanja, kao i njihovog suzbijanja. U skladu sa svojim zakonskim ovlašćenjima svaki od učesnika bezbednosnog delovanja ima svoje specifične zadatke i uloge, koje su usmerene ka istoj pojavi – nasilju i nedoličnom ponašanju učesnika priredbe. Zakonska definisanost ovih pojava se naročito odnosi na: (1) fizički napad na učesnike događaja, (2) fizički obračun između neposrednih učesnika, (3) ubacivanje na takmičarski prostor ili u gledalište predmete koji mogu da ugroze lica ili imovinu, (4) izazivanje netrpeljivosti koja može da rezultira fizičkim sukobom učesnika, (5) oštećenje sportskog objekta i njegove pripadajuće opreme, (6) izazivanje nereda u samom sportskom objektu ili njegovoj neposrednoj okolini, (7) remećenje odvijanja sportskog takmičenja ili ugrožavanje bezbednosti učesnika, (8) ulazak u sportski teren za sva lica koja nisu neposredni akteri predviđeni sportskim pravilima, (9) neovlašćen ulazak u službene prostorije namenjene odvijanju takmičenja, (10) unošenje i upotreba alkohola ili drugih opijatnih supstanci, (11) unošenje i upotreba pirotehničkih sredstava u sportski objekat, odnosno drugih predmeta kojima može biti ugrožena bezbednost, (12) ulazak u deo gledališta koji je predviđen za protivničke navijače (Nešić, 2007, str. 143).

Poznavanje bezbednosnih elemenata je od fundamentalnog značaja za dobru pripremu i bezbedno odvijanje sportskog događaja, tako da se od organizatora zahteva da predvidi i planira mere za sprečavanje navedenih pojava (Veselinović i sar., 2015). U okviru ovih obaveza značajno je imati u vidu sledeće sadržaje organizacijske aktivnosti koje preduzima tehnički organizator: (1) mere prevencije, (2) opšte mere, (3) posebne mere na sportskim događajima koji su kategorisani kao takmičenja/utakmice visokog rizika i (4) upoznavanje sa merama koje preduzimaju nadležni državni organi.

Slika 1. – Subjekti bezbednosti sportskog događaja*Izvor:* Autor;

Efikasnost menadžmenta rizika sportskog događaja zasniva se na odgovarajućoj saradnji kluba-organizatora i predstavnika službi nadležnog državnog organa (policije). Upravljanje rizicima sportskog događaja pretpostavlja primenu odgovarajućih metoda procene svih opasnosti koje mogu omesti njegovo održavanje i, u tom kontekstu, odgovarajuće planiranje bezbednosno-preventivnih mera (Giulianoti, Klauser, 2010). Time se preventivno deluje na minimiziranje mogućnosti za pojavu tzv. opasnog događaja i njegovih posledica (čime se direktno smanjuje rizik po živote i zdravlje učesnika i publike). Svakako da se rizici ne mogu u potpunosti eliminisati (ukloniti iz okruženja kluba – organizatora), ali se adekvatnim planskim aktivnostima njima može efikasno upravljati. Treba imati u vidu da se kod planiranja upravljanja rizikom organizator mora oslanjati na dve ravni – zakonodavnu i rizik-menadžmentsku (Tabela 1).

Tabela 1. – Platforma za planiranje mera prevencije rizika sportskog događaja

PLANSKI FOKUS	ZAKONSKA REGULATIVA	MENADŽMENT RIZIKA
Tretman rizika	Pokušava da ih eliminiše ili ih spreči u potpunosti	Smanjuje rizik i upravlja njime
Pristup	Sprečava pojavu incidentnih situacija, bez obzira na cenu	Poštuje princip „cena – dobitak“ (ako troškovi prevazilaze korist od kontrolisanja rizika smanjuje se nivo kontrole)
Zahtevi za postavljene standarde	Postavljeni od strane zakonske regulative	Postavljeni od strane organizatora

Izvor: McGregor-Lowndes, 2008: 60; prilagodio autor;

Savet Evrope je svojom rezolucijom za sprečavanje nasilja na fudbalskim mečevima (2006/C-322/01) apostrofirao ovaj sport u pogledu bezbednosti sportskih događaja, kao visoko rizičan, te doneo obavezujuće standarde za postupanje policije i organizatora u pripremi organizacije i realizacije fudbalskih utakmica. Međutim, kako su i neki drugi sportovi, posebno ekipni (košarka, rukomet, odbojka, vaterpolo, hokej, itd.) veoma privlačni za širi krug publike, kao i medija, to se bezbednosni standardi EU mogu u potpunosti primeniti i na njih. Iz tog razloga su standardi opisani u Rezoluciji aplikativni u kontekstu svih sportskih takmičenja, posebno u delu koji se odnosi na obaveze organizatora u pogledu planiranja mera bezbednosti i prevencije. Naročito je značajna tzv. *Lista zahteva koju bi organizator trebao da ispuni* u kojoj su naznačene obavezne grupe aktivnosti koje je neophodno planirati (i realizovati). One obuhvataju sledeće: (1) imenovanje oficira za bezbednost, (2) bezbednosni standardi u pogledu infrastrukture, (3) angažovanje redara, (4) bilet politika i kontrola ulaznica, (5) pravila ponašanja na stadionu (isključivanje građanskog prava) i (6) pisani sporazum sa policijskim i hitnim službama.

ZAKLJUČAK

Današnja sportska takmičenja su prateći faktor ubrzanog razvoja savremenog sporta, kojeg karakteriše sve oštija konkurenčija na sportskim borilištima i, u skladu sa tim, sve veći zahtevi koji se postavljaju pred sportiste. Postići željeni sportski rezultat od neposrednih „proizvođača” iziskuje maksimalne psiho-fizičke napore (nekada i preko granica njihovih objektivnih mogućnosti). Sportska takmičenja su, stoga, najkarakterističnija mesta gde se objektivno ispoljavaju različite vrste rizika.

Bezbednost sportskih događaja predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja koja zaokupljaju njegov menadžment, odnosno postavljaju veoma ozbiljne i teške zadatke pred organizatore, koji su često oličeni u sportskim klubovima. Jedno od osnovnih pravila organizovanja sportskih događaja se odnosi na obezbeđivanje svih uslova kojima se stvaraju prepostavke za neometanu realizaciju sportskih potencijala njegovih direktnih aktera – sportista. Sve što eventualno može da omete sportiste u njihovom nastojanju da ostvare maksimalni sportski rezultat, ili ih spreči u tome, dovodi u pitanje regularnost samog takmičenja. S druge strane, bezbednost svih učesnika sportskog događaja (direktnih i indirektnih) predstavlja faktor „broj jedan” u realizaciji ideje o sportu kao aktivnosti gde se na zdrav, sadržajan i bezbedan način realizuju potrebe čoveka za igrom, razonom i zabavom, odnosno načinom ostvarivanja postignuća.

Dosadašnja sportska praksa pokazuje da se pred menadžment događaja postavljaju visoki zahtevi u pogledu stepena priprema, planiranja, organizacije, taktičke pripremljenosti i osposobljenosti svih struktura koje učestvuju u njegovoj realizaciji. Posebno je značajno imati u vidu da velikim i značajnim sportskim događajima prisustvuje veliki broj ljudi koncentrisanih na jednom mestu, a na događajima koji su okarakterisani kao „bezbednosno rizični“ deo publike čine masu sa posebnom psihologijom, specifičnim zakonitostima i pravilima ponašanja. Mnogo puta se pokazalo da pojedinac u „gomili“ gubi individualnost, čime raste rizik da od mase prihvati i nasilničko ponašanje (otuda i sklonost pojedinca da uradi nešto što u normalnim okolnostima ne bi učinio, i sl.).

Organizator sportskog događaja (klub, savez, asocijacija, i sl.) obavezan je da, uvažavajući značaj samog takmičenja, predviđeno prisustvo publike, spoznaju o lokalnim prilikama i druge okolnosti, identifikuje postojanje pretpostavki za pojavu rizika za vreme njegovog održavanja, posebno u pogledu pojave nasilja ili nedoličnog ponašanja gledalaca. Ako se utvrди da postoji objektivan rizik za ovakva dešavanja, obaveza organizatora je da planira i preduzme sve neophodne bezbednosne mere, koje su utvrđene zakonom i odgovarajućim sportskim pravilima.

SUMMARY SPORTS CLUB AS A FACTOR IN SECURITY MANAGEMENT OF A SPORT EVENT

Organizing sports events involves a complex management process where activities of its in-house staff comprise its basis. As one of its primary activities, almost every sports club organizes sport competitions. Even legislation defines this area of operation by sports organizations (clubs) implicitly as their obligation. Therefore, in sports praxis it is hardly possible to find a sports club which has never hosted a sports event/competition. Security of sports event represents a very important question which should be dealt with by all of its participants, and above all, its organizers (management), and should take place *before, during and after* the hosting. In this respect and considering different aspects of security management, which in the broadest sense covers managing appropriate resources which are actively directed to clearly established security goals, security management represents one of the obligations of a successful sports management. This paper gives a theoretical overview of the fundamental aspects and obligations of sports clubs as responsible subjects of organizational-security questions when it comes to managing sports events.

Key words: Sport club, Security Management, Sport Event.

LITERATURA

1. Council Resolution (2006/C 322/01). Concerning an updated handbook with recommendations for international police cooperation and measures to prevent and control violence and disturbances in connection with football matches with an international dimension, in which at least one Member State is involved, (of 4 December 2006).
2. Dugalić, S., (2011) Upravljanje rizikom u sportu i sportskim organizacijama, SPORT – nauka i praksa, 2(3), Beograd, str. 65–76.
3. Đurđević, N., (1997) Komentar Zakona o sportu, NIP Student, Beograd.
4. Giulianotti, R., Klauser, F., (2010) Security Govenrnance and Sport mega-events: Toward and Interdisciplinary Research Agenda, Journal of Sport and Social Issues, 34(1), Boston, pp. 49–61.
5. Ilić, R., Bošković, B., Radovanović, G., (2013) Upravljanje rizicima na sportskim takmičenjima, SPORT – nauka i praksa, 3(2), Beograd, str. 43–58.
6. Kulić, M., (2013) Policijsko bezbednosni aspekti upravljanja sportskim događajima visokog rizika, Fabus, Sremska Kamenica, (master rad).
7. McGregor-Lowndes, M., (2008) Risk Management. In Fisher, David (Ed.) The Book of the Board (2nd ed.), The Federation Press, Sydney, pp. 99–111.
8. Milošević, M., Teofilović, N., (2005) Huliganizam u sportu, U: Nićin., Đ. (ur.), I Međunarodna konferencija „Menadžment u sportu”, Zbornik radova, str. 200–206, Beograd: Fakultet za menadžment u sportu.
9. Mihajlović, M., Mučibabić, M., (2013) Značaj bezbednosnog menadžmenta u sportu, U: Živković, Ž. (ur.), Međunarodna konferencija o strategijskom menadžmentu, Zbornik radova, str. 902–908, Bor: Tehnički fakultet.
10. Nešić, M., (2007) Menadžment sportskih događaja, Logos. Bačka Palanka.
11. Nešić, M., (2008) Sport i menadžment, Fabus, Sremska Kamenica.
12. Nešić, M., Fratrić, F., Glavaš, D., (2013) Društveno-ekonomski aspekti organizacije velikih sportskih događaja, Poslovna ekonomija, Sremska Kamenica, 7(1), str. 215–239.
13. Rodić, B., Đorđević, G., (2004) Da li ste sigurni da ste bezbedni, Produktivnost a.d., Beograd.
14. Veselinović, J., Ivanović, M., Zenović, F., Stojanović, S., (2015) Policijske mere u suprotstavljanju huliganizmu na sportskim događajima, Menadžment u sportu, 6(1), Beograd, str. 68–80.

15. Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama („Sl. glasnik RS”, br. 67/2003, 101/2005 – dr. zakon, 90/2007, 72/2009 – dr. zakon, 111/2009 i 104/2013 – dr. zakon).
16. Zakon o sportu. („Sl. glasnik RS”, br. 10/2016).
17. <http://www.chelseafc.com/> preuzeto 12. aprila 2018.

Ovaj rad je primljen **03.10.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **31.10.2018.** godine.

UDK: 338.48(497.11)

POSLOVNA EKONOMIJA
BUSINESS ECONOMICS

Godina XII

Broj 2

Str 141 – 156

doi: 10.5937/poseko14-17956

Pregledni rad

dr Bela Muhi,¹ vanredni profesor

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije

dr Dejan Bugarin²

Institut za rudarstvo i metalurgiju, Beograd

dr Jova Miloradić,³ vanredni profesor

Univerzitet Educons, Sremska Kamenica – Novi Sad,
Fakultet poslovne ekonomije

RESURSI I PERSPEKTIVE RAZVOJA INDUSTRIJSKOG I RUDARSKOG TURIZMA U SRBIJI

SAŽETAK: U ovom radu prikazani su primeri industrijskog i rudarskog turizma u svetu i regionu sa njihovim najbitnijim karakteristikama. Primeri su izabrani prema njihovom značaju na svetskom i regionalnom nivou, ali ujedno i kao paradigmatski u oblasti industrijskog turizma. Izdvojene su i opisane osnovne karakteristike samih lokacija i celokupne turističke ponude u okviru kojih se valorizuju vrednosti industrijskog i rudarskog nasleđa. Opisan je detaljno okvir postojeće i buduće turističke ponude na prostoru kostolačkog rudarskog basena kao prostora sa najvećom perspektivom razvoja rudarskog turizma u Srbiji. U okviru zaključka izdvojene su neophodne osnovne zajedničke karakteristike i aktivnosti koje mogu dovesti do poboljšanja efekata rudarske turističke ponude.

Ključne reči: industrijski turizam, rudarstvo, istorijsko nasleđe

¹ muhi.bela@gmail.com

² dejanbugarin2@gmail.com

³ jova.miloradic@gmail.com

UVOD

Industrijski turizam je fenomen prisutan već više stotina godina i započet je u francuskim vinarijama i fabrikama čokolade, grčkih i malteških majstora izrade čipke i holandskih fabrika sira i tržnica cvećem. Industrijski turizam je prisutan uvek kada je lokacija otvorena za javnost bilo da se odvija organizovano ili ne, sa objektima koji su dostupni turistima i koji su izvorno građeni u funkciji proizvodnje ili industrijskih usluga.

Objekti koji mogu biti u funkciji industrijskog turizma se razlikuju po svojim prvobitnim namenama, po broju ljudi koji su bili zaposleni ili su još uvek aktivni radnici, po vlasništvu (privatno/javno), primjenenoj tehnologiji, opremi i svi ovi faktori utiču na mogućnost turističke namene. Objekti industrijskog turizma mogu biti samo sa svojom turističkom funkcijom ali i delimično ili potpuno aktivni i sa svojom prvobitnom namenom. Takođe, turistička namena prostora i objekata može biti usmerena ka svim turistima ili vrlo specifičnoj grupi koja je zainteresovana za ponuđeni karakteristični sadržaj. Jedan od najčešćih slučajeva je da se namena objekata i prostora proširi i na turističku u funkciji namenskog prostora za prezentaciju roba i usluga, okupljanje dobavljača i kupaca, stručna okupljanja i sl.

Rudarski turizam, kao deo industrijskog turizma, poseduje svoje specifičnosti, koje pre svega proizilaze iz specifičnosti rudarskih aktivnosti u specifičnom, geološki interesantnom okruženju, koriste se veoma unikatni objekti, tehnologija i oprema namenjena za manipulaciju velikim količinama materijala, često je prostor rudnika u prostornoj i funkcionalnoj vezi sa radničkim naseljem ili većom urbanom celinom.

INDUSTRIJSKI TURIZAM

Osnovni ciljevi industrijskog turizma su očuvanje i promocija industrijskog nasleđa sa svim specifičnostima podneblja, promocija kulture i nauke, učenje kroz zabavu i iz prve ruke. Kroz održivi razvoj turizma i međunarodnu saradnju jača identitet i vidljivost regiona, podstiče se razvoj zapaštenih područja, njihovo ekonomsko osnaživanje. Upotreba industrijskog nasleđa u turističke svrhe učinila se mnogima kao idealno rešenje, gde treba naglasiti lokalne specifičnosti, vrednosti industrijske prošlosti i identiteta.

Koncept industrijskog turizma javlja se tek 80-tih godina prošlog veka (Hospers 2002: 398). Porast interesovanja za ovom vrstom turizma krajem XX veka, doveo je do pokretanja i prve rute industrijskog nasleđa uglja i čelika u oblasti Rur 1999. godine. Samo godinu dana kasnije osnovana je Evropska ruta industrijskog nasleđa ERIH, koja se tada protezala od mesta Ajronbridž (Ironbridge) do Rur oblasti. Danas je ERIH jako razvijena mreža, obuhvata

preko 1.000 lokaliteta u 43 zemalje, i može se pohvaliti sa između dva i tri miliona posetilaca svake godine (Graf 2013).

Sve veći značaj imaju kulturne rute u vezi sa industrijskim nasleđem (European Route of Industrial Heritage). Na primer, Rurska ruta industrijskog nasleđa uključuje posete u šest muzeja, devet panorama i 25 punktova za informisanje turista.

Poslednjih godina mnogi industrijski gradovi (npr. Glazgov, Bilbao, Liverpul) preobraženi su u turističke destinacije, kao rezultat uspešnih projekata njihove regeneracije. Na mestu zamrlih industrijskih kompleksa i „zardžalih zona” nastali su kvartovi za usluge i potrošnju, pa i urbani turizam (Jovanović 2013).

Turizam industrijskog nasleđa veoma je popularan u Evropi i među turistima, ali i među lokalnim vlastima koje ga vide kao idealno sredstvo za oživljavanje zapuštenih industrijskih oblasti. Savet Evrope je ustanovio do sada 24 puta kulture, koji se protežu kroz 70 zemalja na četiri kontinenta, i obuhvataju na hiljade atraktivnih destinacija. Evropski industrijski putevi kulture su podeljeni u više skupina: tekstil, rudnici, gvožđe i čelik, papir, so, energija, transport i komunikacije, voda, industrijski predeli itd. (Graf 2013).

Hospers (2002: 398–399) industrijske atrakcije deli u nekoliko grupa. U prvoj su eksponati koji su nekada služili za proizvodnju i preradu. Često su ova mesta za rad restaurirana i pretvorena u muzeje demonstrirajući tako istoriju industrijske profesije. Transport čini drugu grupu industrijskih turističkih atrakcija. On može pružiti posetiocima nostalgično ili neobično iskustvo. Treća kategorija se sastoji od društveno-kulturnih atrakcija udruženih sa specifičnom regionalnom prošlošću (npr. nekadašnje radničke kuće i kolonije).

Industrijski turizam u Srbiji

Strategija razvoja turizma Republike Srbije (2016) prepoznaje potrebu za turizmom „specijalnih interesa”, kao posebno značajnog za Srbiju. Zavod za proučavanje kulturnog razvoja mapirao je dve industrijske kulturne rute koje u budućnosti mogu biti veoma značajne za održivost industrijske kulturne baštine, promociju i razvoj kulture, nauke i privrede. Kulturne rute Putevima Tesle i Stanojevića i Putevi rудarstva – Balkan kolevka metalurgije privlače ogromnu pažnju stručne javnosti i medija (Graf 2013).

Kulturno-turistička ruta Putevima Tesle i Stanojevića treba da obuhvati Muzej Nikole Tesle, kao centralnu tačku, zatim beogradski Muzej nauke i tehnike, Beograd iz ugla Nikole Tesle – putanju kojom se kretao Tesla 1892. godine kada je posetio Beograd, Negotin kao rodni grad Đorda Stanojevića, i deset malih starih hidroelektrana Elektroprivrede Srbije, koje su pravi mali živi muzeji, a nastale su mahom zahvaljujući velikom prijateljstvu i saradnji

Tesle i Stanojevića. Najstarija hidroelektrana kod Užica nastala je samo četiri godine nakon Nijagare. Ova ruta promoviše obnovljive izvore energije i ima veliki potencijal da, povezivanjem sa Hrvatskom, Austrijom, Mađarskom i drugim evropskim zemljama u kojima je Tesla živeo i radio, preraste u značajan međunarodni put kulture Putevima Tesle kroz Evropu.

Rudarski turizam

Rudarska aktivnost predstavljalo je, a i danas predstavlja, osnovu za razvoj industrijskih društava. S obzirom na period i karakteristike razvoja savremenih društava, danas je aktuelna pojava da se karakter rudarskih objekata i prostora menja od industrijskog ka istorijskom, kulturnom, turističkom. Kako se menjaju društvene vrednosti i potrebe vezane za rudarsku aktivnost, kao alternativa razvija se nova vrsta turizma koja se odnosi na industrijsko nasleđe, uključujući i zaostavštinu iz oblasti rудarstva. Ova tendencija rezultirala je pojmom širokog domena turističke ponude, od mogućnosti da turisti posete aktivne ili napuštene rudnike, do stvaranja atraktivnih turističkih lokacija na prostoru ili neposrednoj okolini rudnika, i tradicionalne forme muzeja sa funkcijom očuvanja lokalnog rudarskog nasledja i tradicije.

Prestanak rudarske aktivnosti uvek je vezan za pojavu negativnih uticaja, naročito u smislu smanjenja ekonomске aktivnosti i gubitka radnih mesta. Transformacija rudnika u objekte turizma nikada neće zameniti nivo ekonomskih koristi stvorenih ruderstvom ili zameniti sve izgubljene poslove, ali može doprineti razvoju turizma kao alternativne ekonomске aktivnosti. Takođe, na taj način se može sačuvati rudarsko nasleđe i podržati lokalna zajednica. Pretvaranje rudarskih objekata u turističke atrakcije rezultira direktnom i indirektnom zaradom, direktnom od strane turista, ali i finansiranjem vlada i drugih organa za podsticaj ekonomске diversifikacije i stvaranjem alternativnog zapošljavanja. Sve ove pojave su znatno manjeg obima u odnosu na ekonomsku aktivnost u uslovima rudarske proizvodnje.

Proces transformacije prostora narušenog radovima na eksploraciji mineralnih sirovina u površine koje imaju turističku namenu je zajednički posao za veći broj stručnjaka, prostorne planere, pejzažne arhitekte, turističke menadžere i dr. Sam proces uključuje sveobuhvatno razmatranje postojeće rudarske zaostavštine, objekata, pejzaža naselja i posledica rudarske i prateće industrijske aktivnosti na zdravlje, bezbednost i životnu sredinu. Problem transformacije ponovne obnove zapuštenih prostora na kojima se odvijala rudarska aktivnost u objekte turističke, kulturne ili edukativne namene zahteva multidisciplinarni rad. Ekonomski i razvojni ciljevi, ciljevi lokalne zajednice, grupa i institucija koje se bave zaštitom objekata kulture i životne sredine u ovom procesu su najčešće suprotstavljeni i proces zaštite rudarske

zaostavštine i njeno reaktiviranje sa novom funkcijom u suštini predstavlja razrešavanje ovih konfliktova.

Proces transformacije i ponovne obnove zapuštenih prostora na kojima se odvijala rudarska aktivnost u objekte turističke, kulturne ili edukativne namene zahteva multidisciplinarni rad. Ekonomski i razvojni ciljevi, ciljevi lokalne zajednice, grupa i institucija koje se bave zaštitom objekata kulture i životne sredine u ovom procesu su najčešće suprotstavljeni i proces zaštite rudarske zaostavštine i njeno reaktiviranje sa novom funkcijom u suštini predstavlja razrešavanje ovih konfliktova.

Na svetskom nivou veoma je veliki broj bivših rudarskih lokacija koje su transformisane u prostor sa kulturnom i turističkom funkcijom. Neke od njih se ubrajaju u svetsku kulturnu baštinu i imaju najveći stepen zaštite od strane Uneska.

Zahvaljujući rezultatima laboratorijskih ispitivanja na institutima za arheometalurgiju u Britaniji, dobili smo fascinantni podatak – teritorija današnje istočne Srbije je kolevka svetske metalurgije. Pre 7.000 godina ruda se kopala na Rudnoj glavi, metal je prvi put istopljen i prerađen u ataru sela Veliko Laole, na današnjem arheološkom lokalitetu Belvode, a pretpostavlja se da je Pločnik, lokalitet kod današnjeg Prokuplja, bio neka vrsta velikog praistorijskog industrijskog centra (Radivojević 2010).

Istočna Srbija je vekovima poznata i po zlatonosnom Peku, na kome lokalno stanovništvo i dalje inspirira zlato na tradicionalan način. U stara rudarska okna može se zaviriti u Đavoljoj varoši, koja je sama po sebi izuzetna kulturna atrakcija, a nadomak Prokuplja su ostaci srednjevekovnog rudarskog sela Lubnica iz vremena Nemanjića (13–17 vek).

Put se povezuje dalje sa Senjskim rudnikom, jedinim spomenikom industrijskog nasleđa koji se našao na Evropskoj ruti industrijskog nasleđa, i koji bi trebalo, zahvaljujući sredstvima Evropske unije da postane eko-muzej i posebna turistička atrakcija Srbije. Takav pristup treba da „zaustavi propadanje i depopulaciju”, doveđe do obnavljanja Senjskog rudnika i da doprinosi zaštiti i očuvanju prirodnog i kulturnog nasleđa.

Ako se tome doda Bor, kao rudarski grad u kome postoji i Muzej rudarstva i posve nesvakidašnji, podzemna Rudarski kafana u Borskem rudniku, te rudnici kod Alekšinca i Knjaževca, dobijamo neverovatno putovanje kroz razvoj rudarstva od praistorije do današnjih dana (Graf 2012: 158–160).

Ruti se može dodati i Vrdnik čiji se rudnik mrkog uglja ubraja u red najstarijih ugljenokopa u staroj Jugoslaviji, sa ubedljivo najdubljim oknom. Najpre su rudu vadili kaluđeri vrdničkog manastira, a zatim je došao u ruke vlastelin Pongracu, koji je iskusne rudare dovelačio iz cele Evrope. Zato danas u Vrdniku živi čak 28 nacija. Nakon Drugog svetskog rata rudnik je poplavljen

termalnom vodom i postaje banja. Izuzetno su zanimljive, a malo poznate, zgrade nekadašnje industrijske arhitekture u Vrdniku.

Budući da se obilje rudnika nalazi u susednoj Bugarskoj i Rumuniji, „putevi rudarstva” imaju velike šanse kao turistički projekat prekogranične saradnje koji bi znatno uticao na revitalizaciju i zaštitu industrijskih krajolika.

U sledećem delu su prikazani neki od najpoznatijih lokacija i najuspešnijih primera rudarskog turizma u regionu.

PRIMERI KORIŠĆENJA RUDARSKOG NASLEĐA U REGIONU

Rudnik Idrija, Slovenija

Bivši rudnik žive i srebra u Idriji je danas turistički objekat i uređen je u svom najstarijem delu, u Antonovom tunelu, nazvanom prema svecu zaštitniku sv. Antonu Padovanskom. Rudnik žive i srebra Idrija, bio je drugi po veličini rudnik ovog metala na svetu i jedan je od najstarijih rudnika u Evropi. Od 1490. u njemu se kontinuirano eksplorisala ruda žive i srebra. Iako ruda još nije iscrpljena, 1977. godine, iz ekonomskih razloga, proizvodnja je suspendovana. Godine 1986. doneta je odluka da se definitivno zaustavi proizvodnja rude i postepeno zatvori rudnik. Deo rudnika se pretvara u turističku atrakciju. Pored tunela obnovljeni su i u turističku funkciju stavljeni zgrada ulaza u okno, rudarska kuća i objekat vodenog kola za ispumpavanje rudničke vode. Antonov tunel je aktivan od 1500. godine i poznat je kao jedan od najstarijih očuvanih ulaza u rudnik u Evropi. Na njegovom kraju nalazi se kapela Svetе Trojice. Izložbeni deo sadrži prikaz rudarskih metoda, alata i uređaja. Ukupna dužina otvorenih rovova na ovom nivou je oko 300 metara. Postavka u rudniku predstavlja celinu sa lokalnim muzejem. Dana 2. jula 2012. Komitet Uneska za svetsku baštinu uveo je rudnik žive i srebra u Idriji kao i rudnik u Almadenu, u Španiji, na listu svetske baštine.

Slika 1. Tunel sv. Andreja

Slika 2. Zgrada ulaza u okno

Slika 3. Zgrada vodenog kola za ispumpavanje vode i zgrada ulaza u okno

Slika 4. Vodeno kolo aktivno u periodu 1890. do 1948. godine

Površinski kop uglja Đurđevik, Bosna i Hercegovina

Pokušaji da se površine degradirane eksploracijom mineralnih sirovina, nakon njenog završetka, privedu novoj nameni, pa i turističkoj, usko je vezan za postupke rekultivacije.

Tokom višedecenijske eksploracije uglja u basenu Banovići u Bosni i Hercegovini, površinskom eksploracijom su narušene značajne površine. Samo na prostoru starih površinskih kopova rudnika Banovići procenjuje se da je oko 1700 ha narušeno radovima na eksploraciji uglja. U procesu tehničke i biološke reklamacije, usled ograničenih sredstava najčešći vid promene namene zaemljista je delimična ili potpuna tehnička rekultivacija, dok je biološka rekultivacija uglavnom spontana i prepuštena delovanju prirode bez učešća organizovane ljudske aktivnosti. Otkopani prostor površinskih kopova uglavnom se pretvaraju u manje ili veće akumulacije vode. Nakon završetka eksploracije u delu Površinski kop uglja Đurđevik, u naselju Bašigovci formirana je uređena akumulacija. Formirano veštačko jezero se koristi kao izletište u letnjem periodu i za sportski ribolov. Okolne površine su rekultivisane sa uređenim pristupom, parkingom i uređenim

izletničkim površinama. U uređenju prostora aktivno je učestvovala i lokalna zajednica.

Slika 5. i 6. – Rajske jezero, nastalo nakon zatvaranja površinskog kopa u naselju Bašigovci

Ukupna umrežena površina iznosi 74 km² i obuhvata površinu jezera, uređene plaže, zatvoren i otvoren bazen, smeštajne objekte u etno stilu, igrališta, sportske terene, ergelu konja itd.

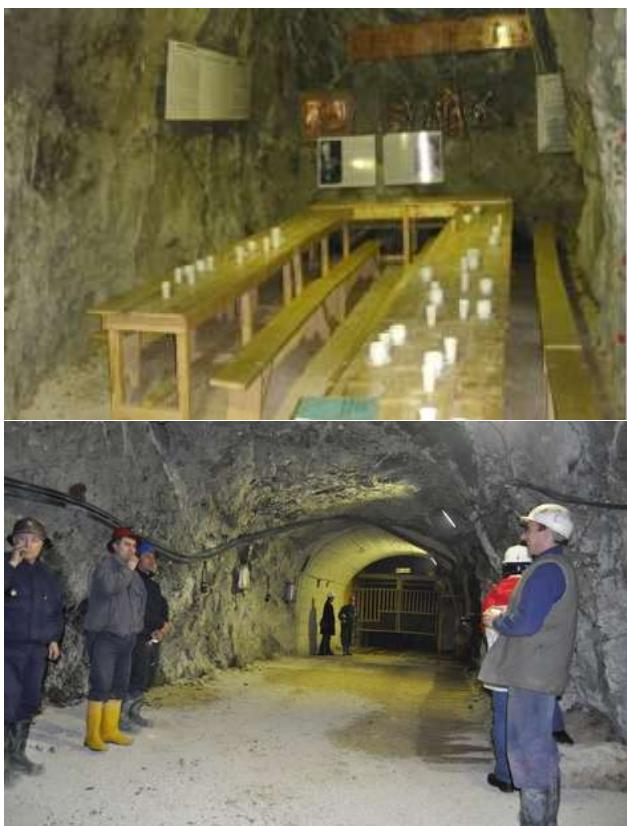
Tehničkim i biološkim uređenjem prostora u potpunosti je izmenjen i oplemenjen njen prvobitni izgled i u poređenju sa stanjem koje je prethodilo eksploataciji. Izvedenim radovima značajno je poboljšana ekonomска и ekološka vrednost prostora. S obzirom na to da u bližoj okolini nije bilo sadržaja ove vrste, objekat je postao stecište posetilaca iz regije.

Rudarski basen Bor, Rudnik bakra Jama, Bor

Pokušaji povezivanja rudarske aktivnosti i turističkih sadržaja je u rudniku bakra Jama još uvek u eksperimentalnoj fazi, ali predstavlja značajan primer sa aspekta sagledavanja mogućih turističkih aktivnosti, ispitivanja tržišta, formiranja sadržaja ponude i sl. Na jedanaestom podzemnom rudarskom horizontu, u okviru postojećih rudarskih podzemnih objekata rezervisan je prostor kapaciteta do 60 ljudi. Posetioci su u mogućnosti da se, rudarskim vertikalnim liftom, spuste na dubinu od 700 metara. Obilasci se organizuju na svakih 15 dana. Moguće je fotografisanje a od zaposlenih rudara mogu saznati sve što ih interesuje u vezi podzemne eksploatacije rude. Na

površini, posetioci imaju priliku da pogledaju najstarije otvorene jame kao i safari trasu na starom flotacijskom jalovištu dužine 17 km.

Slika 7. i 8. – Rudarski basen Bor, Rudnik bakra Jama

U samom gradu, zahvaljujući Rudarsko-topioničarskom basenu Bor, koji je ustupio i pripremio eksponate, na javnom gradskom prostoru izloženi eksponati poput jamske podgrade, jamske lokomotive i vagona za prevoz rudara do udaljenih mesta u rudničkim jamama, bušilice, utovarivača i vagoneta, i kao najmarkantniji izdvaja se eksponat kamion damper. Sa jedinstvenim sadržajem koji odražava specifičnost Bora i borske privrede, pokazujući moć i bogatstvo od rude do najvećih i najboljih mašina i opreme u rudarstvu, ovaj prostor predstavlja atraktivnost za posetioce.

ULOGA RUDARSKOG TURIZMA U TURISTIČKOJ PONUDI SRBIJE NA PRIMERU KOSTOLAČKOG UGLJENOG BASENA

U Srbiji jedno od područja sa značajnom turističkom ulogom, a ujedno i sa značajnim rudarsko-turističkim potencijalom je Stiška ravnica sa kostolačkim ugljenim basenom. Turistička ponuda na području kostolačkog ugljenog basena, zasnivana je na atraktivnim prirodnim resursima akvatorije i priobalja Dunava. Predviđena je izgradnja infrastrukture koja bi omogućila pristajanja kruzing turističkih brodova i razvoja nautičkog i drugih vidova turizma na vodi, pristup kulturno istorijskim znamenitostima arheološkog parka Viminacijum i drugim spomenicima kulture, zaštićenim prirodnim vrednostima, kao i ponudi grada Požarevca sa neposrednim okruženjem, koja motivski i sadržajno obogaćuje turističku ponudu. Turističko područje koncipirano je i kao veliki regionalni izletnički kompleks Beograda (u dnevnoj izohroni, sa 90-minutnom vožnjom autoputem, odnosno nekoliko sati vožnje brodom).

Navedeni resursi predodređuju korišćenje ovog prostora za: nautički, turing, manifestacioni, izletnički i ekološki turizam i rekreaciju i za turizam „specijalnih interesa”, prvenstveno regionalnog i nacionalnog a delom i međunarodnog nivoa kao i za realizaciju atraktivnih programa aktiviranja razvoja turizma i komplementarnih delatnosti u korelaciji sa programima zaštite životne sredine, prirodnog i kulturnog nasleđa i odgovarajućim razvojnim politikama Republike Srbije.

Koncept razvoja turizma i rekreacije ovog područja podrazumeva da je:

1. razvoj subdestinacija sa znatnim učešćem celogodišnje ponude;
2. prema prirodnim i stvorenim potencijalima, razvoj turizma i rekreacije zasnivan na integrisanoj turističko-rekreativnoj ponudi akvatorije i priobalja Dunava, arheološkog parka Viminacijum i drugih istorijskih znamenitosti grada Požarevca;
3. turizam neophodan za razvoj komplementarnih aktivnosti i struktura (poljoprivrede, male privrede, javnih službi i objekata, infrastrukture i drugo) i zapošljavanje i povećanje standarda življenja lokalnog stanovništva;
4. u cilju dopune turističke ponude pogodno da se površinski kopovi lignitskog basena, koji su završili eksploraciju, postepeno rekultivišu kao jezerski i šumsko-livadski prostori za sport i rekreaciju, sportski ribolov i lov;
5. kvalitativna rekonstrukcija i opremanje postojećih smeštajnih kapaciteta (radi njihovog restrukturiranja i povećanja kategorizacije) i izgradnja novih smeštajnih kapaciteta (manjih hotela i porodičnih

pansiona); ograničavanje izgradnje vikendica u zoni priobalja Dunava i Morave i usmeravanje gradnje u ruralnom zaledu i drugo.

Grad Požarevac, sa svojim sadržajima poput muzeja, galerija spomeničkom i arhitektonskom ostavštinom, predstavlja veoma značajnu celinu za razvoj kulturno-manifestacionog, rekreativnog, ekološkog i drugih vidova turizma.

Priobalje Dunava predstavlja pretežno ekološku zonu nautičkog, rekreativnog, ruralnog, lovnog, ribolovnog i drugih vidova turizma. Kontakt sa Dunavom omogućice se izgradnjom odgovarajućeg pristaništa, koja je u toku. Pristup turista sa međunarodnih kruzing brodova i domaćih izletnika na sezonskim linijama iz Beograda bi se odvijao u okviru obilaska arheološkog parka Viminacijum kao dela kulturnoistorijske rute „Puta rimskega careva”, što bi predstavljalo osnovnu turističku ponudu.

Preduslov za bolje iskorišćenje turističkih kompleksa jeste funkcionalna integracija. To podrazumeva razvoj turističke ponude kroz objedinjavanje, formiranjem turističkih tokova. Saobraćajna dostupnost će omogućiti izgradnju novog pristaništa za brodove na Dunavu i Velikoj Moravi. Takođe se očekuje realizacija novog puta pored desne obale Dunava, kao i od Kostolca do Požarevca kako bi se napravila konekcija do arheološkog parka. Sve ovo je potrebno da bi se povezali turistički kompleksi Dunava, Požarevca i Viminacijuma.

U ukupnoj turističkoj ponudi sadržaji rudarskog turizma mogu da pronađu svoje mesto i doprinesu boljem iskorišćenju turističkih potencijala. Na prostoru zatvorenog površinskog kopa Klenovnik, korisnik Termoelektrana i kopovi Kostolac je obavezan da po završenoj eksploataciji uglja, degradirane površine dovede u stanje prvobitne, ili približno prvobitne namene. Konceptacija uređenja prostora bivšeg površinskog kopa Klenovnik bazirana je na valorizaciji novonastalih prirodnih i antropogenih uslova, načina tehničke i biološke rekultivacije i dinamike izvođenja rekultivacije i uređenja predela. U skladu sa konceptijom Prostornog plana područja posebne namene Kostolačkog ugljenog basena, planirano je pored vraćanja zemljišta poljoprivrednoj i šumskoj nameni kao i formiranje akumulacije površine oko 20.000 m² i izgradnja Muzeja rudarstva u parkovskom ambijentu za koji je rezervisan prostor od oko 90.000 m².

Slika 9. – Parna lokomotiva na lokaciji bivšeg površinskog kopa

Na lokaciji bivšeg površinskog kopa biće dopremljene predratna parna lokomotiva i stare rudarske mašine, koje će biti postavljene kao centralni eksponati u muzejskoj postavci na otvorenom. U njihovoј blizini naći će se i veliki amfiteatar, zelene površine, fontana i pešačke staze. Unutrašnju postavku, koja će zauzimati 320 kvadrata, činiće rudarski alati i oprema, kao i arhivska dokumenta i fotografije koji bi predstavljali osnovni sadržaj Muzeja rudarstva.

Imajući u vidu karakteristike navedenih primera rudarskog turizma i potencijala kostolačkog ugljenog basena generalno se mogu izdvojiti sledeće zajedničke karakteristike:

- Sadržaji rudarskog turizma najčešće predstavljaju dopunu osnovne turističke ponude i doprinose ne samo sopstvenoj valorizaciji već dodaju novu vrednost ostalim turističkim atrakcijama.
- Ponuda može obuhvatiti ne samo rudarske objekte na kojima je eksploatacija već završena već i objekte na kojima se eksploatacija i dalje odvija, pri čemu je neophodno dobro uskladiti interes nosioca turističkih i industrijskih aktivnosti.
- Korišćenje industrijskog rudarskog nasleđa može biti stimulativno na lokalnom i regionalnom nivou. Ovo proističe između ostalog i iz toga što je rudarska aktivnost karakteristično vezana za određeni geografski i geološki region.
- Korišćenje turističkih potencijala rudarske zaostavštine podstiče bržu revitalizaciju područja i prelazak ka novim, ekonomski opravdanijim aktivnostima. Na direktni i indirektni način utiče se na smanjenje negativnih efekata prestanka industrijskih i rudarskih aktivnosti.
- Potpomaže se diversifikacija poslova i proširuje domen radno aktivnih članova zajednice i

- Generalno, razvoj rudarskog turizma promoviše lokalne kulturne, turističke, industrijske i ekonomske vrednosti i na taj način predstavlja industrijsko nasleđe kao deo kulturne baštine.

Nova istraživanja i korišćenje postojećih iskustava mogu pomoći u izboru pravilnog načina očuvanja industrijskog nasleđa i dati mu odgovarajuću novu vrednost. U cilju tretiranja rudarskog nasleđa, pored timskog napora konzervatora, urbanista i istoričara umetnosti, veoma je bitno da se prepozna i interes Elektroprivrede Republike Srbije kao korisnika rezervi uglja u ovom području osnosno interes kapitala. Istraživanje industrijskog nasleđa, njegova valorizacija, očuvanje i muzealizacija ili dobro planirana konzervacija doprinosi potpunijem korišćenju raspoloživih resursa.

ZAKLJUČAK

Valorizacija industrijskog i u okviru njega, rudarskog turizma može predstavljati značajan podsticaj za region, naročito kada se u uslovima smanjenja ili potpunog obustavljanja rudarske delatnosti drastično smanjuje ukupna ekonomska aktivnost regiona. Iskorišćenje rudarsko-turističkih potencijala doprinosi i očuvanju rudarske baštine i regionalnog identiteta. Revitalizacijom područja ne samo da se koristi potencijal postojećih objekata i infrastrukture, već se, što je još značajnije, stvaraju uslovi za obogaćenje i razvoj novih turističkih atrakcija i destinacija.

Aktiviraje ovih potencijala mora biti plansko i saglasno sa interesima svih zainteresovanih, praćeno jasnim i realnim ekonomskim analizama isplativosti projekata, analizom rizika i procenom razvojnih mogućnosti. Učešće zajednice na lokalnom, regionalnom i državnom nivou je obavezno ukoliko se žele postići optimalni rezultati. Partnerstvo između različitih nivoa vlasti, lokalne industrije, zanatskih delatnosti, turističkih organizacija i udruženja, naučnih i obrazovnih institucija treba da omogući koordiniranu inicijativu za eksplotaciju industrijskog nasleđa.

Uvođenje industrijskih i rudarskih objekata u turističku ponudu doprinosi podizanju svesti o vrednosti industrijskog nasleđa i značaja njenog očuvanja.

Posebnu pažnju treba posvetiti regionalnim posebnostima i vrednostima životne sredine. Ukupni turistički potencijali moraju biti revalorizovani i usmereni ka kvalitetu i pravilnom korišćenju prostora, posebno prirodnog i kulturnog nasleđa. Cilj je razviti specifične vrste turizma paralelno sa klasičnijom turističkom ponudom, posebno onima vezanim za obrazovne i slične programe sa jakom ekološkom orijentacijom.

U funkciji jačanja turističke aktivosti potrebno je stvoriti uslove za poboljšanje čitavog životnog okruženja i na taj način osigurati neophodan standard za turizam i stanovništvo. Turistički projekti moraju, pored socijalnih benefita donositi i ekonomsku dobit, odnosno predstavljati dodatni izvor prihoda i zapošljavanja lokalnog stanovništva. Kako bi se i ova ekomska funkcija realizovala, na lokacijama rudarskog turizma, pogodno je kombinovati kulturne, rekreativne, edukativne i ostale turističke sadržaje i programe.

SUMMARY RESOURCES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF INDUSTRIAL AND MINING TOURISM IN SERBIA

This paper presents examples of industrial and mining tourism in the world and the region with their most important characteristics. Examples are chosen according to their importance on the world and regional level, but also as paradigmatic in the field of industrial tourism. The basic characteristics of the locations and the complete offer of tourism are highlighted and described within which the values of the mining heritage are valued. The framework of the existing and future tourist offer in the area of the Kostolac Mining Basin is described as the space with the greatest perspective of the development of mining tourism in Serbia. Within the framework of the conclusion, necessary basic common characteristics and activities are identified, which can lead to the improvement of the effects of the mining tourist offer.

Valorization of the industrial and within it, mining tourism can be a significant incentive for the region, especially in the conditions of reduction or complete suspension of mining activities. The exploitation of mining and tourism potentials also contributes to the preservation of the mining heritage and regional identity. The revitalization of the area creates conditions for the enrichment and development of new tourist attractions and destinations. Activation of these potentials must be planned and in accordance with the interests of all stakeholders, accompanied by clear and realistic economic analyzes of cost-effectiveness of projects, risk analysis and assessment of development opportunities. Community involvement at local, regional and national levels is mandatory for optimal results. The partnership between different levels of government, local industry, craft activities, tourist organizations and associations, scientific and educational institutions should provide a coordinated initiative for the exploitation of industrial heritage.

Key words: industrial tourism, mining, historical heritage

LITERATURA

1. Boak, R., Beale, G. (2008). Mine Closure and Reclamation – Practical Examples of Options and Issues, *Mine Water and the Environment*, Czech Republic: VSB – Technical University of Ostrava: 119–122.
2. Graf, M. (2013). Industrijski putevi kulture, *List Saveza energetičara „Energija, ekonomija, ekologija“*, broj 2, godina XV: 328–335.
3. Gržinić, J., Zanketić, P., Baćac, R. (2009). Industrial tourism in Istria, *Ekonomска misao i praksa*, Sveučilište u Dubrovniku, Hrvatska: 211–232.
4. Hospers, Gert-Jan (2002). Industrial Heritage Tourism and Regional Restructuring in the European Union, *European Planning Studies*, Vol. 10, No. 3: 397–404.
5. Huang, G. (2008). Mining and Tourism: Comparing Spatial Patterns, Socioeconomic Contributions, and Environment, Burlington, United States: University of Vermont
6. J. Arwel Edwards and Joan Carles Llurdés (1996). Mines and Quarries: Industrial Heritage Tourism, *Annals of Tourism Research* 23 no.2: 341–363.
7. Jovanović, V. (2013). *Tematski turizam*, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Beograd: Univerzitet Singidunum.
8. LI Lei-lei (2002). De-industrialization and development of industrial heritage tourism: the actual process and development model of Ruhr in Germany, *World Regional Studies*
9. LI Lei-lei, Dietrich Soyez (2016). Transnationalizing industrial heritage valorizations in Germany and China – and addressing inherent dark sides, *Journal of Heritage Tourism*, U.K: Taylor & Francis Group: 296–310.
10. Maksimović, M., Urošević, S., Stanujkić D., Karabašević D, (2016). *Selection a Development Strategy of Mining Tourism Based on the Grey Relational Analysis*, Serbia: Mining and Metallurgy Institute Bor: 115–124.
11. Mašić, B., Muhi, B., Nešić, S., Jovanović, D. (2017). Strategijsko upravljanje u turizmu: kako kreirati konkurenčku prednost kod turističkih destinacija, *časopis Poslovna ekonomija*, broj 1/2017, str. 184–208.
12. Michael V. Conlin, Lee Jolliffe (2011). *Mining heritage and tourism – a global synthesis*, Routledge Advances in Tourism, London, U.K.: London Metropolitan University.
13. Muhi, B., Mihić, S., Domazet, S. Mihajlović, M., Supić, D. (2013). Razvojni pravci turizma uz podršku fondova Evropske unije – šansa za privredni oporavak Vojvodine, *časopis Poslovna ekonomija*, broj 2/2013, str. 271–298.

14. Muhi, B., Rakić, S., Tomka, D. (2014). Uticaj svetske ekonomske krize na globalni turistički promet sa posebnim osvrtom na Republiku Srbiju, *časopis Poslovna ekonomija*, broj 1/2014, str. 281–306.
15. Nuric, A., Nuric, S., Brcaninovic, M. (2014). Redevelopment of Mining Area, *Quaestus Multidisciplinary Research Journal*, Timisoara, Romania: „Dimitrie Cantemir” Christian University Bucharest Faculty of Management in Tourism and Commerce: 267–278.
16. Radivojević, M. (2010). On the origins of extractive metallurgy: New evidence from Europe, *Journal of Archaeological Science* <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440310001986>
17. Strategija razvoja turizma Republike Srbije, Beograd, 2016.
18. Testa, S. M., Pompy, J. S. (2007). Backfilling of Open-Pit Metallic Mine, *Proceedings National Meeting of the American Society of Mining and Reclamation*, Lexington, U.S: America Society of Mining and Reclamation: 816–830.
19. <http://www.visit-idrija.si/si/object/46/antonijev-rov-turisticni-rudnik/>
20. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/labinsko-podzemlje-vodimo-vas-u-rudnike-koji-su-vec-50-godina-zatvoreni---319876.html>

Ovaj rad je primljen **03.09.2018.**, a na sastanku redakcije časopisa prihvaćen za štampu **16.10.2018.** godine.

PREGLED RECENZENATA

Prof. dr Miroslava Filipović

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Nikola Gradojević

University of Guelph, Department of Economics and Finance, Canada

Prof. dr Petar Veselinović

Ekonomski fakultet, Univerziteta u Kragujevcu

Prof dr Olja Munitlak-Ivanović

Viši naučni saradnik Institut Ekonomskih Nauka, Beograd

Prof. dr Marko Malović, vanredni profesor

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Dragan Golubović, vanredni profesor

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Rajko Radović

Fakultet poslovne ekonomije Bijeljina, Univerziteta Istočno Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Prof. dr Jurica Pavičić

Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Republika Hrvatska

Prof. dr Slobodan Morača, vanredni profesor

Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Slobodanka Markov

Prirodno matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ljubinko Jovanović

Fakultet ekološke poljoprivrede, Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Milica Andevski

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Marina Blagojević Hjuson (Hughson)

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Prof. dr Milan Nešić, vanredni profesor

Fakultet za sport i turizam Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

dr Zoran Milošević

Slobomir P Univerziteta, Bijeljina, Republika Srpska, BiH Fakultet za ekonomiju i menadžment

Prof. dr Sladana Čabrilović, vanredni profesor

I-Shou University, Department of International Business Administration,
Kaohsiung, Taiwan (R.O.C.)

Prof. dr Aleksandar Prnjat, vanredni profesor

Alfa univerzitet Beograd

Prof. dr Mišo Kulić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Radoje Brković

Pravni fakultet, Univerziteta u Kragujevcu

Prof. dr Milenko Dželetović, vanredni profesor

Fakultet bezbednosti, Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Jova Miloradić, vanredni profesor

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Ivica Nikolić, vanredni profesor

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

dr Marko Jeločnik, istraživač saradnik,

Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd

Prof. dr Vladimir Zakić, vanredni profesor

Poljoprivredni fakultet Beograd, Univerzitet Beograd

Prof. dr Leposava Grubić Nešić

Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Doc. dr Vladimir Đaković

Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Branislav Mašić

Ekonomski fakultet Pale Univerzitet Istočno Sarajevo, BiH

Prof. dr Plamen Patev

I-Shou University, International College, Department of International Finance,
Kaohsiung, Taiwan

Prof. dr Shailender Singh

I-Shou University, International College, Department of International Finance,
Kaohsiung, Taiwan

Prof. dr Dejan Jakšić

Ekonomski fakultet Subotica, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Zoran Đokić, vanredni profesor

Fakultet za sport i turizam Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Prof. dr Aleksandar Gračanac

Fakultet za poslovno industrijski menadžment Univerzitet Union Beograd

Prof. dr Guych Nuryev

I-Shou University, International College, Department of International Finance,
Kaohsiung, Taiwan

Prof. dr Đurica Acin, emeritus

Fakultet za uslužni biznis Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Doc. dr Jelena Jotić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Doc. dr Biljana Dodić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Doc. dr Iva Škrbić

Fakultet za sport i turizam Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Doc. dr Ivana Volić

Fakultet za sport i turizam Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom
Sadu

Doc. dr Diana Đurđević

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Mirjana Dokmanović, vanredni profesor

Institut društvenih nauka

Prof. dr Aleksandra L Tosovic-Stevanovic vanredni profesor

Fakultet za poslovne studije, Univerzitet Megatrend, Beograd

Prof. dr Dragica Tomka

Fakultet za sport i turizam Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Tatjana Pivac

Prirodno matematički fakultet - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Sonja Bunčić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Mirjana Radovanović, vanredni profesor

Fakultet za zaštitu životne sredine Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

dr Tamara Kliček

I-Shou University, Departmmt of Tourism and Hospitality, Kaohsiung, Taiwan

Prof. dr Milan M. Gašović, vanredni profesor

Univerzitet Singidunum, Beograd, Fakultet za fizičku kulturu i menadžment u sportu

Prof. dr Dragan Mrkšić

Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof.dr Duško Tomic, vanredni profesor

Fakultet za inženjerski menadžment –katedra bezbednosti

Doc. dr Milica Solarević

Departmanu za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematičkog fakulteta, Univerziteta u Novom Sadu

Doc. dr Tijana Savić Tot

Fakultet za menadžment, Sremski Karlovci, Univerzitet Union Nikola Tesla, Beograd

Doc. dr Pavle Parnicki

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Tijana Đurković Marić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Jelica Eremić Đodić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Branislav Radnović

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Sanja Filipović, vanredni profesor

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Andrea Andrejević Panić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Jurij Bajec

Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Prof. dr Nebojša Žarković

Fakultet za poslovne studije, Univerzitet Megatrend

Prof. dr Jelena Borocki, vanredni profesor

Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Sanjin Ivanović, vanredni professor

Poljoprivredni fakultet Zemun, Univerzitet Beograd

Prof. dr Ranko Mujović

Pravni fakultet Podgorica, Univerzitet Crne Gore

Prof. dr Svetlana Mihić

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Olja Arsenijević, vanredni provesor

Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerziteta „Union – Nikola

Prof. dr Aleksandar Kupusinac, vanredni profesor
Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Vilmoš Tot, vanredni profesor
Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

dr Miro Sokić,
Dunav osiguranje

Prof. dr Đorđe Čosić, vanredni profesor
Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Nebojša Ralević
Fakultet tehničkih nauka - Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Predrag Dimitrijević
Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

Doc. dr Slavica Dinić
Fakultet za primenjenu bezbednost Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Dunja Prokić
Fakultet zaštite životne sredine, Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Ivana Berić
Fakulteta za projektni i inovacioni menadžment, Beograd

Doc. dr Nikola Ćurčić,
Univerzitet Union Nikola Tesla, Beograd, Fakultet za menadžment, Novi Sad

Doc. dr Radenko Marić
Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Bela Muhi, vanredni profesor
Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Siniša Domazet
Fakultet za primenjenu bezbednost Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Ljiljana Kontić, vanredni profesor
Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad

Doc. dr Jelena Vemić Đurković

Fakultet za primenjenu bezbednost Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Doc. dr Dražen Marić

Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu

Doc. dr Andrea Okanović

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

Prof. dr Violeta Domanović, vanredni profesor

Ekonomski fakultet, Univerziteta u Kragujevcu

Doc. dr Simonida Vukadinović

Fakultet poslovne ekonomije Univerziteta Edukons u Sremskoj Kamenici - Novom Sadu

TEHNIČKO UPUTSTVO

Radovi za objavljivanje u naučnom časopisu „Poslovna ekonomija“, mogu se dostaviti na srpskom ili engleskom jeziku. Naučni radovi pišu se **LATINICOM** prema datom uputstvu. **Dužina radova ograničava se na 16 stranica A4 formata.**

Imena autora i koautora pišu se slovima veličine 12pt, Bold, centrirani uz levu marginu (Align Left), zatim Ime, Srednje slovo (ukoliko je moguće), Prezime, zvanje (videti detaljnije u primeru koji se nalazi ispod uputstva);

Nakon imena autora odnosno koautora, unosi se fusnota (podesiti opciju iz glavnog menija Insert/Reference/Footnote u prozoru Footnote and Endnote podešavanja: Footnotes: Bottom of page, Number format: 1,2,3..., Start at: 1, Numbering: Continuous, Apply changes to: Whole document) u fusnoti koja će se pojaviti u dnu strane uneti e-mail adresu autora odnosno koautora, i nakon fusnote upisati zvanje autora odnosno koautora;

Ispod imena autora odnosno koautora uneti naziv institucije, ustanove, fakulteta i sedište u kojoj je autor odnosno koautor zaposlen (veličina slova 12pt Regular);

Naslov rada se piše veličinom slova 14 pt Bold, sva slova velika, centriran uz levu marginu (Align Left). Ukoliko je rad deo nekog istraživačkog projekta, nakon naslova unosi se fusnota u obliku zvezdice (*) iz glavnog menija Insert/Reference/Footnote u prozoru Footnote and Endnote podešavanja Custom mark: *, Numbering: Restart each Page) u fusnoti koja će se pojaviti u dnu strane uneti osnovne informacije o projektu - naziv projekta, oznaku, naziv institucije iz koje se finansira itd;

Nakon naslova ide naslov **SAŽETAK** (samo ova reč Times New Roman, veličina slova 12 pt, Bold i sva slova velika), veličina slova 12pt (Regular) koji treba da sadrži 100-250 reči, ne koristi se prored u tekstu (podesiti opciju iz glavnog menija Format/Paragraph/ u prozoru Indents and Spacing podešavanja: Before 0pt, After 0pt, Line Spacing Single), sve redove u tekstu ne samo prvi red, uvući 0,5pt. Redovi u tekstu se završavaju isto koliko pre desne margine (podešavanje se može izvršiti na lenjiru (Ruler) na kome se graničnici i sa jedne i sa druge strane pomere po pet podeoka ka sredini ili iz glavnog menija File/Page Setup u prozoru Margins podešavanja Left, Right);

Nakon dela SAŽETAK stoji naslov **Ključne reči** (samo ovaj naslov stoji Italic), ostale reči Font Times New Roman, veličina slova 12pt Regular. Broj ključnih reči ne može biti veći od 10, njihova učestalost upotrebe u tekstu trebalo bi da bude što veća.

Nakon Ključne reči ide sam tekst naučnog rada; Naučni radovi pišu se **LATINICOM**, prema datom uputstvu;

Osnovni tekst Font Times New Roman, veličina slova 12pt Justify tekst poravnat sa obe margine; iz glavnog menija File/Page Setup u prozoru Margins podešavanja Top:

1“, Bottom: 1“, Left: 1“, Right: 1“; ne koristi se prored u tekstu (podesiti opciju iz glavnog menija Format/Paragraph/ u prozoru Indents and Spacing podešavanja: Before 0pt, After 0pt, Line Spacing Single), prvi red svakog paragrafa kao i naslovi pojedinih delova rada uvlače se ili pritiskom na taster TAB na tastaturi ili se podesi u glavnom meniju Format/Paragraph/podešavanje Indentation: First Line podesiti na 0,5“; Posle naslova ostavlja se jedan red prazan, dok se na kraju određenog dela teksta a pre sledećeg naslova ostavljaju dva prazna reda a pre podnaslova ostavlja jedan prazan red;

NASLOVI su Times New Roman, veličina slova 12pt, Bold, centrirano uz levu marginu (Align Left), sva slova velika i uvučeni ili pritiskom na taster TAB na tastaturi ili se podesi u glavnom meniju Format/ Paragraph/ podešavanje Indentation: First Line podesiti na 0,5;

Podnaslovi su Times New Roman, veličina slova 12pt, Bold, centrirano uz levu marginu (Align Left), samo prvo slovo veliko i uvučeni ili pritiskom na taster TAB na tastaturi ili se podesi u glavnom meniju Format/Paragraph/ podešavanje Indentation: First Line podesiti na 0,5;

Navođenje u tekstu rada označavaju se u zagradama gde su zarezima razdvojeni prezime autora, godina izdanja, stranica na kojoj se nalazi citiran tekst; npr (Petrović, 2004., str. 56) ili ukoliko ima više autora (Petrović i dr., 2005, str. 74); (APA) – citatni stil

Fusnote ISKLJUČIVO iz glavnog menija Insert/Reference/Footnote u prozoru Footnote and Endnote podešavanja: Footnotes: Bottom of page, Number format: 1,2,3..., Start at: 1, Numbering: Continuous, Apply changes to: Whole document, ukoliko se primeni ovakav način označavanja, početna fusnota će biti e-mail adrese autora, odnosno koautora ukoliko ih ima, a zatim će se u tekstu kontinuirano po brojevima redati fusnote. Fusnote su Times New Roman, veličina slova 10pt i sadrže komentare dela teksta, dopunska objašnjenja, naznake o korišćenim izvorima itd;

Slike i Tabele numerišu se rednim brojevima kontinuirano kroz čitav tekst (Slika 1., Slika 2. itd). Neophodno je da nakon Slika1.(Italic) povlakom u produžetku стоји назив slike (Regular) (Slika 1. – Sposobnosti pregovarača). Ispod slike centrirano po sredini (Center) mora da se navede izvor odakle je slika preuzeta ili ukoliko je u pitanju originalan prikaz autora da se to naznači (Izvor – Lovreta i dr., 2010., str 78 ili Izvor – Autor). Isti slučaj je i sa Tabelama. Slike i tabele ukoliko ih ima u radu poželjno je da se dostave i odvojeno od rada u nekom od sledećih formata (jpg, pdf, xls...).

Strane reči koje se ne prevode i kao takve se nalaze u tekstu neophodno je napisati kurzivom, dakle Times New Roman, veličina slova 12pt Italic npr. *Key Account Management*;

SUMMARY je deo na engleskom jeziku koji se nalazi na kraju rada odnosno posle zaključka a pre literature. Naslov je centriran po sredini (Center) Times New

Roman, veličina slova 12pt, Bold, sva slova velika. Pored naslova SUMMARY sadrži i prevod naziva rada na engleski jezik. SUMMARY predstavlja prevod Sažetka zajedno sa ključnim rečima na engleski jezik. Kao i u Sažetku, veličina slova 12pt (Regular),

Deo **LITERATURA** sledi nakon dela na engleskom jeziku (SUMMARY). Spisak naslova u ovom delu reda se po abecednom redu, gde svaki izvor treba da je označen rednim brojem. **U spisku literature treba da se nalaze samo nazivi** (knjiga, radova, monografija, internet izvora....) **dela koji su citirani u samom radu i to prema APA citatnom stilu**

Knjige: navodi se redom Prezime autora, prvo slovo Imena autora, (godina izdavanja) naziv dela kurzivom (Italic), izdavač, mesto izdavanja,

Primer:

1. Vasiljević, M., (2007) *Pravo i zaštita investitora*, Pravo i privreda, Beograd.

Članak u časopisu: prezime autora ispisano u punoj formi, ime autora skraćeno (inicijal), (godina) naslov poglavlja ili članka, (Italic) naslov knjige ili zbornika radova italicom (kurzivom), izdavač, mesto izdavanja, broj izdanja, broj strane.

Primer:

Starović, B., (1992) Pogled na pravo i ostvarivanje prava Evropskih zajednica, Pravo, teorija i praksa, Pravo, Novi Sad, br. 8-10, str. 34-41..

Izvori sa Interneta: prezime autora ispisano u punoj formi, ime autora skraćeno (inicijal), (godina) naslov rada ili članka italicom (kurzivom), broj izdanja, internet adresa,

Primer:

Kotler, F., (1998) *How to create, win and dominate markets*, Vol. 1.,
[//www.amazon.com/Kotler-Marketing>Create-Dominate-Markets/](http://www.amazon.com/Kotler-Marketing>Create-Dominate-Markets/),

CIP -Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
33

ПОСЛОВНА економија: часопис за пословну
економију, предузетништво и финансије=
Business economics: Magazine for business
Economics, entrepreneurship and finance/
Главни и одговорни уредник Марко Маловић.-
Год.1, бр. 1 (2007)-. - Сремска Каменица
(Војводе Путника 87) : Универзитет Едуконс, Факултет
Пословне економије,
2007--24 цм. –
Полугодишње

ISSN 1820/6859 = Пословна економија
COBISS.SR-ID 146187532